

ՓՈՐՁ

ԱՂԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ԴԵԿՏԵՐԵՐ

NºXII

ՏՓԻՍ

1879.

ΕΓΓΟΦ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΤΟΥ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

ΕΚΔΟΣΗ

ԽԱԶԱԿՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆԻՔՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐ

Համառօտելով անուանի պատմաբան Զիրէլի այս գրութեան մէջ շատ պատճառով հարկաւոր ենք համարում նորա վրայ հրաւիրել ընթերցող հասարակութեան ուշադրութիւնը: Նախ՝ ցանկալի է, որ լուրջ և անաչառ կերպով ուսումնասիրենք այն մեծ դարադրութիւնը, երբ Հայք և Հայաստանը զգալի դեր են խաղացել մարդկութեան վիճակի մէջ: Յրկրորդ՝ արեւելեան հարցը, որ այժմ ամբողջ աշխարհը երկունքի մէջ է պահում, առաջ ու առաջ մեզ համար է խորհրդաւոր, բայց դա ոչ այսօր և ոչ երէկ է սկսուել, այլ դորա բուն արմատը շատ խորն է փնտռելու, ոչ ապաքէն մեծ կարեւորութիւն ունի մեզ համար և այն խնդիրը, թէ այս ահագին կռուի մէջ՝ որ մարդկային ազգը անխոնջ և յարատև շարունակում է և որի մէջ մեզ ևս բաղդակից է անում, երբ արդեօք կարող ենք մենք գիտակցութեամբ մասնակից լինել, որպէս զի այն հարցի լուծման արժանաւոր արդիւնքը մենք ևս վայելենք: Երրորդ՝ կար ժամանակ, երբ Եւրոպան բոլոր իւր գաղափարներէն ուրացաւ և միայն սոսկ կրօնականը պահպանեց, սակայն նա այդ ժամանակ թշուառ էր. բայց արդեօք նորա թշուառութեան պատճառը ընդհանրապէս կրօնն եղաւ, թէ միւս կենսական գաղափարներից ուրանալը: այդ շատ խրատական է մեր այժմեան՝ վիճակի և անցեալ պատմութեան համար, ուր կրօնի գաղափարը վերջին դեր չէ խախտեց և գուցէ չի եւ խաղում:—Սրդ այս բոլոր հարցերը Զիրէլը ամենապայծառ կերպով լուծաբանում է:

Իմ՝ նպատակն է ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել այն ամէն նամեծ յեղափոխութիւններից մէկի վրայ, որ մարդկային պատմութիւնը կրեց, այն մեծամեծ համաշխարհական պատերազմների շղթայի վրայ, որ մեզ յայտնի է խաչակրաց - արշաւանք անունով: Խոստովանում եմ, որ նոքա շատ անգամ մեծ հմտութեամբ և ընդարձակ հեղի-

նակութեանց մէջ նկարագրուած են, և անշուշտ չկայ մէկը ձեր մէջ, որ լրած չլինի այս ղենեալ ուխտազնացութեանց մասին որոնք ուղղուած էին դէպի սուրբ գերեզմանը, Պետրոս ճգնաւորի և Գոտթրիգ Բուլիօնացու հռչակաւոր անուանց մասին, առիւծասիրտ Ռիքարդոսի զործքերի և սուրբ Լուդովիկոսի վշտերի մասին: Սակայն այսպիսի տիեզերական անցքերի խորհուրդն ու նշանակութիւնը անհուն է. այդ տեղ ազգերի կեանքը ըստ ամենայն մասանց փոփոխութեանց է երթարկվում, ուստի և իւրաքանչիւր նոր քննողն՝ իւր գաղափարների և ճաշակի համեմատ՝ նոր նիւթ է գտնում ուսումնաւորելու և լուսաբանելու համար: Այս կարգիցն են խաչակիրների արշաւանքը, կամ դորանից առաջ պատահած պարսից պատերազմները և ազգերի գաղթականութիւնը, կամ նաև դորանից յետոյ պատահած Մարտին Լիւթերի զործը և Փրանսիական յեղափոխութիւնը: Նոքա կազմում են մի մի նոր դարազրույթ եւրոպական մարդկութեան կեանքի մէջ, և մի այսպիսի դարազրույթ նոյն այդ տեսակէտով՝ ներկայացնել ընթերցողին՝ որչափ կարելի է որոշ թէև համառօտ կերպով—ահա այս է ցանկութիւնս:

Խաչակրաց արշաւանքները անհասկանալի կը լինին, եթէ մենք նոցա այնպէս նկատենք, իբրև թէ նոքա Նրուսաղէմի ուխտազնացութեանց լոկ միայն հետզհետէ շարունակութիւն են կազմում: Ընդհակառակ խաչակրաց պատմութիւնը պէտք է նկատուի որպէս քրիստոնէութեան և իսլամի՝ այս տիեզերական երկու կրօնների մէջ եղած մրցման մի մեծ հատուած, մրցման՝ որ եօթներորդ դարում Արաբիայի և Ասորոց սահմանում սկսուեցաւ, որ արագ աճելով Միջերկրական ծովի շուրջ բոլոր աշխարհներում տարածուեցաւ, և հազար տարուայ փոփոխութիւններից յետոյ մեր այժմեան ժամանակը, ինչպէս և Գրիգոր VII-ի ժամանակը, շարժման մէջ ձգեց: Մարդկային պատմութեան մէջ չկայ աւելի սոսկալի, երկար, ընդարձակ պատերազմ, քան յիշեալ պատերազմը: Ոչ մէկ պատերազմ այնքան մեծ ասպարիդի վրայ չտարածուեցաւ, ազգերի կրքերը այնպէս խոր կերպով չյուզեց և նոցա միտքը այնչափ զօրեղ կերպով չզբաղեցրեց: Նրբոր Մուհամեդ մարդարէն Մեքքայի մէջ հանդէս ելաւ, Արաբիան դեռ ևս ծանօթ չէր միւս աշխարհներին: Այնինչ՝ նորա յաջորդները՝ արդէն նորա մահուանից 50 տարի յետոյ՝ իշխում էին արեւելքում մինչև Ինդուս, հիւսիսում մինչև Կովկաս, արեւմտքում մինչև Ատլանտեան ովկիանոսի եզերքների երկիրների վրայ: Աշխարհքը

դեռ այսպիսի արագածաւալ աշխարհակալութիւն չէր տեսել: Մուհամէզը ամենայն յաջողութեամբ կարողացաւ իւր հայրենակիցների դիւրագրգիւ երեւակայութիւնը միայն մէկ ըղձով բորբոքել, այն է սուրբ պատերազմի յղձով: Կարճ և հատու խօսքերով քարոզում էր նոցա մէկ ամենակալ Աստուծոյ գօրութիւնն ու փառաւորութիւնը: Նա ոչինչ չէր բացատրում, ոչինչ չէր ասպցուցանում, բայց իւր ընտրած ճանապարհի վրայ դիւթական գօրութեամբ քաշում էր ամենին: Կրակոտ գոյներով նկարագրում էր դրախտի վարձքը և դատապարտեալների տանջանքերը, և իւր ամբողջ կրօնքը այս մի խօսքով էր ամփոփում՝ հնազանդութիւն Աստուծոյ և նորա մարգարէին: Նորա քարոզութիւնը աւետում էր մի նոր գերագոյն իշխանութիւն, առանց որ և է վարդապետական խորհրդոյ, առանց որ և է փիլիսոփայական վերացականութեան: Միայն այն ժամանակ մարդ կ'արգարանայ, երբ նա Աստուծոյ կամքը մարգարէի միջնորդութեամբ կ'իմանայ և ապա մարգարէի պատուէրները կը կատարէ: Աստուած չէ ազատում, այլ իշխում է. կրօնք ոչ թէ Աստուծոյ հետ սրտով միանալն է, այլ նորան հնազանդելը: Ուստի քարոզութեան պաշտօնը ի սկզբանէ անտի ոչ թէ խրատել ու ուսուցանել էր, այլ հնազանդեցնել. անհաւատները ճանաչվում էին որպէս ըմբոստ և ապստամբ, ուստի պէտք է կամ սրով և թրով հաւատաւիտութիւն ընդունեն կամ ստիպուին հարկատու ծառայ դառնալ: Այստեղ ուրեմն հաւատոյ պատերազմը ծագեցաւ՝ հաւատոյ առաջին սկզբունքից, և այդ հաւատը հազիւ Մէքքայի դաւանակիցների մէջ տարածուել սկսուեցաւ, երբ Մուհամէզը արդէն սպառնալից հրովարտակներ ուղարկեց Պարսից արքային և Բիւզանդիոյ կայսրին: Եւ երբ այս ըմբոստները ծաղրելով պատասխանեցին սոսկալի մոլեռանդներին, իսկոյն սկսուեցաւ կատաղի արշաւանք. ոչ հռովմէական և ոչ պարսկական զօրքը ընդունակ գտնուեցաւ այն ձիաւորների բազմութեանցն ընդդիմանալ, որոնք փայլակի արագութեամբ, անհատնում աճեցմամբ, և մահն արհամարհելով ու խնդալով թափուեցան ծածկեցին երկիրները: Նոցա միակ միտքը խալիֆի համար մոլեռանդութիւնն էր, միակ զուարճութիւնը՝ պատերազմն էր անհաւատների դէմ, միակ յոյսը՝ արքայութիւն մտնելն էր: Այդ մարդիկը գրեթէ պիտոյքներ չունէին, պատերազմի մէջ քաջ և նեղութեանց մէջ անզգայ էին, վերին աստիճանի եռանդոտ և դիմացկուն, ոչ շռայլութեան և ոչ կրթութեան ընդունակ: Խրեանց մէկ բանաստեղծ ա-

սումէ, թէ նորա ապրումն խրեանց նիզակների ստուերի տակ և ճաշումն նուաճած քաղաքների աւերակների վրայ:

715 թուականին այս ամբոխը ծաւալեցաւ նախ արևմտեան Ասիայի, ապա հիւսիսային Ափրիկէի և վերջապէս Սպանիայի վրայ մինչև Պիրէնէյայից էլ դուրս: Սպանիայի փառաւոր աշխարհակալ Մուսան այն ժամանակ խորհեց մի մեծ և յանդուգն նախադիժ, որ իւր հմտութեան նայելով, անխոհեմութիւն չէր և անշուշտ կը կատարէր լիովին. նա ուզում էր մի ընդարձակ յարձակմամբ ամբողջ քրիստոնէութիւնը մէկ զարկով մարգարէին խնարհեցնել: Այս նպատակով պէտք է մէկ զօրաբաժինը փոքր Ասիայից Պոլսոյ վրայ, միւս զօրաբաժինը Պիրէնէյայի վրայով Ֆրանկաց թագաւորութեան վրայ մղուէին, ապա երկուսն էլ արևելքից և արևմուտքից չլուծմի մէջ միանային, որպէս քրիստոնէութեան կեդրոնի մէջ: Եւրոպայի բաղդից նոյն իսկ այդ ժամանակ Մուսան խալիֆի ողորմութիւնից շնորհազօրեկ եղաւ, և այնուհետև նորա մեծ խորհրդածութիւնը միայն մաս մաս կատարուեցաւ, ուստի և առանց հետևանքի: Յարձակումն սկսուեցաւ նախ միայն Պոլսոյ վրայ, և այդ քաղաքը երեք տարի նեղը դրուեցաւ ծովի և ցամաքի կողմերից: Սակայն լէոն III կայսրը անյաղթ ընդդիմացաւ, սորմիղը ջնջեց նոր գտած յունական կրակով, և վերջապէս 718-ին ցամաքի զօրքին էլ ստիպեց նա հանջել: Աւելի քան տաս տարի տևեց մինչև որ արևմուտքում Ֆրանկաց թագաւորութեան վրայ յարձակումն սկսուեցաւ: Անտաբակոյս առաջ այս յարձակումը լաւ պիտի յաջողուէր, որովհետև Մուսայի ժամանակ Ֆրանկները մեծամեծ ներքին խռովութիւններ ունէին. իսկ այն ժամանակից այն տեղ ամենաքաջ հերոսներից մէկը՝ Կարոլոս Մարտէլը՝ Ֆրանկաց թագաւորութեան գլուխն էր անցել, և նա էր այն մարդը, որ վեց կատաղի պատերազմական օրուայ մէջ Պուատիէյի մօտ լեակատար յաղթանակ տարաւ արաբացի և ափրիկէի հրոսակների վրայ: Այս կրկնակի անյաջողութիւն խլամի մեծագոյն յարձակումը արգելեց: Քրիստոնէութիւնը անշուշտ մեծ կորուստ ունեցաւ, սակայն իւր գոյութիւնը փրկեց, և Կարոլոս Մարտէլից յետոյ նորա զօրեղ թու Կարոլոս մեծի շնորհքով իւր միութեան և իւր շահուց ներկայացուցիչ գտաւ, որ իբրև կայսր Եւրոպայի քրիստոնէական ազգաց խալիֆների առջև մեծ համարում ունեցաւ: Այն ժամանակից երկու կրօնների կռիւը դատարեցաւ շատ դարերի համար, և լոկ միայն մասնաւոր տեղերում, սպանիական սահմանի վրայ,

Խառնից կղզիներու վրայ և Փոքր Ասիայի ափերի վրայ տեղական երկպառակութիւններ էին լինում, իբրեւ անդադար յիշատակութիւն թէ խորքերում չեւ չէ մարեւ մշտապէս միտղ և ծխող ներհակութիւնը:

Այս դէպքից յետոյ, զարմանալի կերպով նկատուեալ, թէ ինչպէս երկու աշխարհներում ևս բոլորովին հակառակ ներքին փոփոխութիւն սկսուեցաւ: Մինչև այդ ժամանակ իսլամութեան մէջ կրօնական տարրը միւս բոլոր տարրերը ծածկել խեղդել էր. կրօնական պատերազմն էր միակ զբաղմունք ազգերի համար, խալիֆի իշխանութիւնն էր պետական կեանքի միակ նիւթը: Իսկ իններորդ դարից այս միակողմանութիւնը ամենայն բանում դադարեցաւ: Երկրաւոր կեանքը աշխարհական կրթութիւնը, ազգային ինքնաձանաչութիւնը, յարգ ստացան. դիտութիւնն ու արուեստը ծաղկեցան, խալիֆութեան ամենազօրութիւնը թուլացաւ և միայն կրօնական իշխանութեան սահմանի մէջ գրուեցաւ: ամենայն տեղ բարձրացան նորա տակը կամ նորա կշտին աշխարհական վարչութիւններ և ամենայն տեղ քաղաքական, հոգեկան և արհեստական շահերը սառեցուցին հաւատոյ պատերազմի բորբոքը: Խալիֆութիւնը որպէս մի աշխարհակալող տիեզերական կրօնք այն ժամանակ կորցրեց իւր սոսկումը, և նորա պատերազմական ոյժը միշտ և միշտ նուազում էր. բայց այս դարձ մոլեռանդութիւնից դէպի քաղաքակրթութիւնը ոչ թէ փնտրեալ, այլ շատ շահաւոր եղաւ նոյն ինքն իսլամի դաւանողների համար. որովհետև այդ ժամանակ երևեցաւ գրեթէ այն բոլորը, ինչ որ իսլամը երբեքէ մարդկութեան էական և մշտական շահերի համար, հոգեկան յառաջադիմութեան և բարքերի մեղմութեան համար կատարել է:

Սակայն Եւրոպայի մէջ իրերը բոլորովին հակառակ կերպարանք առան: Եթէ մահմեդական ազգերը կրօնական ոյժն ու իշխանականութիւնը զոհելով բազմակողմանի կերպով դարգացան և քաղաքակրթութեան շաւղի մէջ մտան, Եւրոպան ընդհակառակ իններորդ դարուց սկսած մինչև տասնութերորդ դարը իւր տրամադրութիւնները աւելի խոր և բացառիկ կերպով եկեղեցական սահմաններում ամփոփեց: Այս փոփոխութիւնը արդէն Կարոլոս մեծի մէջ նշմարվում է: Թէև նորա վարչական կանոնների մէջ աշխարհական, քաղաքական և ազգային տարրերը մեծ առաւելութեամբ զօրացել էին. թէև կայսերական պառիւը նա անօրինակ կերպով մեծ իշխանական բարձ-

րութեան վրայ պահպանեց և Հռովմայ Պապը հնազանդում էր նորան ինչպէս և իւր տէրութեան ամենայն եպիսկոպոս. թէև ամենայն տեսակ զիտութիւններ ծաղկեցան, հին հռովմեական հեղինակները թարգմանուեցան, հին գերմանական վիպասանութիւնները ժողովուեցան. — բայց և այնպէս արդէն ինքը Կարոլոսը իւր կայսերական պաշտօնը առաւելապէս որպէս մի կրօնական պաշտօն էր ճանաչում: Իւր թագաւորութիւնից յետոյ առաջին ազգային ժողովի մէջ բացարձակ ասում է, թէ այժմ երբ արդէն կայսրութիւնը հաստատուեցաւ, բոլոր մարդիկ պէտք է դաւանեն ճշմարիտ հաւատ երրորդութեան և աստուածահաճոյ կեանք վարեն ի Քրիստոս: Ուր որ նա թագաւորութեան ներքին զործերում եկեղեցական զեղծմունքներ, հեթանոսութեան մնացորդներ, հերետիկոսական տրամադրութիւններ է նկատում, նա այդ բաների դէմ է հանդիսանում իւր իշխանական զօրութեան ամենայն ուժով: Իսկ արտաքին պատերազմներից ոչ մէկը այնպէս չի հետաքրքրում նորա սիրտը, ինչպէս բարբարոսների հետ կռիւը, այսինքն ոչ քրիստոնեաների հետ կռիւը, ինչպէս են՝ Սարակինոսներ՝ Սպանիայում, հեթանոսական Սաքսեր, Դանիացիք և Սլաւոնացիք: Սոցա նուաճումը միայն այն ժամանակ կատարուած է համարվում երբ հաւատալիոսութիւն են բնդունում թէև բնդհակառակ քրիստոնէական վարդապետութեան ծաւալումը կայսեր սիրապետութեան հաստատութեան ևս նպաստում է, սակայն այդ զործողութեանց մէջ դարձեալ առաջին զգացմունքն այն է, թէ կայսրը աշխարհքի տէր և ճշմարիտ հաւատոյ պահպանն է:

Նոյն և համապատասխան գաղափարներ ունէին ոչ միայն կղերը, այլ և ժողովուրդեան ամենայն վիճակի մարդիկ: Մենք ժամանակակիցներս արդէն առօրեայ սովորութեամբ կրօնի վրայ նայում ենք նախ և առաջ որպէս մի ներքին, անձնական, սրտի պարագայի վրայ. նա հոգւոյ ամենախոր՝ ուստի և ամենազատ ուխտն է Աստուծոյ հետ, նա մեր մտքի անձնիշխան համոզմունքն է, որ միայն այն ժամանակ արժէք ունի, երբ որ ներսից և ինքնաբոլի է ծագում: Իսկ հին ժամանակներում անշուշտ նոյնպէս ձգտում էին այդպիսի մտքերի տէր դառնալ, սակայն համոզուած էին, թէ այդ նպատակին հասնել կարելի է միմիայն արտաքին եկեղեցականութեան ճանապարհով: Ուստի և զործ դրուեցան հարկադրողական օրէնքներ, զէնքեր և հարկադրիչ միջոցներ:

Սակայն շուտով Կարոլոսի մահուանից յետոյ կայսրութիւնը

լուծուեցաւ, պետական կազմութիւնը խանգարուեցաւ, վայրենական անկարգութիւն արեց կարողութիւն աշխարհներում, այն է Գերմանիա-յում, Ֆրանսիայում, իտալիայում: Թէև երբեմն այս երկիրը, երբեմն այն երկիրը իւրեանց իմաստուն իշխողների շնորհքով դարձեալ զօրանում էին, բայց մի անգամ խորտակուածը էլ մշտապէս չէր կարողանում շինուել: Այլ ևս մի ընդհանուր իշխանութիւն չէր ծանաչվում և մի առ մի Եւրոպայի երկիրները դարձեալ անջատվում էին ընդհանուր մարմնից, ինչպէս որ Ֆրանսիան և Բուրգունդը, Իտալիան և Վեհաստանը, Վենդիան և Դանիան Դոցանից էլ ոչ մէկը յաջողութիւն չունեցաւ մի ընդարձակ և հաստատուն պետութիւն կազմուել: Ինքնակալները միշտ և միշտ թուլանում էին, անզուսպ փոքր իշխանները քաղաքական կարգը ոտնակոխ էին անում, այդ ընդհանուր հարստահարութեանց ժամանակ ուսումնական զարգացումն ու զեղարուեստների վայելքը այնպէս վերացաւ, ինչպէս և արտաքին բարեկեցութիւնն ու նիւթական հարստութիւնը: Եւրոպայի վըայ հասաւ մի կորստեան և անմխիթար ժամանակ, էլ լուծած բան չէր բարձր ձգտումներ, խնդութեան յոյս, հոգեկան կեանքի բարգաւաճումն: Կարօտութեան և յուսահատութեան զգացմունքը այնպէս իշխել էլ, որ Եւրոպայի ամենայն անկիւնում ժողովուրդը ամենայն ստուգութեամբ պատսոմ էր աշխարհքի կորուստը: Ոմանք իւրեանց ունեցածը յուսահատութեամբ շտապում էին շռայլել, ոմանք իւրեանց հոգեյ փրկութեան համար նուիրում էին եկեղեցուն և վանքին, ապաշխարող ամբոխը օր ու ցերեկ տաճարի դուռն էր մտնում, բազմութիւնը սոսկալի երկիւղով, իսկ շատերը նաև ծածուկ յուսով սպասում էին երկրի հրդեհին և երկնքի կործանման: Այն ժամանակուայ վիճակը այնպէս պզտոր և թշուառ էր, որ նորա չքանալու պատկերը մարդու սիրտը թեթեւացնում էր՝ թէև սարսափով և սոսկումով:

Այս անմխիթար և ճնշուած դրութեան մէջ մարդու միտքը, ինչպէս և միշտ մեծ դժբախտութեանց ժամանակ, օղնութիւն էր սպասում վերելից՝ դիմում էր աստուածային փրկութեան և մխիթութեան: Միւս բոլոր շահերը էլ արժէք չունէին, ոչ ստացուածքը և ոչ կեանքը ապահով չէր բռնի զօրութիւնից, ոչ մէկ տեղ էլ չէր երևում մի անձնաւորութիւն կամ մի մեծ շարժում, որ ազնիւ սրտերը բորբոքէր և ոգի տէր: Ուստի դալկացած մարդկութիւնը ոչինչ ապաստանարան չունէր հաստատուելու համար՝ բայց միայն կրօնքը: Այս-

պէս սկսուեցաւ մի շարժում, որ մի և նոյն ժամանակ և՛ ատում էր ամենայն սրտով երկրաւոր աշխարհքը և՛ փափագում էր երկնային երանութիւն: Մարդիկ փախչում էին ընտանիքից, պաշտօնից, հասարակութիւնից. նոքա արհամարհելով կարում էին բոլոր երկրաւոր կապերը. որդին թողնում էր հօրը, ամուսինը ամուսնոյն. աւատական իշխանն անհաւատարիմ էր թագաւորին, թագաւորը բարձիթողն էր անում ժողովրդեան: Վանքերը անօրինակ կերպով լցուեցան, նոր նոր կրօնական ուխտեր կազմուեցան, ժուժկալութիւնն ու պահքը երբէք այսպէս խստութեամբ չէին կատարուել: Շուտով վանական խաղաղութիւնն էլ բաւական չեղաւ աշխարհքից և մարդկային կեանքից փախչելու համար: Մարդիկ փնտռում էին անտաւների մթութիւնը, լեռների միայնակեցութիւնը, խոր անապատները, որպէս զի ճգնաւորները լիովին անջատուած լինելով՝ մարմինը սպանեն, անշիթթ սրտով անմիջապէս Աստուծոյ, հրեշտակների և սրբերի հետ հաղորդակցին: Սոսկալի երկիւղ կրելով՝ նոքա մի առ մի հաշվում էին իւրեանց եղած և չեղած մեղքերը, անքուն գիշերներ էին անցուցանում՝ անպաղար ելք և ողորմութիւն խնդրելով, բորբոքած երեւակայութեամբ ամենայն տեսակ պատկերներ էին ստեղծում դժոխային տանջանքներից սկսած մինչև ի աստուածային երանութիւն, մինչև որ վերջապէս խոնջութեան մի վայրկեան էր գալիս, ուր մտքի ցնորքը յուզուած սրտին մի աստուածային ուխտի ստուգութիւն էր տալիս: Ով որ այն ժամանակուայ գործքերն ու բնաւորութիւնը իմաստասիրել է ուզում, պէտք է ոչ մէկ ըռպէ աչքի տակից չթողնէ այսպիսի խորհրդաւոր մարդատեսաց և աշխարհատեսաց ոգևորութեան վիճակը, պէտք է նախ և առաջ չմոռանայ, թէ այն էր դարեւ միակ մղիչը, թէ այն ժամանակ այն մի սովորական և առօրեայ իրողութիւն էր: Նախ և առաջ Ծրանսիայում, Սպանիայում, Իտալիայում, ուրեմն բոմանական լեզուի երեք երկիրներում այս տեսակ տրամադրութիւնը ամենայն վիճակի մարդկանց մէջ տարածուած էր և ամբողջ կեանքի կնիքն էր կազմում: Ամենայն տեսակ ուրախութիւն, ամենայն երկրաւոր զուարճութիւն մահացու մեղք էր երեւում, մարմինը անպիտան ծանրութիւն էին համարում, որ արդելում է հոգւոյն դէպի երկինքը վերանայու: Այն ժամանակ գիտութիւնն ու արուեստը արհամարհելի դառաւ. այսպիսի փուչ բաներով, զրում էր անդղեական երեսիկ եպիսկոպոս Լանֆրանկը, մեր երիտասարդութիւնը ապականեցինք, իսկ այժմ մենք մեզ ազատեցինք այդ բաներից: Հայրենիք,

պետութիւն, քաղաքային պարտաւորութիւն, այս ամենը այն ժամանակ աննշան և արժէք չունեցող բաներ էին. որովհետև սոքա երկրաւոր, մեղքերի մէջ թաթախուած, աշխարհքի արդիւնքներ էին: Այն ժամանակ ոչինչ հասկացողութիւն չունէին այնպիսի պարզ մարդկային բարոյականութեան վրայ, որով քրտնքի աշխատութիւն ու ազնիւ գործունէութիւն ևս մի աստուածային պաշտօն և պատուէր է, որով ուրախադէմ և աւօրեայ գործքերի խաղաղութիւնն ևս Աստուծոյ օրհնութեան ամենաստոյգ նշան է: Այսպիսի զգացմունք էլ չէր բաւականացնում գրգռուած և տաքացած մտքերին: Նոքա ուզում էին աստուածային գոյութիւնը մարմնական աչքով տեսնել, ուզում էին կերին խորհուրդը շօշափելի կերպով ըմբռնել: Ահա այս պարագաները այն աստիճան ընդարձակեցին ու խտաղնացութիւնը, որ առաջ լուծած բան չէր: Իսկ մինչև այդ ժամանակ առ հասարակ աղբիւրի և աշխարհների հազորդակցութիւնը շատ նուազ էր. վաճառականութիւնը աննշան էր, ոչ մէկ մարդ մտքիցն անգամ չէր անցկացնում զուարճութեան համար ճանապարհորդել, որովհետև ամենափոքր ճանապարհորդութիւնն անգամ դիւրին, ապահով և անվտանգ չէր: Իսկ այդ ժամանակ տարեց տարի բնաւոր մարդիկ զննում էին հռչակաւոր վանքերը, կրէնի կամ Մօնտէ կոստին, առաքեալների գերեզմանները, Հռոմ կամ Ս. Յակոբոս կոմպոստէլլայի վանքը, իսկ նախ և առաջ ծովերի վրայօք Պաղեստինէ, այն հողերը, ուր Փրկիչն ինքը ապրել է, այն ժայռերը, որ երբեմն նորա գերեզմանն էին կապմունք: Մեծատունն ու աղքատը նոյն և մի սիրով մասնակից էին այս ուխտագնացութեան: Երեսուն տարուայ միջոցում այնտեղ կրօնապետները զննում ենք երկու կոմս Յլանդրիայի, մի կոմս Տուլուզի, մի դուքս Նորմանդիայի, բազմաթիւ զերմանական եպիսկոպոսներ. նոքա բոլորեքեանք այն գաղափարով վառուած էին թէ այնտեղ անմիջապէս երկնքի շէմքի վրայ են, և նոցա սիրտը խռոված էր, որ անհաւատ մահադատները այս սրբավայրերը ապականում են իւրեանց ներկայութեամբ: Երբ որ կրօնական եռանդը մինչ այս աստիճան կեանքի շունչ դառաւ, ինքնին ծաղեցաւ անհաւատների դէմ բարկութիւն, ինքնին երեւցաւ սուտ կրօնքի դէմ կռիւը որպէս մի սուրբ աստուածահաճոյ դործք: Եթէ մինչև այսօր իսլամութեան դէմ մասնաւոր պատերազմ էր սկսուել, այժմ սաստիկ կերպով նորոգուեցաւ. հեռուից և մօտիկից յօժարակամ զինուորներ հաւաքուեցան իսլաի պաշտպանութեամբ կամ յալլութեւ կամ մահուամբ արքայութեան արժանա-

նալ: Բուրգունդները, Պրովենսալները, Նորմանները Սպանիայի թագաւորին օգնում էին Կորդովայի խալիֆութիւնը նիզը դնելու համար: Նապօլիի Նորմանները Միցիլիայում տեղափոխուեցան, և Պիլայի ու Գենուայի նաւատորմիզը, պապի շրջակով զարդարուած, Պալերմօի նաւահանգստի վրայ յարձակուեցան: Եւ այսպէս քրիստոնէական հաւատը հետզհետէ դինու մի մեծ դաշնադրութեան նշանաւոր դաւաւ, նշանաբան ազգերի միութեան համար, որոնք սուրբ հրով ու պետրած՝ ամենայն անքրիստոնեաներին անսահման ատելութեամբ հաւաքածում էին: Եթէ իսլամութիւնը եօթներորդ դարուց սկսած մինչև իններորդ դարը քրիստոնեայ ազգերին սաստիկ կերպով խորտակեց, այժմ տասնութներորդ դարում նոցանից հատուցում պահանջվում էր, քրիստոնէութեան կողմից ոչնչով պակաս յարձակումն էր ամբողջ մահմետական աշխարհքի դէմ:

Սակայն իւրաքանչիւր մեծ պատերազմ հարկաւորութիւնի ունի մի սպարապետի, որ կատարէ գործը, և մի իշխանի, որ նորան առաջնորդէ: Երբեմն Կարոլոս և Գտտօ մեծերի օրերում քրիստոնէութիւնն այսպիսի գլուխներ ունէր կայսրութեամբ, բայց այժմ ընդ միշտ գլուխ էր այդ բանից, որովհետև կայսերական իշխանութիւնը շատ տեղերում ազնուականներին անգամ մի անախորժ բան էր, իսկ մնացած տեղերում էլ չէր ձանաչվում: Սակայն այս պակասը լցուցանելու համար և լատինական ազգերին մի նոր ինքնակալ տալու համար՝ դարձեալ նոյն իսկ կրօնական զգացմունքը, որ իսլամութեան դէմ էր մաքաուում, արթնապէս դործում էր: Առհասարակ աշխարհական թագաւորութիւնը անբնդունակ էր ձանաչվում մարդկութիւնը վերելութեան շաւղի մէջ բերելու համար: Նոցա անրապետողները նոյն երկրաւոր և մեղաւոր նիւթիցն էի կազմուած, ինչպէս և ամբողջ աշխարհքը. երկրի վրայ միայն մի հաստատութիւն կար, որով Աստուծոյ շունչը մշտապէս յայտնվում և դործում է, և այդ հաստատութիւնն էր եկեղեցին իւր պաշտօնեաներով, իւր ղլխով, պապով: Նա ուրեմն և նա միայն կոչուած է այն նոր իշխանութեան համար, այն ինչ կայսրութիւնը քրիստոնէութեան ներկայացուցիչ լինելու անընդունակ եղաւ, պապը պատրաստ էր, հոգեւոր իշխանութեան հետ կայսերական իշխանութիւնն էլ ձեռքն ստանել, և այդպէս՝ որպէս Եւրոպայի մեծագոյն սպարապետ պատերազմ բանալ մահմետական Ասիայի դէմ: Պապ Գրիգոր VII ն էր, որ այս դադախարն առաջին անգամ մեծ ազդեցութեամբ Եւրոպայի ազգաց կիանքի մէջ տարածեց:

Անտարակոյս Գրիգորը ամենաերևելի մարդկանցից մէկն էր։ Մեր գիտեցածի չափ՝ երբէք կրօնակ ն ոգևորութիւնը այսպիսի լայն աշխարհահայեացքի հետ, հոգևոր ցնորքը այսպիսի իշխողական տաղանդի հետ մէկ մարդու յատկութիւն չէ եղած։ Հիլդերանդ, որ նորա սկզբնական անունն էր, մի աղքատ տոսկանացի հիւսան որդի էր, իւր առաջին կրթութիւնը Հռովմում ստացաւ, իսկ յետոյ զգուած լինելով՝ այնտեղի վիճակի անբարոյականութիւնից՝ վանական միակեցութիւնն ընտրեց։ Այնտեղ նա ուրիշ շատերի պէս անդադար աղօթեց, հսկեց, ճգնեց, վառվռուն խորհրդածութիւնների մէջ և արտասուալից ինքնակոծութեամբ ապրեցաւ, և միշտ այն զաղափարն ունեցաւ, թէ միայն այսպէս աշխարհից ուրանալով՝ երկնքի ճանապարհ կարելի է գտնել։ Սակայն շուտով մի անակնունքի դէպք նորա կենցաղավարութեանը մի այլ ուղղութիւն տուեց։ Այն ժամանակ եկեղեցին նոյնպէս զնում էր դէպի անկարգութիւն ինչպէս և պետական կազմութիւնը։ Հայնրիխ III-ը կամենալով թէ մէկի և թէ միւսի մէջ օրէնք և կարգ ձգել, Հռովմը ևս բարեկարգել փորձեց, միմեանց հետ վիճող երեք պապերին էլ զահալէժ արեց, Հռովմից հեռացրուց նոցա և ինքը իւր իշխանութեամբ նստեցրեց նոցա յաջորդին։ Երկտասարդ արեղան, որ զահալէժեալներից մէկին անձամբ շատ յարգում էր, ուղեկցեց նորան դէպի Գերմանիա՝ նորա տարադրութեան տեղը, միանգամայն նեղանալով թէ եկեղեցու անկման վրայ և թէ աշխարհական կայսերական իշխանութեան կողմից փորձած փրկութեան միջոցի վրայ։ Իւր վանական կեանքից այն համոզմունք դուրս բերեց, թէ աշխարհքի բոլոր բարիքը ոչինչ է եկեղեցու վեհ փառքի առաջ։ Նա վրդովում էր վերին աստիճանի, եթէ մի աշխարհական, լինէր նա մինչև անգամ ինքը կայսրը, զուցէ և ամենապարկեշտ դիտաւորութեամբ, հոգաբարձութիւն անէր եկեղեցուն, և այս նորա սրբամշտութիւնը ամենայն ուժով ազդեց նորա բարձր գործնական հանձարի վրայ և դրդեց նորան, որ վանական կեանքի անշարժութիւնը թողնէ և գործել սկսէ։ Այն ժամանակուանից նորա կեանքի խորհուրդը դառաւ՝ ոչ թէ փախչել աշխարհից, այլ փրկել աշխարհքը՝ խոնարհեցնելով մաքրացած եկեղեցու առջև ամենայն անկեղծութեամբ։ 1048 թուականին նոր պապի մահուան լուրը հասաւ Գերմանիա, և կայսրը իսկոյն տեղն ու տեղը նշանակեց որպէս եկեղեցու ապագայ զլուխ Տուլի եպիսկոպոսին։ Սա—ՂԼԸՆ IX—իւր պարզ և անսրտաճախ պարկեշտութիւնից պաշտօնի ծանրութիւնը ճանաչե-

լով և երկիւղ կրելով, աղաչեց Հիլդերբրանդին, որ որպէս խորհրդատու ուղեկցէ իւրեան Հռովմ: Հիլդերբրանդի անձնաւորութիւնը այն ժամանակ արդէն այնպէս հրամայողական էր, որ պապը կարծես աբեղայի առջև էլ անշմարել է լինում: Լեոնը խոստացաւ բոքիկ ոտով Հռովմ երթալ, որպէս զի այնտեղ կանոնական ընտրութեամբ հաստատուի, և Հիլդերբանդը միայն այս պայմանին զիջանելով՝ այնուհետև պապական կառավարութեան հողի դառաւ, մինչև որ նա ինքը 1073-ին վատիկանի գահը ելաւ:

Հազիւ եկեղեցական կառավարութեան սանձը ձեռն առաւ, արհեստագործի այդ զաւակը մի այնպիսի վարչական տաղանդ ցոյց տուեց, որի նմանը միայն նորագոյն ժամանակի երկու մեծ բախտախնդիրներն մեջ երևեցաւ, այն է Նրոմվէլի և Բոնապարտեի մէջ: Նա հասկանում էր ամենայն բան, կարող էր ամենայն բան, կամենում էր ամենայն բան: Նա եղաւ եկեղեցու բարեկարգիչ, պետական մարդ և սպարապետ, ռազմավար և քաղաքագէտ, և միշտ մի և նոյն ճարպիկութեամբ և մի և նոյն զօրութեամբ: Նթէ նորա համոզմունքը անդրդուելի կերպով հաստատուած էր մի պայծառ աստուածաճանաչութեան վրայ, նա գիտէր այն ևս, թէ Աստուած իւր տնօրէնութիւնները մարդկանց միջնորդութեամբ է կատարում, և առանց հոգնելու աշխատում էր երկրաւոր միջոցներն անգամ լիովին զործ դնել իւր աստուածական իշխանապետութիւնը իրագործելու համար: Իւր նպատակը այնպիսի պայծառութեամբ և այնպէս լայնաշրջան որոշեց, ինչպէս ոչ մէկ մարդ նորանից առաջ չէր երազել անգամ: Պապի ոտքը, զրում էր նա, պէտք է համբուրեն բոլոր իշխանները, միայն նա պէտք է կրէ կայսերական նշանները, նա պէտք է հաշիւ տայ Աստծուն թագաւորների բոլոր մեղքերի համար: Նրբ որ ֆրիստոս, զրում էր ուրիշ անգամ, Պետրոսին ասաց՝ արածիր իմ ոչխարները, այն ժամանակ նա թագաւորների համար բացառութիւն չարեց: Որ թագաւորը կրէ և իցէ հրաշք է զործել, ինչպէս որ բաղմաթիւ պապերը ու խոնարհ աբեղաներն արել են: Ուստի պահանջեց նա, լոկ միայն իւր հոգևորական իշխանութեամբ, հնազանդութեան ուխտ Անդղիայի թագաւորից, Սպանիան հրատարակեց որպէս սեպհականութիւն սուրբ Պետրոսի, իւր գահի առաջ հրաւիրեց Լեհաց թագաւորներին և Ռուսիոյ մեծ իշխաններին, դատապարտեց գերմանական թագաւոր Հայնրիխ IV-ին և խոնարհութիւն ու հպատակութիւն պահանջեց նորա հակառակորդ Ռուդօլֆ թագաւորից: Իսկ

այսպիսի ընդարձակ աշխարհակալական գործքերը կատարելու համար ինքն իրան զօրացնում էր նա ամենօրեայ առանձնութեամբ, որ աղօթքներում, վշտալից աղօթքներում էր անցուցանում: Ինքս ինձ, գրում էր նա Կիւնիի արքային, այնպէս մեղքերի մէջ թաթախուած եմ տեսնում, որ իմ բերանի աղօթքը լսելի չի դառնում, որովհետեւ եթէ իմ կիանքը մաքուր է, սակայն իմ գործը այս աշխարհքիցն է. ուստի աղաչում, պաղատում, խնդրում եմ քեզ, աղօթել տուր ինձ համար բարեպաշտներին: Վանքական խցի անդորր խաղաղութեան ցանկութիւնը միշտ կար այս զոռոզ եկեղեցական իշխանի մէջ և այն պատերազմի ժամանակ, որ նա վարում էր աշխարհքը տիրելու համար. այդ էր նորա բնութեան արմատը, նորա զօրութեան աղբիւրը: Այսպիսի բարեպաշտական աղօթքներում ամրանալով, զարձեւալ մտնում էր աշխարհական խռովութիւնների մէջ հսկայի պէս, որպէս զի այն հնազանդութիւնը, որ թագաւորներից սրահանջում էր, նիւթական զէնքերով ևս նոցանից ստանայ: Բոլոր աշխարհներում կազմում էր իւր կուսակցութիւնները և սոսկալի երդումներով ու զինուորական կազմակերպութիւններով շղթայում էր նոցա իւր կամաց առաջնորդութեան հետ: Գերմանիայում Բաւարիայի դուքս Վելֆը խոստացաւ իւր ժառանգութիւնները պապից ստանալ որպէս աւատ (պարզեական վիճակ), Ֆրանսիայում Բուրգոնդի և Տուրուզի մեծ կոմսերը և մեծահամբաւ Կլիւնիի արքան հաւաքում էին մի ասպետական զօրաբաժին պապին ծառայեցնելու համար: Իտալիայում նա յարձակուեցաւ Նէապոլի նորմանական դքսի և Տոսկանայի կոմսուհի Մատիլդայի կազմուած դաշնադրութեան վրայ, այն ինչ նորա մոլեռանդ պաշտպանները լուսբարդիայի քաղաքների ժողովուրդը ոտքի կանգնեցրին նորա կռիւններին նպաստելու համար: Մէկ խօսքով, Գրիգորը ոչ մէկ վայրկեան չէր բաւականանում լոկ միայն ընդհանուր աւագութիւն ունենալով թագաւորների վրայ, այլ առանց վարանելու նոցա հսպտակներին անմիջապէս ճանաչել էր տալիս իւրեանց պարտաւորութիւնները. նա բոլոր միջոցները գործողութեան մէջ էր ձգել, որպէս զի մինչև այն ժամանակուայ ամենայն պետական վարչութեան ձևերը փշրտէ, որպէս զի նոցա մնացորդները նորից հաւաքէ և կապէ իւր մեծ և զերազդյն իշխանութեան տակ: Այս ամենը դեռ ևս առաջին քայլ, սկիզբ, խմորումն էր, և ինչպէս որ հարկը պահանջում էր, նորա ղեմ բարձրացաւ մի սարսափելի զօրութեամբ ընդդիմութիւն ամենայն կողմից — սակայն այս շէնքի յատակագլիծը արդէն շատ ուժեղ ձեռ-

քով էր գծուած և պապական աշխարհատիրութիւնը հրատարակուած էր որպէս մի նոր, հոգեւոր և զինուորեալ ներկայացուցիչ քրիստոնէութեան:

Գրիգորը ոչ միայն լատինական ազգերի հպատակութեան վրայ էր մտածում, այլ կամենում էր յունաց հերձուած ազգը անյապաղ վերստին մերձեցնել, և ապա երկուսի ղլխին կանգնած իսլամութեան դէմ հին կռիւը վերջացնել: Շարժառիթ եղաւ իւրեան մի յանկարծակի պատերազմական շարժում նոյն ինքն իսլամութեան մէջ: Այնտեղ երկու կողմում նոր անսանձ և կիսավայրենի ժողովուրդ շարժուեցաւ, որ Մահմէդի ժամանակուայ Արաբների պէս, միակ ցանկութիւն ունէին անդադար կռուի շփոթի մէջ լինել, միակ կրթութեան նշան ունէին հաւատոյ մոլեռանդութիւնը: Հիւսիսային Ափրիկէում անապատների կարիւնների մէջ Մօրաբիտների թագաւորութիւն հաստատուեցաւ, որ մեծ զօրքով և աւերելով յարձակուեցաւ Սպանիայի քրիստոնեանների վրայ: Մի և նոյն ժամանակ Ասիայի բուխարական անապատներից թափուեցան թուրքի ցեղ Սելջուկները Բաղդադի խալիֆութեան վրայ, հարստահարեցին և կողոպտեցին այս գաւառները, և իսկոյն անցան փոքր Ասիա և յունաց կայսեր հողերը, որ և հակառակորդին խայտառակելով յաղթութեամբ առան: Կարծես անակնունելի կերպով Մուսայի ժամանակները վերականգնել էին, և Հռովմը երկրորդ անգամ արևելքից և արևմտքից վտանգի մէջ էր. սակայն Գրիգոր VII-ն իւրեան աւելի զօրեղ էր զգում, քան Կարոյոս Մարտէլն էր, և իւր կողմից վճռեց յարձակման դէմն առնել... Ֆրանսիայի վրայ սաստկապէս ազդում էր որ Սպանիային ոյժ տալ տայ, իսկ Հռովմում 1074-ին 50,000 զօրք ժողովեց, հաւատարիմ սուրբ Պետրոսին, որ և Կոստանդնուպոլսին օգնելու և թիւրքերին ջարդելու համար անձամբ տանել էր ուզում: Նա հրաւիրեց գերմանական թագաւոր Հայնրիխ IV-ին, որի հետ այն ժամանակ դեռ հաշտ էր, որ օգնութիւն հասցնէ, մի և նոյն ժամանակ իւր ղիտաւորութիւնն յայտնեց, թէ նախ և առաջ ուզում է Յունաց և Հայոց միացնել հռովմէական եկեղեցու հետ, և ապա զօրքը շարժել տանել մինչ սուրբ գերեզմանը Նրուսադէմ: Թէև նորա գաղափարները զուցէ մինչև ցնորք էին հասնում, բայց դարձեալ նորա գործնական և հաշուատես խելքին ապացոյց է, թէ ինչպէս նորա աչքում սուրբ գերեզմանը յաղթութեան լոկ միայն որպէս վերջին վարդ էր երևում, իսկ լուծելու իսկական խնդիրը համա-

րում էր քայլ առ քայլ առաջ տանել նուաճումը, նախ՝ հաստատուն հիմք դնելով Պօլսոյ մէջ, և ամբողջին վստահանալով ապա թիւրքերին դուրս մղելով փոքր Ասիայից և Հայաստանից, և այսու վերջապէս ինքն ըստ ինքեան փառահանդէս մուտք դնել Նրուստղէմում: Այս առաջին, և նոյն դարու համար վերջին անդամն էր, որ քրիստոնէական եւրոպայում այսպէս ընդարձակ և քաջ խորհուած ծրագիր կազմուեցաւ Ասիան նուաճելու համար:

Ասիայն Գրիգոր VII-ին չէր վիճակուած այս դափնիքը ժողովելու: Ինչպէս որ 700 տարի նորանից յետոյ Նապոլէոնը, նա պարտաւորուեցաւ թէև իւր ճակատի շաւիղը սկսել արեւելքը տիրապետելու երազով, բայց յետոյ իւր ամբողջ կեանքի բոլոր վայրկեանները պէտք է գործածէր արեւմուտքը հնազանդեցնելու համար: Յիշեալ նամակը ուղարկելուց մի քանի ամիս անցնելուց յետոյ Հայնրիխ IV-ի հետ վէճն սկսուեցաւ, ուր Պապը կարողոս մեծի յաջորդի պարտութիւնը և իւր ոտքի առաջ խոնարհուիլը տեսաւ, և ամբողջ եւրոպան ներքին խռովութեանց պատճառով վայրենի կռիւներից սաստիկ աղմուկուած գտաւ: Ինքը Գրիգորը այս եղելութեանց վերջաբանին էլ չէր ապրում. ընդհակառակ, նա ստիպուեցաւ վերստին ոյժ ստացած կայսեր յանդիման Հռովմից փախչել, և փախստեան ժամանակ մեռնեալ Նէպոլէոնի Նորմանների պաշտպանութեան տակ: Իսկ այս միջոցին Ասիայում թիւրքերը աւելի և աւելի սպառնալեաց քայլեր էին անում: Նոքա առան Նիկիա և Նրուստղէմ ուխտաւորները փղծկում և ողբում էին, որ կոպիտ զինուորները փրկչի գերեզմանը անպատուում էին, և Յունաց կայսր Ալէքսիոսը ստիպողապէս օգնութիւն խնդրեց պապից, եթէ արեւելքում քրիստոնէութիւնը խալաւ: Հպեաք է ջնջուի: Գրիգորի աթոռի վրայ այժմ նստած էր Ռեբբանոս II-ը, մի խելօք և ճարպիկ մարդ, և թէև իւր նախորդի հոգւոյ պայծառ անդորրութիւնն ու մեծ եռանդը չունէր, սակայն բոլորովին նոյն կրօնական գաղափարների տէր, վերին աստիճանի փառասէր էր, և թէև շատ զգոյշ կեանքի մէջ, բայց մասնաւոր գործերում աւելի հմուտ և արդիւնաւոր քան Գրիգոր: Նա կրօնի յաղթութիւն հաճարեց Հայնրիխ IV-ի որդուն ապստամբեցնել տալով հօր դէմ և այդպէս կայսերական իշխանութիւնը բոլորովին խոնարհեցնել. և եթէ Անդղիայի և Սլանիայի մէջ չկարողացաւ քաղաքական իշխանութիւն ստանալ, զոհ եղաւ որ զոնէ այնտեղի թաղաւորները իւր եկեղեցական իրաւասութիւնները ճանաչէին: Այս-

պէս 1094 թուին վիճակուեցաւ նորան տեսնել թէ ինչպէս իւր իշխանութիւնը Եւրոպայում աւելի անվիճելի կերպով ճանաչուեցաւ և յարգուեցաւ, քան երբեքէ Գրիգորի իշխանութիւնը: Եւ երբ նոյն տարուայ ամառը յունաց մի զեսպանութիւն դարձեալ ներկայացաւ նորան, նա վճռեց իւր փառաւոր զրութիւնից արևելքի համար օգուտ քաղել և լատինական ազգերը դարձեալ պատերազմի կանչել իսլամութեան դէմ:

Բայց այս տեղ էլ երևեցաւ մեծ տարբերութիւն նորա և Գրիգոր VII-ի մէջ: Թէ Ուրբանոսը բնաւ զիտաւորութիւն չունեցաւ անձամբ զօրավարի դաւադանը ձեռին պատերազմելու, այս ի հարկէ դեռ չէր ամենամեծ վանազանութիւնը: Ինչպէս որ նա քրիստոնէութեան ներսը այն անմիջական աշխարհական իշխանութիւնը թող տուեց, որով որ Գրիգորը Եւրոպայի բոլոր տէրութեանց վրայ տիրում էր, այսպէս էլ իւր պատերազմական ծրագրից ջնջեց այն մեծամեծ ռազմագիտական և քաղաքական խորհրդածութիւնները, որով որ աւելի բացայայտ երևում է Գրիգորի բնաւորութեան ուղղութիւնը: Ուրբանոսը իւր խնդիրը նկատում էր այն խորհրդական բարեպաշտութեան աչքով, որ բնաւ ուշադրութիւն չդարձնելով երկրաւոր պահանջների վրայ և առ ոչինչ համարելով երկրաւոր փառասիրութիւնը, կարճ ճանապարհով դիմում է երկնային արքայութիւնը: Պիաչենցայում մի եկեղեցական ժողովում կանխապէս լոկ միայն իւր զիտաւորութիւնը յայտնելուց յետոյ, անցաւ 1095 աշունքին Ալպերի վրայով հարաւային Ֆրանսիա, Ֆրնասիական գործքերի համար մեծ ժողովք կազմեց Ալերմօնում, և վերջաբանին հրաւեր կարգաց Եւրոպայի ազգերին՝ ազատել ոչ թէ արևելքը, այլ սուրբ գերեզմանը: Աշխարհական զիտութեանց չափով չափելով այսպիսի ձեռնարկութիւն Երուսաղէմի նկատմամբ մի օգային բերդ էր, քանի որ Պօլսում կամ Եգիպտոսում կանխապէս ոտքը դեռ չէր հաստատուած. և երբէք տեղական յաղթութիւն էլ չէր կարող լինիլ, մինչև որ այն տեղերից իսկոյն պատրաստութիւն չտեսնուէր, որ թիւրքաց սուլթանութեան ամբողջ գոյութեան վերջնական կերպով կործանիչ հարուած տրուի: Բայց բանն այս է, որ Ուրբանոսի ունկնդիրները ամենևին չէին մտածում աշխարհական չափով դուշակել իւրեանց անեղիքը: Նոքա բարեպաշտութեամբ վառուած խնդում էին այն մտքով, թէ Փրկչի գերեզմանը անհաւատների հարստահարութիւնից պէտք է մաքրուի. նոքա Քրիստոսին ինքնին տես-

Դրանք էին իւրեանց առաջնորդ ամպի վրայ բազմած, և երկրաւոր
 երուսաղէմի մէջ մտնելով երկնային երուսաղէմի դռնը բացուած:
 Գրիգորի խելացի ձեռնարկութեան համար միայն 50,000 զինուոր
 գտնուեցաւ, իսկ Ուրբանոսի ոգևորիչ հրահրի վրայ 300,000 մարդ-
 կանցից առել իւրեանց ուսերի վրայ խաչ կարեցին: Եւ քանի առ-
 սում—Աստուած այս է կամենում—աղաղակը Ալեքսանդր տարածուե-
 ցաւ Երուսաղէմի կէտում, Երանսիոս և Անգղիա, Իտալիա և Սկանդի-
 նաւիա: Այս աշխարհքի անսահման թշուառութիւնը զգալով ազ-
 գեր յարուցեցեցան վրկուերու համար: Նոքա կարծում էին, թէ եր-
 բէք Աստուած թող չի տուել, որ ժամանակն այնպէս ապականուի,
 ինչպէս այժմեանը, որ լինէ մեղքով, երկպառակութեամբ և անբա-
 րոյականութեամբ: ազգ զինուած է, ազգի դէմ ծշմարտութիւնն ու հա-
 լատարմութիւնը վերցուել է, սոցն ու երկրաշարժը շատ կորուստ պատ-
 ճառել է: Բայց որովհետեւ Տէրը միայն խոր թշուառութեան ժամանակ
 վրկութիւն շնորհեց, — ուստի ժամանակը կատարուել է, որի համար
 պրուած է, թէ ոչ որ ինձ հետ կամենում է լինել, թող առնէ
 խաչ իւր վրայ և ինձ հետեւէ: Աշխարհքի ստեղծագործութիւնից և
 խաչելութեան խորհրդից յետոյ, բացազանցում է մէկ պատմաբան, այս
 արշաւանքի նմանը էլ չեղաւ, որ Աստուծոյ դործ և ոչ թէ մարդու
 դործ լինէր: 1095 ապրիլին, Նիատումէ միւսը, բոցեր թափուեցան
 երկնքից փոքր աստիւրի պէս բոլոր աշխարհքներում, այն ժամանա-
 կուանից: Վաղղեան և Իտալեան զէնքով արշաւեցին սուրբ գերեզմանի
 առանց երկրաւոր հրամանատարի, առաջնորդութեամբ սուրբ հոգով:
 Այսուհետեւ քրիստոնէական աշխարհից միանգամայն վերացաւ ամե-
 նայն չարութիւն, այն ժամանակ Գրիստոս որպէս զօրավար և իշխան
 իւր երանական մերձութիւնը շնորհեց մարդուն: Եարժը վերջացաւ,
 մի ստղատու տարի անբաւ առատութեամբ հետեւեցաւ սովին, և
 հաւատացեալ ժողովրդեան մէջ խաղաղութիւնն ու միաբանութիւնը
 վերստին հաստատուեցաւ: Այս յոյսերով Երուսաղէմի սկսեց առաջին
 խաչակրաց արշաւանքը:

1095 թուականի նոյեմբերին պատմաբան Ուրբանոսի մէջ
 իւր զիտաւորութիւնը յայտնելուց յետոյ, իսկոյն ձեռնամուկ եղաւ
 դործին ևս մի կողմից Աբհամար եպիսկոպոսին ղգրքի մէջ իւր նուիր-

րակ և տեղակալ նշանակներով, միւս կողմից յունաց կայսեր Ալէքսիոսին՝ ճաճկաց հետ պատերազմելու համար օգնութիւն՝ ուղարկելն սկաշտօնապէս ազդարարելով: Եւ րոպայի մէջ մեծամեծ պատրաստութիւններ սկսեցան: Լոտարինգիայի մէջ դուքս Գօդֆրիդ Բուլիօնացին բազմաթիւ զօրք էր հաւաքում, որ մի բարեպաշտ և քաջ, թէ և ոչ այնքան հանճարեղ մարդ էր: Ֆրանսիայի մէջ ոտքի կանգնեցան Փիլիպպոս արքայի եղբայր կոմս Հուգօ Վերմանդուացին, քաջամարտիկ կոմս Ռոբեր Ֆլանդրիացին, անհանգիստ և անխոհեմ դուքս Ռոբեր Նորմանդացին, որ իւր բոլոր կալուածքները զրաւ գրեց, որպէս զի Ֆրանսիական և անգղիական սուսերաւորների մի փառաւոր բազմութիւն վարձէ. նոցա հետ էր կոմս Ստեփաննոս Բլօայի, որ այնքան բերդերի տէր էր, որքան օրեր կան տարուայ մէջ, և որ շատ գեղեցիկ, հպարտ, բայց բնաւորութեամբ թոյլ մարդ էր, վերջապէս և կոմս Ռայմունդ Տուլուզացին՝ որպէս առաջնորդ բոլոր Պրովանսացիների և Գասկոնների, որ փորձառու և հարուստ, բայց իւր ընկերների մէջ ամենից աւելի ինքնահաւանն ու կրքոտն էր: Իտալիայում Պիզան և Ջենովան իւրեանց նաւատորմիղը զինեցին. Նեապօլսի նորմանական բոլոր ասպետները հաւաքուեցան Տարենտի Բօեմունդի առաջնորդութեան տակ, որ վտիտ, գունատ, փառասէր իշխանի մէկն էր, որ իւր խոր լուծեան մէջ միշտ նորանոր և հեռատես խորհուրդներ էր խորհում, անդադար գործող և միշտ համբերող էր, մինչև որ անվերջ յաղթութեան վայրկեանը հասներ—և գուցէ զօրքի մէջ միայն նա էր, որ ուխտաւորական բարեպաշտական տրամադրութիւնը բնաւ չէր զգում իւր մէջ, այլ միայն այն էր մտածում, որ ճանապարհին որոգայթի մէջ ձգէ իւր հին թշնամի յունաց կայսրին և ի վերջոյ արևելքում մի փառաւոր իշխանութիւն հաստատէ: Ամենայն տեղ մեծ շարժում երևեցաւ, իշխանները իւրեանց աւատառուներին էին յորդորում, ասպետները իւրեանց ձիաւորներին. ամենայն մարդ յօժար կամօք էր մասնակցում բայց անտարակոյս սակաւք յետ մնացին: Մինչև անգամ արշաւանքն սկսելուց յետոյ էլ ամենագաւառ ինքնայօժարութիւն էր տիրում այս անօրինակ զօրքի մէջ: Ամենայն ասպետ իւր տրամադրութեամբ երբեմն այս, երբեմն այն իշխանի դրօշի տակ էր մտնում, նայելով թէ որի վարձը կամ յաղթութեան փառաւորութիւնը նորան աւելի զրաւում էր. միայն Նրուսագէմ գնալու իւրեանց ամենի իղձը փոքր ինչ պահպանում էր իւրեանց ամբողջութեան կապը: Որպէս զլուխ, սպարապետ և հրամանատար հա-

մարմնավոր Գրիստոս, իսկ նորա առաջին փոխանորդը պէտք է լինէր պապի նուիրակը. բայց որովհետեւ սա զինուորական ընդունակութիւն բնաւ չունէր, ուստի մի զինուորական խորհուրդ առնում էր սանձը ձեռքին, որ տաս, քսան կամ երեսուն մեծատուն իշխաններից և առաջնորդողներից էր կազմվում, և այնքան ժամանակ հրամանատարութիւն էր անում, որքանի համար որ յանձնարարութիւն ունէր կամ որքան որ դեռ հնազանդութիւն էր գտնում: Մենք շուտով կը տեսնենք, որ շատ հազուադիւր բախտի բերմունքներով միայն այս կատարեալ անիշխանութեան տակ՝ հնարաւոր էր դնէ ամենաանշան յաջողութիւններ առաջացնել:

Կլերմոնի ժողովքից յետոյ գրեթէ մի տարի անցաւ, մինչև որ այս ասպետական խմբերը զինուեցան և հաւաքուեցան: Շատերը այլ ևս բնաւ յոյս չունէին հայրենիք դառնալու, ամենի սիրտը բարախում էր այն անյայտ, հրաշալի և երանելի հեռու աշխարհքի համար: Մենք մեր այժմեան հասկացողութեամբ էլ չենք կարող լմբռնել այն ժամանակուայ արամադրութիւնը, որ մի և նոյնը կը լինէր, եթէ երեւակայենք, թէ այսօր մի մեծ զօրք օդապարիկներով ու զենայ նաւել, որպէս զի երկրի և լուսնի մէջ մի այնպիսի կղզի տիրէ, որ մի և նոյն ժամանակ երկնային դրախտ լինի: Մանաւանդ վառուած և յուզուած էին ռամիկ ժողովուրդը, զիւղացիներն ու արհեստաւորները, որոնք այն ժամանակ զինուորական ծառայութեան չէին մասնակցում, և ձիաւորների խմբերի մէջ մուտք չգտան: Ժամանակի վշտերը աւելի նոցա զգացել էին, ուստի և աւելի աղմուկով ուղեցան այն երանելի արշաւանքին կցորդ լինել: Ամենայն տեղ խաչի քարոզ լուեցաւ զարմանալի միջնորդութիւններով: Հռենոսի ամերում մի կռուասէր, անիրաւ և վատահամբաւ կոմս Էմիլիօ բիւրաւորների խումբ հաւաքեց և նոցա հետ Գրիստոսի համար կռուեցաւ: Հրէաներին կողուպտելով և արեան մէջ լուարով: Հիւսիսային Ֆրանսիայում էշի վրայ նստած շրջում ր Պետրոս ճգնաւորը թուխ դէմքով և երկար միրուքով որ մինչև գօտին էր հասնում, և ապաւած ժողովուրդեան քարոզում էր, թէ նա երուսաղէմէ եղել, ուր հեթանոսները սուրբ գերեզմանը ամենայն կերպ սրբապղծում էին, այնտեղ Գրիստոս իւր փառաւորութեամբ երևեցաւ նորան և մտերմութեամբ կանչեց՝ սիրելի բարեկամ, աստ իմ թանկագին քրիստոնեայ հաւատացեալներին, ժամանակ է որ ինձ օգնեն, ես նոցա կարօտել եմ, վաղուց կ'ուզէի տեսնել, դրախտը բաց է նոցա համար: Նորա ունկըն-

դիրները իւրեանց կրօնէին էին խփում, թողնում էին տուն ու տեղը
 և հեռուում էին ձգնաւորին կանամբ և որդով. նոցա թիւը հետզհե-
 տէ բազմացաւ մինչև 60000 հոգի, էլ ոչ սպասել զխէին, ոչ յետ
 ձգել ունէին, այլ անմիջապէս այս բախտախնդիր ամբօխը 1096-ին
 ամառը Գերմանիայի միջով անցաւ և Դանուբով մտաւ Յունաց երկիրը:
 Պոլսոյ մէջ կայսր Ալէքսիոսը ընդունեց այս անկաշկ, անտարբէ հիւրե-
 րին, որոնք իւրեանց առաջնորդին հռչակում էին որպէս Քրիստոսի
 ձշմարիտ առաքեալ և խաչակրաց արշաւանքի ստեղծող, թէ և իւ-
 բեանք անձամբ սովի ժամանակ կողոպտելով, մինչև անգամ եկեղեցի-
 ներից զողանալով էին զբաղուած — նա ընդունեց նոցա առերեսոս բա-
 րեկամութեամբ և ոչ առանց երկիւղի, և շտապեց, որ ասիական և
 զբլքը անցուցանէ նոցա, ուր նոքա նորա զգուշական խրատին չան-
 սալով՝ կոյր ոգևորութեամբ թշնամու հոգն վրայ փոթորիկ հանե-
 ցին, և մի քանի շաբաթում Նիկիայի ամիրայից գրեթէ բոլորովին ջարդ
 ու փշուր եղան: Միայն շատ քիչ մարդկանցով Պետրոսը դարձաւ
 Բիւզանդիա և այնտեղ սպասեց մինչև մեծ բանակի գալստեան: Այս
 բանակի հետ էլ, ուր սա անցնում էր, ամենայն տեղ, միանում էին նոյն
 կարգի անպիտանները, և որովհետև իշխաններն ու ասպետները խեղդ-
 բան անհոգ էին այս մասին, հետզհետէ 10,000 աղքատներից և ան-
 պատակներից ամբօխ կազմուեցաւ, որ առանց զէնքի զնում էին զօրա-
 դակի ետևից, շատ անգամ զօրքի հոգատարութեան և սննդի արգելք
 լինելով, թէ և միւս կողմից որպէս լրտես, բեռնակիր, սպասաւոր՝ փոքր
 ծառայութիւն չարեցին: Պետրոս ձգնաւորը էր և Ֆնաց միշտ նոցա
 հոգևոր առաջնորդ և սուրբ. բայց յետոյ մի զինուորական գլուխ
 ևս նշանակեցին, որին որ մի արաբական բռնով թայ հօւրն երի
 թագաւոր, այսինքն սրիկաներն թագաւոր, կոչեցին, և մի քանի կա-
 նոններ կարգեցին, օրինակ իւրեանց մէջ ամենայն մարդ պիտի հա-
 լածուի, որ ստակ ունի, ունեցողը կամ պէտք է այն վսեմ միաբնա-
 նութիւնից յօծարակամ հեռանայ կամ իւր ինչքը թայհուր թա-
 դաւորին յանձնէ հասարակաց դանձի համար: Նոցա բանակի մէջ
 մտնել կարող էին իշխաններն ու ասպետները միայն այն ժամանակ,
 երբ թուով բազմաթիւ էին և ապահովութեան համար ձեռքին զէնք
 ունէին: Տաճիկները պատմում են այս թայհուրների համար, թէ ա-
 մենից սիրով կերակրվում էին աղած և տապակած յաղթուած թըշ-
 նամիներու մօտ:

1096-ի աշունս վերջապէս Պօլս եկան իշխանների առաջին զօ-

բարաժինները և երկար շարքով հազիւ մինչև 1097-ի գարունը բոլորեցեանք հասան մասամբ ջրով, մասամբ ցամաքով: Այնքսիտ կայսրը մտատանջութեան մէջ էր նոցա դալովը, որովհետեւ իւրեան յայտնի էր լատինացոց ատելութիւնը Յունաց զէմի և մանաւանդ Բօէմունդի թշնամական ոգին: Բայց և այնպէս ուխտաւորների մաս մաս դպր իւրեան արիութիւն տուեց, մինչև անգամ խորհեց, որ ղոցա գործ ածէ իւր շահուց համար: Նա յայտնեց նոցա, թէ փոքր Ասիան և Ասորիքը բիւզանդական կայսրութեան երկիրներ են, և թէ միայն այս միջոցին ճաճկաց ձեռքին յալիշտակուած են, ուստի նոցանից պատուաճէ, որ ճաճիկները այդ տեղերից հալածելուց յետոյ՝ ուխտաւորները իւրեան կը ճանաչեն որպէս օրինաւոր տէր և հպատակութեան ուխտ կ'ուխտեն նոր նուաճած երկիրների համար, միայն այս պայմանով պատրաստ է և նա կերակրել և օգնել նոցա ամենայն կերպ: Կոմս Հուգոն, որ առաջինն եկաւ, դժկամակութիւն ցարեց, իսկ ցուրս Գօաֆրիլըն ասաց, թէ իւր միակ օրինաւոր տէրը Յիսուս Քրիստոսն է, և այսուհետեւ մտադիր է միայն Նորան ծառայել: Բայց իսկոյն կայսեր զօրքը նորան այնպէս ջարդեց, որ իւր զօրքը փրկելու համար ստիպուեցաւ ուխտել: Ամենից երկիւղալին, Բօէմունդը, առանց երկարելու իսկոյն խոնարհեցաւ, որովհետեւ նա տեսաւ, որ ուխտագնացների մեծագոյն մասը ամենեւին արամադիր չէ Պօլսոյ մօտ կռուելու, որով նոքա երկար փամանակ սուրբ Գերեզմանից հետու կու մնային, ուստի վճռեց, որ միայն Ասիայում գործ շինէ, ոչ թէ իւր ստիպողական ուխտի համեմատ, այլ ըստ հանգամանաց: Նա ազդու օրինակ դառաւ միւսների համար, մինչև անգամ նաև տաքարին և անձնահաճ Ռայմունդ Տուլուզացիի համար, որ աւելի մահ, քան թէ բացի Քրիստոսից մի այլ տէր ճանաչել էր ուզում: Բօէմունդի այս վարմունքը Ռայմունդին շատ դառնացրեց և խոցեց, և այս նկատելով կայսրը էլ չէր հաւատում խորամանկ նորմանդացուն՝ չը նայելով նորա երդման, ուստի աշխատեց բարեկամական զգացմունքներով կապել նորան իւր հետ, երդումը լուծեց, և պարզեցնելով ու մեծարանքներով նորան գոհացրեց: Եւ այնուհետեւ խաչակրաց զօրքին որպէս իւր փոխանորդ նշանակեց իւր առաջին պալատական Տատիկիոսը՝ հալածեալ երկիրը փրկելու համար:

Այնքան ամիս այս համաձայնութիւնը գլուխ բերելու համար վաճառելով վերջապէս զօրախումբը անցաւ վաղուց կարօտած ասիական հողը, և Քրիստոսի թշնամիներու դէմ կռիւը նախ սկսուեցաւ

Նիկիայի ամիրայութեան վրայ յարձակմամբ: Ուստաւոր պանդուխտների բաղդն էր, որ այն ժամանակ Սեւծուկների իշխանութիւնը վերին աստիճանի թուլացած և անհաստատ էր: Սուլթանութեան գահի համար մի քանի ակոյեաններ մրցում էին. ամիրաները կամ կուսակալները ապստամբում էին և կռվում էին միմեանց հետ. նուաձած քրիստոնեայ ազգերի մէջ ազատութեան դրօշ բարձրացուցին շատ հայ իշխաններ Տաւրոսում, Եփրատի վրայ, Միջագետքում, իսկ հարաւից Եգիպտոսի Խալիֆը մի ընդհանուր պատերազմ բացեց Սեւծուկների դէմ և քաշուեցաւ դէպի Պաղեստինէ: Ահա այսպէս խաչակիրների առաջ ծանուպարհը լայն արձակ բաց էր: Երբ որ նոքա Ասիա անցան, Նիկիայի ամիրան պատերազմում էր Մելիտինէի իշխանների հետ, Հալէպի ամիրան իւր դրացի Գամասիոսի հետ, Սեբաստի և Մօսուլի ամիրան Հայոց գլխաւորների հետ, այս ընդհանուր շփոթի ժամանակ Տաճիկների մոլեռանդութիւնն ու միաբանական ոգին բոլորովին մարել էր: Ընդհակառակ Հայք անհամբեր սպասում էին խաչակիրների գալստեան, ասպետների դեսպանը մեծ ընդունելութիւն գտաւ նոցա մէջ, մինչև անգամ Եգիպտոսի Խալիֆը, Թէկ ինքն էլ Երուսաղէմի տէր դառնալ էր ուզում, պանդուխտներից առաքած մարդուն ընդունեց, որ նորա հետ դաշինք պէտք է կապէր ընդհանուր Թշնամի Սեւծուկների դէմ: Այսպիսի դաշնագրութիւն մէկ մահմեդականի հետ միւս մահմեդականի դէմ մահացու մեղք պէտք է երևար ուստաւորներին մի տարի առաջ իւրեանց տան մէջ. բայց հանգամանքների իրականութիւնը տեղն ու տեղ գործնականութեամբ ազդեց բարեպաշտական մտքերի վրայ:

Նիկիան, որովհետև միւս ամիրաներից օգնութիւն չստացաւ, յաղթուեցաւ Խաչակիրներից 1097-ին յուլիսին: Այնուհետև Թէկ զժողովութեամբ, բայց յաղթողները քայլ առ քայլ առաջ գնացին Փոքր Ասիայում: Նոքա այն ժամանակ Ստեփաննոս Բլօային առաջնորդութիւն էին յանձնել, կամ ինչպէս ասում են, զննուորական խորհրդի նախագահութիւն էին տուել, և սա երբ որ Տաւրոս հասաւ, ճանապարհ ընտրեց լեռնաշղթայի հիւսիսում մինչև Եփրատը, որպէս զև մեծ կողմնակի ընթացք բռնելուց յետոյ միայն՝ Տաւրոսը Թողնէ և Ասորիք մտնէ: Այսպիսի արշաւանքի նպատակը այն էր, որ Հայերից առատութեամբ օգնութիւն ստացուի: Զօրքի փոքր խմբերը մնացին այս սարերում, անդադար ժողովուրդեան համակրութիւնը և

օգնութիւնը ստանալու համար, ուր այնքան սիրելի եղան, որ նոցանից մէկը, կոմս Բալդուինը, Հայերի կողմից եղիսսայում տէր ճանաչուեցաւ, իսկ մեծագոյն մասը Ովրոնտէսի ավերով Ասորիքի ամենամուր քաղաքի, Անտիոքի դէմ քաշուեցաւ, ուր շատ կռիւներ, յաղթութիւններ և վշտեր էին սպասում նորան:

Այնտեղ իշխում էր մի ծեր ամիրա Բաղէ Սէյան անուն, սուլթանի շառաւիղը, որ շատ հմուտ և քաջ էր, և այժմ էլ պատրաստ էր մինչև արեան վերջի կաթիլը ընդգլխմանալ: Քրիստոնեայ իշխանները իւրեանց ազահութեամբ և անխոհեմութեամբ ցրուեցան, ով ինչ պողաքեր տեղ գտաւ՝ այնտեղ հաստատուեցաւ, բնաւ չմտածելով ընդհանուր պաշարման և զօրքի խնամատարութեան մասին: Նոքա չմիաբանեցան, որ կամ քաղաքի մուտքերը կողպեն կամ լեռնաբերձ պարիսպները ջնջելու փորձ փորձեն: Իսկ Բաղէ Սէյանի ձիաւորները ամենայն ազատութեամբ և առանց հոգնելու ամենայն տեղ հասնում էին, որ ջարդոտեն ցրուած քրիստոնեայ ասպետներին և արգելեն մեծ զօրքի համար պաշարք բերելը: Օրերն անցաւ, ձմեռն եկաւ անվերջապառ անձրևներով, սով, հիւանդութիւն, կարօտութիւն սկսեց աւերել քրիստոնէից բազմութիւնը: 300,000 մարդիկներից հազիւ կէսն էր մնացել դրօշն տակ, ձիերը սատակեցան ուտեստ չունենալու պատճառով, զիսաւոր հրամանատար Ստեփաննոս Բլօայի հիւանդացաւ և բանակից հեռանալով գնաց մերձաւոր ծովաքաղաք Ալէքսանդրէա: Բայց միւսները ինչպէս եղաւ պահպանուեցան: Հետզհետէ ամրացան քաղաքի դռների առաջ, այն կամուրջը փակեցին, որով տաճիկները մինչ այս օր անցուղարձ էին անում, և դրացի Ամիրաներից ուղարկած օգնութիւնը խափանեցին: Աշնան աւելի լաւացաւ դործը: Հիւանդութիւնն պակասել սկսեց, քանդուած ամրութիւնները վերականգնեցան, Զենովայի նաւատորմի զինուոր և մարդիկ հասցրեց Միջերկրական ծովով: Սակայն մի ներքին խռովութիւն ծագեցաւ: Բօէմունդի աչքին հաճելի եղաւ այս նշանաւոր քաղաքը, ուստի նախ և առաջ Յոյն Տատրիկիոսին սպառնալիքով և խայտառակելով դուրս քշեց բանակից, ապա առաջարկութիւն արեց, որ իշխանները եթէ խոստանան նորան ժառանգական տիրապետութիւն, նա կարող է զաղտնի միջոցով այդ քաղաքը յանձնել նոցա: Եւ ճշմարիտ ունէր այդ միջոցը ձեռքին: Թէև այս պանդուխտների մէջ աւելի ահարկու դիւցազուններ կային, քան Տարէնտի իշխանը, օրինակ Ֆլանդրիայի կոմս Ռոբերտը ամենից

լաւ նիզակակիր էր համարվում զօրքի մէջ, և ոչ մէկի սուրբ այն-
պէս սոսկալի չէր՝ ինչպէս Գօտֆրիդ դքսի սուրբ: Սակայն այն ժա-
մանակ տաճիկները միայն Բօէմունդ իշխանին էին ճանաչում ան-
պայման զուխ զօրքի, հոգի ամենայն պատերազմական վճիռների,
ուստի նորան զիմեց Անտիոքի մէկ իշխան փրուզ պզ ջերրաթը
որ Բաղի Աէյանի դէմ անձնական ատելութիւն ուներ, և առաջար-
կեց որ մկրտեն իւրեան, իսկ ինքը քաղաքը կը մատնէ նոցա: Երբ որ
Բօէմունդը այս ազդարարութիւնն արեց զինուորական խորհրդին,
միւս իշխանները առժամանակ վարանեցան, բայց կոմս Ռայմունդ
Տուլուզային նախանձելով իւր զօրեղ ընկերակցուն, վճռապէս բողո-
քեց այն ուխտը յիշելով, որ կայսեր Ալէքսիոսին երդուել էին, և
այսպէս միւսներն էլ վստահեցան Բօէմունդի ցանկութիւնը մերժել:
Սա զուտ թափ տուեց և իւր զօրքերը քաղաքի պաշարումից հե-
ռացրեց, և սորա հետեանքն այն եղաւ որ քրիստոնէից բանակի մէջ
շուտով մի թմրութիւն նկատուեցաւ, և բախտը ժամանակի բեր-
մունքին յանձնուեցաւ: Այնուհետեւ արեւելքից սպառնալի լուրեր
հասան: Սուլթանը փոքր ինչ ոյժ ստանալով Մօսուլի ամիրայ Դըր-
բուգային հրամայեց տէրութեան բոլոր զօրութիւնը հաւաքել և
երկրի երեսից ջնջել յանդուգն անհաւատներին: Կէս միլիօն մարդիկ
ժողովուեցան, բայց բարերազգաբար շատ շաքաթներ զուր վատնեցին
Երեսայի Բարդուինի հետ կռուելով: Բայց շուտով նոցա սպարապետը
հասկացաւ, թէ յաղթութիւնը ուր կարող է յուսալ, ուստի իւր
անբաւ զօրութիւնը քաշեց Անտիոքի կողմերը: Քրիստոնէից բանակում
սոսկումը մեծ էր, որովհետեւ մեծ վտանգ էր սպասվում, եթէ չնուա-
ճած քաղաքի և այս ահեղ օգնական զօրքի մէջ մնային: Իշխան-
ները զիմեցին Բօէմունդին, բայց սա անդրդուելի էր իւր առաջար-
կութեան վրայ, արդէն Գրբուդի մէկ թեւը հասել էր ասպատների
դէմ, վտանգի վերջին վայրկեանն էր, վերջապէս Ռայմունդը էլ չուզեց
հակառակել և Բօէմունդին խոստացան քաղաքը: Այսպիսի խոս-
տումով ապահոված՝ նա զիշերուայ միջոցին վաթսուն ասպետներով
բարձրացաւ պարսպի մի աշտարակի վրայ, որ փրուզի պահպանու-
թեանն էր յանձնուած, սա իսկոյն բաց արեց մի դուռ, որով զօրքը
մտաւ քաղաք և սուրած տաճիկներին ժամանակ տուեց սթափուե-
լու և սարսափելի կերպով ջարդեց ու կոտորեց նոցա: Ծերուկ ամի-
րան փախաւեան ժամանակ սպանուեցաւ, բայց նորա որդին կարողա-
ցաւ մի քանի մարդով միջնաբերդի մէջ մտնել և այն տեղից Բօե-
մունդի ձգուկներին զիմանալ:

Այս կատարուեցաւ 1098-ին յունիսի 6-ին: Ամսի 9-ին երեւե-
ցան Ղրբուղայի զօրաց անհամար բազմութիւնք: ահա մինչ այս
աստիճան Բօէմունդի կորստաբեր փառասիրութիւնը վտանգը մեր-
ձեցրեց: Յաղթողները առաջին ժամին կողոստեցին, աւերեցին ու-
տեսաի մնացորդը ցիրուցան արին, և մի քանի օր անցած՝ սաստիկ
սով սկսուեցաւ, որովհետեւ թշնամին չորս կողմը պատեց և միջնա-
բերդի հետ մէկ կողմեց հաղորդակցութիւն բացաւ: Այսպէս ներսից
և դրսից սեղմուած մի կոտորածք սկսուեցաւ, որ ցիշեր ու յերեկ
անդադար չարունակվում էր. ասկայն Ղրբուղան բաւականացաւ միայն
չորս կողմից փակելով, իւր անթիւ զօրութիւնից միշտ նոր պէր
ուղարկելով միջնաբերդի պակասորդը լրացնելու համար: Քրիստոնէից
յուսահատութիւնն ու սպառումը վերջին ծայրը հասաւ: Սովի տան-
ջանքը սարսալիւիւի էր, մարդիկ սկսեցին ծառի կեղևներն ու կօշի-
ներբանը կրծել և սատկած միւսերի ու կատուների համար արխն
թափել: Նոյն իսկ կռուի ժամանակ շատերը փովում էին գետին, ոչ
թէ վիրաւորած, այլ մինչև մահ հողնած, քուն էին մոնում պէներերի
շաւաչիւնի տակ: Մեծ մասը բոլորովին անյոյս թաղում էին տնե-
րում, և հնար չկար նոցա այն տեղերից դուրս հանել ոչ խոստ-
մունքներով և ոչ սպառնալիքով: Այս ընդհանուր թշուառութեան
ժամանակ զինուորական խորհուրդը Բօէմունդին հրամանատար ըն-
արեց անսահման իշխանութեամբ: Նա այս անգամին էլ զլսին վանդ-
նեց և հրաման տուեց քաղաքին կրակ տալ, որպէս զի զինուորներին
փողոցը դուրս բերէ, այնպէս որ երկու հազար տնից աւելի մո-
խիր դարձաւ: Այս տաղնապի մէջ մի նոր մոլեռանդ ոգի երևեցաւ
յուսահատեալների մէջ: Այն կրօնական եռանդը նորից բորբոքուե-
ցաւ, որ առ ժամանակ թմրել էր: Մի Պրովանսալացի անախլքի մէջ
գտաւ այն նիպակի տեղը, որով Քրիստոսը խաչի վրայ խոցուել էր.
ամենայն օր ուխտաւորները դալիս էին իշխանաց խորհրդարանը և
յայտնում էին Աստուածածնի ու միւս սրբերի հրամանը, որ զօրքը
կրուէ և յարձակուի: Բօէմունդն էլ միայն այդ էր մտածում, օգ-
նութեան յոյս ոչ մէկ տեղից չկար, ուստի պէտք է յաղթել, որ
սովմահ չլինին: Մանաւանդ որ թշնամու բանակումն էլ խռովու-
թիւն և երկպառակութիւն էր տիրում. շատ խմբեր Ղրբուղայից
վշտացած լինելով արդէն փախուստ էին տուել, և երբ որ յուլիսի
28-ին փրանկները քաղաքից դուրս ելան, կարճ միջոցում կարողա-
ցան թշնամու փրած և անյօդ դանդաղէքը չորս կողմը ցրուել:

Սորանով՝ ամբողջ պատերազմը վճռուեցաւ, ամբողջ արեւելքում տարածուեցաւ մի անասերի սոսկում՝ քրիստոնէից զէնքի համար. այս միջոցին եթէ ուխտաւ ընկերը իսկոյն առաջ գնային՝ առանց ընդդիմութեան կարող էին Պաղեստինէ առնել:

Սակայն իշխանների մէջ դարձեալ մի նոր արգելք ծագեցաւ: Ռայմունդ Տուլուզացին, որ Անտիոքի մի քանի աշտարակները բռնած պահում էր, առաջուայ պէս ընդդիմացաւ Բօէմունդին յանձնելու. միւս իշխանները այդ երկու զօրեղ հակառակորդներէ ոչ մէկին էլ չէին ուզում վշտացնել իւրեանց անպատահ վճռով, ուստի վիճաբանութիւն սկսուեցաւ, որով զօրքն էլ վարակուեցաւ և շատ անգամ սրբազանների ու նորմանների մէջ արիւնհեղութիւն եղաւ, և բոլոր գործը արգելուեցաւ: Վերջապէս 1099-ի յունվարին, երբ որ մի այլ առթիւ նոյն վէճը կրկնուեցաւ Բօէմունդի և Ռայմունդի մէջ, այլ ևս անուանելի եղաւ ուխտաւորներին: Բարձրացաւ մեծ աղմուկ. ուխտաւորները աղաղակեցին, թէ նոցա կամքն է երուսաղէմ երթալ, թող իշխանները երկրաւոր տիրութեան համար վիճեն, ինքը Քրիստոսը կ'առաջնորդէ իւր ժողովուրդը: Հին ցնորական ոգևորութիւնը դարձեալ մէկդի թողուց ամենայն քաղաքական և զինուորական պարագաները, որ առ ժամանակ տեղի ունեցան, Ռայմունդը որքան էլ որ շանթեր արձակեց, դարձեալ ստիպուեցաւ Անտիոքը թողուլ, և իւր ժողովրդեան հոսանքին հետեւել: Այսպէս այս բազմութիւնը դարձեալ քաղեց բոբոքած եռանդով սկզբնական նպատակին դիմելով, սակայն այժմ իսկապէս առանց զլխի և առաջնորդի: Բայց այս միջոցին երուսաղէմը կիսով չափ բարեկամացած եզիպտացիներու ձեռքին էր, սակայն այժմեան ոգևորութեան համար թէ եզիպտացիք և թէ Սելճուկները մի և նոյն զգուշիւ և մահապարտ հետնորդներ էին: Քաղաքը պաշարուեցաւ և յուլիսի 15-ին ամենուստեք յարձակմամբ զէնքի զօրութեամբ առնուեցաւ: Անհաւատների դէմ չար ոխը միայն այն ժամանակ հանդիստ առաւ, երբ մի քանի տեղերում կռուողները մինչև ծունկը արեան մէջ մնացին. ապա այս դիակների զէնքով պատած՝ արտասուախառն խնդութեամբ և բարեպաշտական աղօթիւք սուրբ գերեզմանը համբուրեցին:

Ուր որ յաղթութեան հանդէս կատարելուց յետոյ իշխանները ժողովեցան ձեռք բերածը պահպանելու համար խորհելու: Ի հարկէ ամենամեծ խնդիրն էր՝ մի զուլս ընտրել: Մինչև այժմ երեւելի եղած առաջնորդները այս միջոցին զօրքի մէջ չէին: Օրինակ

Բայցի կոմսը արդէն Աղէքսանդրէայից փախել էր տուն, Բօէմունդը մնացել էր Անտիոքում, պապին նուիրակը վախճանել էր: Ուստի իշխանները նոր Թագաւորութեան Թագը առաջարկեցին կոմս Ռայմունդին: Բայց առ պատասխանեց, Թէ անվայել է Համարում այս սուրբ վայրերում մի երկրաւոր Թագ ծածկել: Սի քանի յիշատակարանները հաղորդում են, Թէ յետոյ նոքա իշխանութիւնը առաջարկեցին Նորմանդիայի դուքսին, բայց բաւարար պատասխան չստացան, այսքան հաստատ է, որ նոքա վերջապէս դարձան Գօղթրիդ դուքսին, և առ Թէն Ռայմունդի պէս Թագաւորի անունը մերժեց, բայց տիրապետութիւնը յանձն առաւ: Նա կարողացաւ նոյն իսկ յաջորդ ամուսն Եղիպտացիներուն յաղթել Ասիական մօտ և այդպէս նոր տէրութեան զայն Թիւնը հարաւից ևս ապահովել: այնուհետեւ էլ հնար չկար պանդուխտ ուխտաւորներին այնտեղ պահել, որ սկսեցին հայրենեաց կարօտ զգալ, հէնց որ իւրեանց իղձը կատարուեցաւ: Երեսուցիսմամբ մնացին Գօղթրիդն ու ճանկրէտը մօտ երկու հարիւր ասպետներով և երկու հազար ձիաւոր ծառաներով: կոմս Ռայմունդը աշխատում էր աւելի նուազ զօրութեամբ մի տէրութիւն հաստատել Տրիպոլում, աւելի զօրեղ էին Բօէմունդը Անտիոքում և Բալլուինը Եդեսսայում: Թէ ինչ վեճակի հանդիպեցան այս փոքրիկ իշխանութիւնները շուտով կը շարունակենք պատմել, առ այժմ տեսնենք, Թէ այս նոր իրողութիւնները ինչ տպաւորութիւններ գործեցին եւրոպացոյ վրայ և ինչ պատմութիւններ էին պատմվում նոցա մէջ:

Այս տեղեց Եւրոպա լուրեր էին հաղորդում նախ նոյն ինքն իշխանները իւրեանց նամակներում, որ իւրեանց հայրենիքում անհամբեր սպասվում էին: Յետոյ զօրքի մէջ կային զանազան ազգի և վեճակի մարդիկ, որոնք սկսեցին ամենայն մանրամասնութեամբ տեղեկաւրել իւրեանց տեսածները: Նոցա զրաճներն էլ ամենայն հնարաւոր առթով հայրենիքն էին ուղարկվում, ուր իսկոյն կարգացվում, արտազրկվում և տարածվում էին ամենայն տեղ: Բայց այն ժամանակ ոչ լրագիրներ և ոչ հեռագիրներ կային, այս կարօտաւ լուրերը արագութեամբ տարածելու համար հոգեւորականները եղում էին ամբլիւնը և այն տեղեց բարձրաձայն կարդում էին նորադոյն լուրը ժողովրդեան, որ և զիւղէ զիւղ միմեանց հաղորդում էին: Սակայն այս հաղորդած լուրերը աւելի համառօտ էին, քան մտադրութեամբ լսող ժողովուրդը այդ կը բաղձար: նոքա շատ չոր ու ցամաք էին, այն ինչ լսողները հրաշքներ էին սպասում: Բայց յայտնի է, որ երբէք չեւ

զէլ մի մեծ զօրք, որ իւր բանաստեղծ և երգիչ չունենար, նորա զիշերուայ ծրագրի առաջ իրզ են յօրինում իւրեանց զօրաւարր կամ տանը մնացած սիրուհին կամ ընկած ընկերները փառափորելու համար, որ յկտոյ բերնէ բերան անցնում է, և ամեն անգամ երգելիս նոր խօսքով ու դարձուածով փոփոխվում ու ընդարձակվում է։ Արդ տասնութեկերորդ դարը, ինչպէս տեսանք, իւր դաժանամիտ աշխարհատեցութեամբ և վառուած ցնորականութեամբ բոլորովին զուրկ էր բանաստեղծութիւնից, և այդ միջոցին Եւրոպայում մի տող չէ յօրինուել, որ զուտ բանաստեղծական բովանդակութիւն ունենար։ Սակայն խաչակրայ արշաւանքը, ուր այն միջոցի մոլեռանդական բարեկաշառութիւնը կարծես թէ մի ահագին ճայթմամբ ելք գտաւ և ցնդուեցաւ, լառանց ապրեցութեան չը մնաց, տեղն ու տեղը կաշիանգած ողուն ազատութիւն տուեց և արդիւնաւոր շարժում առաջացրեց։ Քանի որ նա շարունակում էր՝ ի հարկէ դեռ էլի կենդանի էր կրօնական սաստիկ եռանդը սրտերի մէջ, բայց մի և նոյն ժամանակ մարդկային զգայարանքները մի բոլորովին նոր աշխարհից ապրու և դիւթական տալաւորութիւններ ստացան։ Հազարաւոր մարդիկներին, որոնք իւրեանց նեղ սահմաններից դուրս ոչինչ չէին տեսած, յանկարծ երևեցաւ հարսւային բնութեան գունաւոր պայծառութիւնը, յունաց կայսերական պալատների շքեղութիւնը, մահմեդական արեւելքի այլատեսակ սովորութիւնները, որի քաղաքակրթութիւնը նաև իւր ավերակների մէջ այն ժամանակուայ եւրոպացուն բոլորովին հիացնում և զարմացնում էր։ Այստեղ եթէ աւելացնենք և այն մեծ վտանգը, որ մարդ ամենայն բոլոր աչքով տեսնում էր, հասկանալի է թէ նա որքան զրգուած պէտք է լինէր։ Այժմ էլ երևում էին Աստուծոյ սրբերը և երկնքի զօրացնողերը, բայց առաջուայ պէս ոչ թէ մութ խցերի մէջ, ոչ թէ գիշերային միայնակ ապաշխարութեան ժամանակ, — այլ մարդիկ հաւատում էին, թէ զոցա իրօք տեսնում են նոյն իսկ կռուի փոթորիկի մէջ, որոնք ճառագայթաձև գէկքով սպիտակ ձիւ վրայ մտնում են տաճկաց խմբի մէջ և քրիստոնեայ շիւղազանց համար ճանապարհ են բաց անում հեթանոսների սրերի միջով։ Այսպէս արեգայական ջերմեռանդութեան փոխարէն սկսուեցաւ ասպետական ոգևորութիւն, ճգնաւորական աշխարհութեան փոխարէն զինուորական թարմութիւն։ Սիւ նոր զիւցաղնութիւն սկսուեցաւ, և զիւցաղնների հետ ծագեց նաև զիւցաղնական բանաստեղծութիւն։

Եւ յիրաւի խաչակրութեան մասնակցող իւրաքանչիւր ազգ իւր հերոսների յիշատակը անմահացրեց, փառաբանեց նոցա ամեն մէկ յաղթութիւնը, ամեն մէկ յաջող հարուածը, դաշտի վրայ բնկած մարդիկների երկնային ուրախութիւնները: Հասկանալի է, որ շատ անգամ ուրիշի գործքերը իւրեանց հերոսներին է վերաբերած և սորան աւելի առաջնակարգ տեղ է տուած: Այսպէս Ֆրանսիացիք գողում էին Հուգօ կոմսին, թագաւորի եղբօրը, դուքսերի դուքս և զօրքի զլիսաւոր առաջնորդ անուանելով: Այսպէս Լօտարինգացիք ծանուցանում էին, թէ Գօտֆրիդ դուքսը արդէն Փոքր Ասիայում բոլոր իշխանների զուլսէր կարգուած և թէ Անտիոքի յաղթանակը սա տարաւ: Այսպէս Թայհուր թագաւորի ամբոխներն էլ իւրեանց երգեր ունէին Պետրոս ճգնաւորի զովեստի համար, թէ նա իւր երազներով պապին դրդեց խաչի քարոզներ կարդալու և շարժեց ամողջ Եւրոպան:

Առ հասարակ մենք տեսնում ենք, թէ մի կռուի միւս օրն արդէն այս երգիչների երևակայութիւնը որքան հեռացել է իրական եղելութիւնից: Կերմոնի ժողովքը նոյեմբերին եղաւ, երգիչը մայիսին է նշանակում, որ բնութիւնն էլ զարունքի պէս խնդակից լինի և զարդարուի այն մեծ եղելութեան ժամանակ: Իսկական եղելութեան հետ մի երևակայական պատմութիւն է պատմվում, առասպելը պատմութեան է կցորդվում:

Խաչակրաց արշաւանքը ահա այսպիսի առասպելախառն տեղեկութիւններ տարածեց Եւրոպայում: Այս ապացուցանելով մեր միտքը միայն այն չէր, որ ցոյց տայինք թէ զորօր. Գօտֆրիդ բուլիօնացին և Պետրոս ճգնաւորը ինչ աղբիւրներից այնպէս մեծ փառք են ստացել, այլ և թէ ժամանակակիցների ստեղծողական երևակայութեամբ շատ անգամ իրողութիւնները իրական ճշմարտութեամբ չեն կատարվում: Եւ մենք այս բանի վրայ չպէտք է ցաւենք, որովհետեւ արդէն համոզուեցանք, թէ պատմական կեանքը միայն կռիւներից և պաշարումներից չի կազմվում, հանճարի գործքերն էլ, երևակայութեան արտադրութիւններն էլ նորա վայելչագոյն բովանդակութիւն են կազմում, և առանց խղճահարեւոյ իրաւունք ունինք կարծելու, թէ խաչակրաց արշաւանքում այն երգերի երևումը նոյնչափ մեծ իրողութիւն է, որչափ և Երուսաղէմի առումը: Որովհետեւ արտաքին և նիւթական տիրապետութիւնը մի քանի տասնեակ տարուց յետոյ կորուսինք, մանաւանդ որ սկզբից արդէն մի անյոյս ձեռնարկութիւն էր, — իսկ այն առասպելների մէջ մի յուսաւէտ վերածնութեան առա-

ներու քան լսելու, պէտք է անձամբ ականատես լինելով անէք այն մեծ ու օգտակար դասերը որոնց մասին ձեզ այստեղ ուղարկողն ըին հաշիւ պիտի տաք: Ահա այս պատճառով ես կ'աշխատեմ համառօտ լինել, կը բաւականանամ որքան կարելի է պարզ կերպով յոյց տալ այս դասախօսութեան մէջ թէ ձեզ նման լաւ ուսուցիչները, որոնք հարկաւոր փորձառութիւնն ունին և կատարելապէս ըմբռնում են իրանց կոչման նշանակութիւնը, ինչպէս են հասկանում պատմական ուսման նշանակութիւնը սիզլենեկան ուսումնարանի մէջ, կամ աւելի լաւ ասեմ՝ ինչ պայմաններ պիտի կատարեն յիշեալ առարկայի դասատուութիւնը բեղմնաւոր ու զբաւիչ անելու համար:

Պարոններ, պատմութիւնը և ¹⁷⁸⁴ նորաւորութեան ընկեր աշխարհագրութիւնը տարրական կրթութեան միւս նիւթերի հետ խառնելու կարիքը հէնց սկզբից է զգացուել: Այսպէս, մի օրէնքի ծրագրի մէջ որ պ. Տալէյրանը ներկացրել է 1791-ին, գտնում ենք հետեւեալ կարգադրութիւնները.

Ուսումնարաններում երեւոյնքին պիտի մտնեցան ընդհանուր խրանց փնտրելու հիւղերի անունները, յետոյ՝ ամբողջ գաւառի կանտոնները, գաւառականները և քաղաքները անունները որոնց հետ իրանց երկիրը ստորական յարաբերութիւններ հետին: Պիտի յիշեցնեն նոցա այնպիսի պատմիչի, գործերի օրինակներ որոնք ամենից աւելի վերջաբերում են նոցա և առաքելի քաղաքացու անունն հետոյ այն երկրի անունը որ ծնունդ է տուել նորան: Ետոյ զայն միջոցով մամե

Իւր կարգին կոնկանսիօնը (1792-ին ազգային ժողովը) յաճախ առնելով Ֆրանսիայի ուսումնարանները կարգաւորել, այսպէս երկրորդում պատմութեան և աշխարհագրութեան զգալի տեւութեան ընդհանուր դժերը:

Պէտք է ծանօթացնել մանուկներին այն սխրագործութիւնները որոնք ամենից աւելի նպատիւ են բերում ազգային մարդկանց և մտնաւորապէս Ֆրանսիական յեղափոխութեան այն դէպքերը որոնք ամենից աւելի նպաստում են նոցա հոգին ազնուացնելուն և իրաւաստութեան ու հաւատարմութեան պարտանի անկողն հնոցա: Երբ առում ենք նման պէս մի քանի աշխարհագրական տեղեկութիւններ Ֆրանսիայի վրայ (Վախ 30 վանդեմէրի III թուականի): Գտնում ենք

Մանուկներին պիտի մատակարարուին ազգային աղբիւրի պատմութեան տարբերք (Վախ 27 բիւնմէրի III թուականի): Գտնում ենք

Քառասուն տարի յետոյ թողնելով այս կարգադրութիւններին

անձիշտ ու ընդհանուր ձևերը, և որոշելով այն զաղափարը որ լոկ հարևանցօրէն յիշատակվում էր նոցա մէջ, մեր օրէնսդիրները տարբարական կրթութեան նախադժերի, կամ զոնեա տարրական ուսումնարանների վերին բաժանման մէջ մտցրին պատմութեան և աշխարհագրութեան տարերքը, և մանաւանդ Ֆրանսիայի պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը: — Դուք յիշում էք յունիսի 28-ի 1833-ի օրէնքի առաջին յօդուածը:

1850-ի օրէնքը այն արժանաւորութիւնն ունեցաւ որ Ֆրանսիայի պատմութեան ու աշխարհագրութեան դասատուութիւնը չխափանեց, այլ զոնեա թոյլ տուեց որ կամաւոր առարկաների թվում մնան:

1867-ի օրէնքը իւր գոյութիւնը պարտական է երկու անձանց որոնց անունները անկասկած սիրելի են մնացել ձեզ (պ. պ. Դիւրիւի և Շարլ Բորէր): Այն օրէնքը մի վճռական քայլ արեց դէպի առաջ. իւր 16-րդ յօդուածի շնորհով: Ֆրանսիայի պատմութեան և աշխարհագրութեան տարրերը կարողացան վերջապէս մեր ամենահամեստ ուսումնարանների շէնքը կոխել: Ուշ եկաւ այս վերանորոգութիւնը, ինչպէս որ շուտով պիտի տեսնէինք, աւաղ, բայց թանկագին վերանորոգութիւն էր, որ մի ցաւալի պակասութիւն էր լրացնում և որնոր, յուսանք, իւր պտուղները կը տայ ժամանակին:

Այսպէսով, Ֆրանսիայի պատմութեան դասատուութիւնը, մեր ազգային պատմութեան ուսումը, մի պարտաւորութիւն է այսօր որ օրէնքը դնում է մեզ ամէնիս վրայ: Բայց որքան իրաւունք ունին մարդիկ ասելու թէ այս աշխարհում յաճախ մեծ հեռաւորութիւն կայ բաժակից մինչև շթութիւնը, հաստատամտութիւնից մինչև գործ, մի զաղափարի յօլութիւնից մինչև նորա իրազործումը: Որքան այդ պատմութեան ուսումը, որ մօտ տասներկու տարի առաջ սահմանուեցաւ, դժուարութիւն է կրում մեր օրէնսդրութիւնից անցնիլ մեր դպրոցական սովորութիւնների մէջ: Որո՞նք են այն խափանարար արգելքները որ մինչև այսօր այնքան խեղճ, այնքան անբաւարար, կ'աւելացնեմ նաև այնքան անպտուղ ու չնչին վիճակի մէջ են պահել նորան:

Այդ պատճառները պէտքէս են.

Կայ նախ, եթէ չեմ սխալվում, համազման պակասութիւն, այն հաւատի պակասութիւնը որ ըստ Աւետարանի լեռներ է տեղից շարժում: Եետոյ կան նոյնպէս իրական դժուարութիւններ օրէնքը գործադրելու:

Պէտք է ուրեմն մէկ կողմից աշխատէի ոմանց համոզել, ուրիշներին հաստատել իրանց համոզման մէջ. իսկ միւս կողմից ցոյց տայի թէ ինչ ճանապարհ պէտք է ընտրել, ինչ միջոցներ գործ դնել մեր ռուսումնարանների մէջ վերջնական կերպով մտցնելու մի առարկայի դասատուութիւնը որ, ինչպէս տեսանք, օրէնքը պահանջում է մեզանից, և որ պէտք է յիշաւի սիրելի լինի մեզ. . . դէթ նոյնքան սիրելի որքան բ, ա, բան և քերականութիւնը:

Բայց այս տեսակէտից առած՝ իմ նիւթը շատ ընդարձակ կը լինէր. նա շատ աւելի ժամանակ կը պահանջէր քան այն ժամը որ դուք կարող էք նուիրել ինձ, ուստի և ստիպուած եմ գոնեա առաջին մասը ամբողջապէս դուրս թողնել:

Ես այդ անում եմ առանց շատ ցաւելու:

Գիտեմ որ ձեզ հաւանեցնելու կարիք չկայ: Համոզուած լինելով թէ այսօր աւելի քան երբէք սկզբնական դպրոցը մարդիկ ու քաղաքացիք պիտի պատրաստէ, զգում էք թէ անհնար կը լինէր նորան կատարել իւր պարտաւորութեան այս կարևոր մասը փոքրինչ ընթերցանութեամբ, գրութեամբ, հաշուապահութեամբ ու քերականութեամբ, և ոչ անգամ բարոյականութեան դրական սկզբունքներով, որոնք որքան էլ թանկագին լինին՝ այնու ամենայնիւ չեն կարող կեանքի մէջ միշտ շահերն ու կրքերը զսպել: Դուք զգում էք որ մարդս կազմելում է իւր նախնիքների պատուաւոր ու առաքինի ուսանողութիւններով, որ քաղաքացին, եթէ կարելի է այսպէս ասել, զանգվում է իւր երկրի փառքերով և մինչև անգամ դժբաղդութիւններով: Հասկանում էք որ ներկայումս պատմութեան զիտութիւնը և նորա տուած փորձառութիւնը ամէնին հարկաւոր են, վասն զի ամէնքն էլ պէտք է խորհրդածեն անցեալի վրայ, բացատրեն ներկան և աշխատին ապագայի համար: Վերջապէս, դուք յիշում էք, — վասն զի այս է ձեր վարդապետութիւնը ձեր մանկավարժական թերթերից մէկի սոյն խնդրի վրայ բացած վեճաբանութեան մէջ, — թէ պատմութիւնը մեր նախազօծի այն ճիւղերից մէկն է որոնց վրայ ամէնից աւելի յոյս կարող ենք դնել բարոյական զգացմունքը մեր աշակերտների մէջ կազդուրելու համար: Սոքա բոլորը այնպիսի կէտեր են որոնց վրայ ձեր գաղափարները վաղուց սրդէն կազմուած են, և որոնց վրայ հետեւապէս աւելորդ կը լինէր կանգնել:

Հարկաւոր չեմ համարում նոյնպէս ցոյց տալ թէ ինչ ոգի պիտի իշխէ ձեր պատմութեան դասերի վրայ. ով որ այս մասին կա-

րողէ որեւէ տարակոյս ունենալ, իւր կասկածը փարատելու համար՝ բաւական է որ գնայ աչքի անցնէ Արեւեան դաշտում այն բաժանումները որոնք թէ՛ ձեզ առաջնորդող հեղինակների համար են պահուած, թէ՛ ձեր սեպհական աշխատութիւնների համար. նա կը տեսնէր թէ ինչ չափաւորութիւն և ինչ ընտրողութիւն, ինչ ճարտարութիւն և ինչ տրդարամտութիւն, կարող եմ ասել ինչ իմաստութիւն և ինչ անկողմնասիրութիւն էք ցոյց տալիս դուք՝ ուսուցիչներդ ձեր պատմութեան դասատուութեան մէջ:

Ոչ, այս բոլորիս հարկ չկայ մեզ սկզբունքներով զբաղել. նոքա յայտնի են և պաշտպանութեան կարօտ չեն ձեր առաջ: Ներկայումս եթէ մի կարեւոր բան կայ, այդ միջոցներն ու հնարներն են: Ուրեմն գործնական և, եթէ կարող եմ, նաև օգտակար լինելու համար՝ միջոցների ու հնարների, եղանակների ու ձևերի վրայ պիտի հրաւիրեմ ձեզանից երիտասարդների մասնաւոր ուշադրութիւնը: Ես կ'աշխատեմ նախ լուծել մի դժուարութիւն որ ամէնից առաջ ներկայանում է նոցա, և որին չափազանց մեծ նշանակութիւն են տալիս:

Այդ դժուարութիւնը ժամանակի պակասութիւնն է, որի վրայ շատերը աւելացնում են նաև միջոցների նուազութիւնը:

Այո՛ արդարեւ, ժամանակը դժբաղդապէս սուղ է սկզբնական ուսումնարանում: Կարճ է տևում այնտեղ և ուսման շրջանը, այնպէս կարճ ձեր աշակերտների մեծ մասի համար, որ զարմանալի է արդարեւ թէ ինչպէս կարող էք այնքան բան անել նոցա սրտի ու մտքի մշակութեան համար. թէ ինչպէս, չնայելով զանազան անյաջողութիւնների ու արգելքների, կարող էք այնպիսի երեխայք տալ հասարակութեանը և գերդաստաններին որոնց ուսումնի ու կրթութիւնը եթէ ոչ աւարտած՝ գոնեա հաստատուն սկիզբն ընդունած են:

Կրօնական ուսումը իւր պատճառած անկարգութիւններով, ընթերցանութիւնը, գրութիւնը, հաշուեկիտութիւնը, մէտրական սխառւմը, Ֆրանսերէն լեզուն, և... ուրուագրութիւնը, որ այս վերջին տարիներում մեր սովորական նախադժի մէջ մտնելու հազուադէպ բաղդն ունեցաւ՝ առանց սպասելու որ մի օրէնք բռնի մտցնէր նորան մեր դպրոցներում... Ռբքան առարկաներ մի քանի տարիների համար, յաճախ մի քանի տարիների մի քանի ամիսների համար: Եւ այս առարկաների վրայ պէտք է աւելացնել աշխարհագրութիւնը և Ֆրանսիայի պատմութիւնը, Ֆրանսիայի պատմութիւնը այնպէս ինչպէս որ հասկացել ու սահմանել են նորան պաշտօնական նախադժերը, և

յատկապէս Անայի նախագծերը, որոնք կարծես մեր սկզբնական կրթութեան վերջնական արտայայտութիւնն են: Բայց արտեղից օրէնսդիրը կամենում է որ դաստիարակը իւր նեղ հանգամանքներում ժամանակ գտնէ այսպիսի ընդարձակ պարտաւորութիւն կատարելու:

Ժամանակ... մենք ժամանակ կը գտնենք, կը ստեղծենք այնպէս ինչպէս որ մի դրամագլուխ են ստեղծում կամ աճեցնում խնայողութեամբ և լաւ մատակարարութեամբ:

Պարոններ, քանի վայրկեան, քանի ժամ, քանի օր մինչև այսօր ղեկ կորչում կամ վատ են գործ զրկում մեր ուսումնարաններում... այն փոքրիկ երեխայքը որոնք մի քանի թուղթերի կամ ընթերցանութեան նուիրուելուց յետոյ անգործ են թողվում... այն մեքենական ու հնաձեռն ուսումնատուութիւնը որ աւելի խանդարդում քան նպաստում է մտաւոր կարողութիւնների զարգացմանը... Այն անյարմար, անպէտք գրքերը, համր, անհասկանալի, ձանձրալի ու խուցիչներ, ինչպէս որ ասել են, որոնք ուսուցչի աշխատանքը թեթեւացնելու պատրուակով՝ տասնապատկում են աշակերտի չարժանքը... կարգաւորեալ մանկավարժութեան պակասութիւնը, որ մեր ընթացքը այնպէս անհաստատ, անկարգ, երբեմն նաև այլանդակ է աւելում, և միշտ ծանր ու դանդաղ... խելացի եղանակի կամ միջոցների պակասութիւնը, որ կրկնապատկում է ճանապարհն ու աշխատութիւնը... Ահա այն կէտերը որոնք մեր անձնուէր ջանքերի յաջողութիւնը փտանդի են ենթարկում, այս է աղքատացում, արվելք ինքում մեզ նշանակեալ ժամանակին մեր պարտքը հատուցանելու, մեր նախագծերը ամբողջապէս կատարելու, և վերջապէս այն նոր պարտաւորութիւնները լինելու որ 1867-ի օրէնքը դնում է մեզ վրայ: Բայց, կ'ստէք, օրէնքը աւելի տահանջող է դարձել, աշխատանքը աւելի ծանր ու դժուար. հանքի երակը տարածուել է կամ ժայռը աւելի փափուկ հողի տեղ է բռնել: Շատ լաւ, կատարելագործենք ուրեմն մեր գործիքները, և եթէ հարկը պահանջէ՝ նոր գործիքներ հնարենք: Նայեցէք մեր դաշտերի վարձակալի վրայ. տեսնելով որ աշխատող ձեռքերը քչացել ու թանկացել են, նա փոխեց իւր գործելու ձևը, մի կողմ թողեց իւր հին գործիքները և դիմեց այն գործիքներին որ արդեան ճարտարութիւնը պատրաստել է իւր համար. շողին շարժում է նորա ջաղացքի քարերը, և մի քանի օրուան մէջ այնքան բան է անում որ երբեմն մեծ դժուարութեամբ էր կատարվում մի ամբողջ ձմեռուան ընթացքում:

Հետեւեալ նորա օրինակին: Մանկավարժութիւնը նոյնպէս պիտի փոփոխութիւնների ենթարկուի: Բարեգընք մեր ուսումնատուութեան եղանակները. փոխենք, եթէ հարկաւոր լինի, մեր առաջուան միջոցները, և ժամանակ կը գտնենք Ծրանսիայի պատմութիւնը ուսուցանելու, միացնելով այս առարկան մեր նախադժի ուրիշ նիւթերի հետ առանց նոյանից մէկին մի փնաս հասցնելու: Այս է գոնեա ձեր պաշտօնակիցներից մէկի՝ պ. Բօլիէօի կարծիքը, որ ուսուցիչ է Վիքսիւր - Նահոնում, և որնոր այսպէս է խօսում. աշխարհագրութեան դասատուութեան վրայ գրած նշանաւոր յիշատակագրի մէջ. «Փորձը ցոյց տուեց որ ամէն տեղ ուր պատմութեան կամ աշխարհագրութեան դասերը մուծուել են, միւս առարկաների ուսման մակերևոյթը ամենեւին չէ ցածրացել, և այս անտարակոյս և զանազաների բարեօրէն և ուսուցիչների կրկնապատկած ջանքերի շնորհով եղաւ»:

Դառնում եմ այժմ միջոցների վրայ խօսելու:

Միջոցներ. օհ, միջոցների պակասութիւն չկայ. ընդհակառակն, նորա շատ ու շատ են, և մեզ մնում է միայն ընտրել: Այս բերանացի դասը իւր պատմութիւններով և խօսակցութիւններով, նկատողական դասը իւր պատկերներով և իւր գծագրութիւններով սև տախտակի վրայ, կարդացուած դասը, որ բացատրվում, մեկնվում, համառոտվում է կամ բերանացի և կամ գրաւոր կերպով. անդիր սերտած դասը, որ երբեմն բառ առ բառ է ասվում, երբեմն էլ միայն բովանդակութիւնն է պատմվում: Այս վերջապէս թերագրութիւնը որ ընթերցանութեան հետ դուրս ուսուցման մի ընդհանուր միջոց է մեզ համար:

Նոր ժամանակներում երբ կամենային որ սկզբնական ուսումնարանը գոնեա բոլոր դիտութիւնների տարեբեր ամփոփէր, որ ուսումնարան երթուելով երեսայքը մի մի Պիկ-դը-լա Միրանդոլ դառնային, հարկադրեցին ձեզ երկրագործական ուսուցիչների փոխարկուիլ: Դուք պատասխանեցիք ձեր սովորական ողջամտութեամբ. Այ, մենք չենք կարող երկրագործութեան կանոնաւոր դասընթաց աւանդել մեր ուսումնարաններում. այդ կը լինէր մեր ճանապարհից շեղուիլ: Բայց, կարելի եղածին չափ ձեզ գոհացնելու համար, և այնտեղ ուր հարկաւոր կը համարուի երեխաներին դիւղական կեանքի համար պատրաստել, մենք մեր բոլոր դասատուութեանը կը տանք այն ինչ որ առանձնի տարի առաջ հէնց այստեղ անուանեցին «երկրագործական դոյն»: — Շնոր բարի, արէք գոնեա նոյնը Ծրանսիայի պատմութեան փորձերէն: Թող ազգային պատմութիւնը յաճախ

երևի ձեր ընթերցումների, ձեր խօսակցութիւնների, ձեր գրաւոր պատասխաններին մէջ. մի՛ կորցնէք և ոչ մի առիթ ձեր աշակերտների ուշադրութիւնը դարձնելու մեր պատմութեան երևելի անունների, երևելի իրողութիւնների, երևելի շրջանների վրայ:

Մի և նոյն ժամանակ չափաւոր եղէք: Ով որ չէ իմանում չափ դնել իւր անձին երբէք չե՛ կարողանալ գրել:

Ով որ չէ իմանում չափաւոր լինել իւր դասատուութեան մէջ, յարմարացնել նորան ժամանակին, հանգամանքներին, տեղական պայմաններին, երբէք չի կարողանալ դասախօսիլ տարրական ուսումնականում: Պատմութեան մէջ, օրինակի համար, կան բաներ որ ընդարձակօրէն պիտի բացատրուին. կան էլ որ միայն մի համառօտ յիշատակութիւն են պահանջում: Կան էական բաներ որ քիչ կըրթութիւն ունեցող մարդը պիտի իմանայ, և կան այնպիսիները որ ներքին է չտարբեր կամ սովորելուց յետոյ մոռանալ: Զանազանեցէք առաջինները վերջիններից: Բայց դորա համար որքան բան պէտք է իմանալ, որքան քաջ պէտք է գիտենալ առարկան, որքան պէտք է մանուշանդ պատրաստուած լինել:

Պարոններ, իմ շրջանից դուրս է խօսել դասերի պատրաստութեան, սարսափելի դասացուցակի պահպանութեան վրայ: Բայց թոյլ տուէք ինձ գոնեա՝ յիշեցնել ձեզ որ պատմութեան դասը լաւ մաստիարարուելու համար՝ ուրիշ ամէն դասից աւելի պատրաստութիւն է պահանջում. հեռաւոր պատրաստութիւն, մերձաւոր և անմիջական պատրաստութիւն, ոչինչ չպիտի խնայուի նորա համար:

Հեռաւոր պատրաստութիւնը Գրանսիայի պատմութեան դասատուութեան նկատմամբ, ինչպէս ձեզ յայտնի է, պարունակվում է տմբոյջայէս այն հիմնաւոր պարապմունքների մէջ որ սկսում են ուսուցչական դպրոցում և շարունակվում կեանքի մէջ: Միայն այս պարապմունքները կը տան ձեզ ուղիղ հայեացք առարկայի ամբողջութեան վրայ. նոքա կը բարձրացնեն ձեզ իբր մի դաղաթի վրայ որտեղից կը դիտէք ձեր հօրիգոնները, կ'ընտրէք ձեր տեսակէտերը և ձեր պատկերները: Երկար չեմ կանգնիլ այս տեսակ պատրաստութեան կարեւորութեան վրայ. գիտեմ որ ձեզանից ոչ ոք պուրկ չէ նորանից: Միայն, չխորժէք թէ՛ որքան էլ ձեր անցեալ պատրաստութիւնը լաւ եղած լինի, բաւական կը լինի ձեզ ներկայ դասի համար, մի որոշեալ նիւթի վրայ տալու դասի համար, որ հարկ կը լինի ձեզ

ընդարձակել և զանազան կողմերից քննել, նայելով ձեր ունեցած ժամանակին և ձեր աշակերտների պիտոյքներին կամ պիտութեան աստիճանին:

Թէև պատմութեան դասը տարրական ուսումնարանում ըստ երևոյթին շատ պարզ է, բայց նա կատարեալ զիւցազնեցութիւն է պարոններ: Նա ունի իւր սկիզբը, իւր զլիսաւոր անձնաւորութիւնը կամ իրողութիւնը, իւր երկրորդական անձինքը կամ իրողութիւնները, և մինչև անգամ իւր միջնավէպերը: Այս բոլորը պիտի ձուլուի երեխայի մաքում, ինչպէս և ձեր մաքում, պիտի կազմէ մի հրաշալի միութիւն որ է նոյն ինքը՝ դասը, ասեմք զիւցազնեցութիւնը, որովհետև այս բառը արտասանեցի:

Պէտք է որ ամեն բան իւր անդը դրուի:

Որ սկիզբը, մէջն ու վերջն համեմատ լինին:

Որ քնքոյշ արուեստով կապուած հատուածները

Այլ և այլ մասերից մի ամբողջ կազմեն:

Պէտք է բացի սորանից որ ուսուցիչը մի օրուան դասը կապէ նախընթաց աւուր դասի հետ, որ նա պատրաստէ, ծնեցնէ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, յաջորդ օրուան դասը:

Արդ, որ մէկը մեզանից, պարոններ, բաւական զօրեղ է զգում իրան անպատրաստից այնպիսի դաս ասելու որ այս բոլոր պահանջ մոռնալները լրացնէ և բոլոր պայմանները պարունակէ: Գալով ինձ, խոստովանում եմ որ երբեք այդ բանի մէջ յաջողեւում եղալը չեմ ունեցել, և եթէ երբեմն այդպիսի յանդուգն գործ արել եմ, ստիպուած եմ եղել շուտով կուճքս ծեծել ամենածանր յանդիմանութիւններ սալով իմ անձին: Նրբեմն շատ էի բարձրանում, երբեմն չափազանց շատ իջնում էի, կամ պատահում էր ինձ զաղափարների, բառերի ետեւից լինել... Այդ միջոցին, զգում էի որ իմ անհաստատ ունկնդիրները թողնում էին ինձ առաստաղի ճանձերին նայելու, փողոցի աղմուկները լսելու կամ մի հարեանի զլխին խալ խաղալու համար: Նրջանիկ էի երբ սորանից աւելի խիստ կերպով չէի պատժում իմ մեծամտութեան համար: Ինչ և իցէ, զգում էի թէ խնդրաւոր տանջում է որ իմ չպատրաստուելով աշակերտներին կէս ժամ կամ երեք քառորդ կտրցնել էի տալիս, որ 50 կամ 60 անգամ բազմապատկուելով, արհաւիր ընտել էր դնում իմ վզին:

Վասն զի, պարոններ, դուք էլ զգում էք թէ այն հնարների մէջ որ փոքր ինչ առաջ յիշում էի ձեզ իբրեւ միջոց պատմութիւնը ձեր դպրոցներում ուսուցանելու, ամենալաւը, ամենահաստատունը, ամենապտղաբերը անշուշտ բերանացի դասն է, բերանացի դասը այն կենդանութեամբ, յափշտակութեամբ և հետաքրքրութեամբ որ յատուկ են նորան, ինչպէս նաեւ իւր հետեանքներով որ շատ աւելի արդիւնաւէտ են քան ամենալաւ գրքի տուած արդիւնքները: Եթէ գրքի ուսումը իւր ժամանակը կատարել է, այդ պիտի լինի մանաւանդ երբ խօսքը պատմութեան ուսման վրայ է:

Այստեղ յարմար կը լինէր ուրեմն առաջ բերել ձեզ բերանացի դասի կանոնները. բայց թողնենք որ ուրիշները այդ բանը աւելի են այնպիսի ճարտարութեամբ որին ես չկարողացայ հասնել ¹⁾, այս հարուստ նիւթը նշանակած ժամից շատ հեռու կը անանէր մեզ: Ես պէտք է բաւականանամ ցոյց տալու ձեզ մի քանի խօսքով թէ որքան բերանացի դասը նպաստաւոր է մեր պատմական ուսմանը, և թէ նա շատ յաճախ, եթէ ոչ միշտ, ամէն միջոցներից յարմարագոյնն է:

Պարոններ, ինչի՞ համար լսում էք ինձ այս բնական այնքան ուշադրութեամբ, գուցէ նաեւ փորձ ինչ հետաքրքրութեամբ: Արովհետեւ ես խօսում եմ. որովհետեւ իմ ձայնի հնչիւնը, իմ դէմքի արտայայտութիւնը, քրտնաբախումները կեանք են տալիս իմ նիւթին և գոյն իմ մտքերին: Ինչի՞ համար երեխան այնքան դիւրութեամբ թողնում է ամենադժուար զիրքը որ զնայ իւր պապի զիրկը հարիւր տեղամ մնալուած պատմութիւնները լսելու համար: Ինչի՞ դարձեալ մինչ նա այնպէս շուտ է մոռանում անգիր սերտած դասերը, այն էլ այնքան նեղութեամբ, մինչև անգամ իւր առաջին բարեկամի՝ Լաֆոնտէնի առաջները, յաւիտեան կը յիշէ Պաի — Պուսէի, Բարբ — Բլէօի, Փոքրիկ — Կարմիր — Գլխարկի հեքիաթները... Արովհետեւ խօսքը հրապուրիչ զօրութիւն ունի. վասն զի ինչ որ մոռում է ականջով, շատ աւելի խոր է թափանցում սրտերի ու մտքերի մէջ քան այն որ միայն յիշողութեան է յանձնվում:

Թուեցէք ուրեմն ձեր աշակերտների հետ, պարոններ, շատ խօսեցէք նոցա հետ, միշտ խօսեցէք: Պատմեցէք և դարձեալ պատմեցէք նոցա մեր ազգային պատմութեան մեծ դէպքերը: Եւ եթէ լաւ

¹⁾ Պ. Դըֆոնդոն, Ընդհանուր ձեռնարկ: (Manuel général):

կը խօսիք, ձեր փոքրիկ ունկնդիրները աչք ու ականջ կտրած ազա-
հաբար կուլ կը տան ձեր պատմածները, նոցա մատաղ հոգիքը կը
տողորուն նոցանով, և նոցա յիշատակը խորին կերպով կը դրոշմու-
նոցա յիշողութեան մէջ: (Ծափահարութիւն): Մանր պարագաները
կարող են մոռացութեան արուել, բայց ինչ որ հական ու գլխաւոր
է, ինչ որ մանաւանդ գեղեցիկ, վսեմ ու ազնիւ է և նոցա ըմբռնու-
ղութեանը ու հետեողութեանը մատչելի այն, ինչի վրայ հետեալէս
առանձին ուշադրութիւն դարձրած կը լինիք, անջնջ կը մնայ նոցա
յիշողութեան մէջ, և վեհ զգացմունքներ կամ նաև որ աւելի լաւ է,
վեհ գործողութիւններ կը թելադրէ նոցա:

Փոքր ինչ առաջ ասում էի ձեզ թէ պատմութեան խօսակցա-
կան դասը, որի առումները թիւնները այժմ ականերն են ձեզ համար,
համարեա միակ յարմար միջոցն է մեր սկզբնական ուսումնարանների
համար: Այժմ լսեցէք:

Արդէն սկզբունք դասատուութեան այս ձևը միակ գործարի-
ւնն է. վասն զի յայտնի է որ մեզանում պատմութեան ուսումը վաղ
է սկսում: Դուք կընդունիք ինձ հետ այս սկզբունքը որ երեխան
ուսումնարան մտած օրից փոխանակ բացում ապէս ընթերցանութեան
ձանձրալի վարժութիւնների մատնուելու, ինչպէս որ լինում էր առաջ,
սխալ գրադի (հարկաւ որքան յոյժերը ներում են) սկզբնական կրթու-
թեան բոլոր հիմնական նիւթերով:

Այս այսպէս լինելով, և որովհետեւ մեր սիրելի երեխայքը
կարող են դեռ կարգաւ չգիտենալ պատմութեան դասատուութեան
բերանացի ձևը անհրաժեշտ է նոցա վերաբերմամբ:

Միայն այդ դէպքում այս դասը ներկայանում է ուր բոլոր
դժուարութիւններով, իւր բոլոր փափուկ կողմերով, նա մեծ ճար-
տարութիւն է պահանջում ուսուցչի կողմից նիւթերի ընտրութեան
և նոյն նիւթերի վրայ խօսելու եղանակի մէջ:

Որքան պէտք է պատրաստուի նա խորհի, ստեղծէ որ միան-
գամայն «և վսեմ լինի և գուարձալի» նա պէտք է ընդունի ու որո-
ճայ այս խորհուրդները որ Բուալօն տալիս է թատերական բեմի վրայ
յաջողիկ ցանկացող բանաստեղծին, խորհուրդներ որ չեմ կարող
չյիշել ձեզ, այնքան յարմար են մեր ներկայ հանդամանքին:

Պէտք է հաճելի լինելու համար
այս իւր լեզուն փոխէ միշտ և անդադար:

ծել են առանց ինձ մի բան ասելու, — պատմութեան այդ բերանացի դասերից, մինչև անգամ եթէ լաւ են հասկացուել և լաւ աւանդուել, ի՞նչ կը մնայ այն փոքրիկ մանուկների գլխում, որ դեռ բաւական կարգաւ չգիտեն որ կարողանան հեզել, ուր մնաց թէ անգիր սերտել ամենակարճաւօտ և ամենատարական համառօտութիւնները: — Ի՞նչ կը մնայ, սթարոններ, լաւ տպաւորութիւններ, մոտոր և բարոյական զուարթութիւն, վարժութիւն տեսնելու, լսելու, զննելու, խորհելու, սովորութիւն ուսուցչի հետ հաղորդակցութիւն ունենալու և նորա խօսակցութիւններին մասնակից լինելու, այսինքն մի ընտիր պատրաստութիւն յետագայ ծանր պարսպանքների համար: Բայց ուրիշ անելի բան էլ կը մնայ: Եթէ դուք կասկածում էք, տեղափոխուեցէք մոքով գերդաստանների մէջ աշակերտների ուսումնարանից դառնալուց յետոյ: Այնտեղ, կը տեսնէք թէ ինչպէս ծնողները զարմացած ու հիացած ականջ են դնում իրանց սիրելի երեխային որ կրկնում է նոցա առաջ իւր պատմութեան դասը, և այնպիսի շնորհալի անկեղծութեամբ որ դուք չէիք սպասում: Բայց որ նա դանում է իւր մատաղ ու թարմ բնութեան մէջ: Ես այստեղ իմ անձնական յիշողութիւններն եմ բերում. բայց կարող եմ վկայ բերել նոյնպէս այն խոստովանութիւնները որ երջանիկ և հիացած մայրեր անշուշտ շատ անգամ արել են ձեզ: Այդ բոլոր չէ. տարիներ անցնելուց յետոյ, երբ մանուկը չափահաս սպանի կը դառնայ, դուք կը սքանչանաք տեսնելով որ նորա մէջ խոր ու անջնջելի հետքեր են մնացել այդ առաջին դասերից որ դուք սկզբումն ոչ շատ օգտակար կամ համարեա կորած էիք համարում: այս էլ դարձեալ մի արդիւնք է որ կարող է հաստատել, եթէ մինչև այժմ դեռ չէ հաստատել, ձեր անձնական փորձը:

Բայց չպէտք է կարծել թէ պատմութեան բերանացի դասատուութիւնը միայն փոքր դասարաններում կարող է տեղի ունենալ. նա զուցէ նոյնքան հարկաւոր է միջին և վերին դասարաններում: Այստեղ, ճշմարիտ է, աշակերտը զիտէ կարգաւ և կարող է անգիր սովորել. լաւ է, հարկաւոր է որ նա այդ անէ, որ փորձէ իւր սեպ հական թերով թռչել: Բայց և այնպէս, լաւ ուսուցիչը չէ կարող օգուտ քաղելով այս յառաջադիմութիւնից՝ ազատ համարել իրան դասախօսելուց և իւր դասատուութիւնը լոկ դասեր նշանակելում և հարցնելում կայացնել:

Նա պէտք է աշխատի առաջուան պէս աշակերտների խմացա-

կան կարողութիւնը՝ զարթեցնել, նոցա դատողութիւնը ուղղել, սրբա-
տիրը կազմել, մտքերին առաջնորդել, միով բանիւ, այն ամէնն ա-
նել որ չէ կարելի միայն մի կարողութեան՝ այն է յիշողութեան գոր-
ծունէութիւնից սպասել: Նա պէտք է շարունակէ նոցա ունկնդրու-
թիւնը կենդանի պահել, և իւր դասերը յարմարացնել նոցա հա-
սակին ու ժամանակին, բնութեանը և ուրիշ հանդամանքներին, և
այս չէ կարող անել մի գիրք որ, որքան էլ ընտիր լինի և ինչ որ
էլ անեն, անողորքելի է մնում իւր ձևի մէջ, ինչպէս ամենագեղեցիկ
արձանը որ մի անգամ քանդակագործի ձեռքից դուրս է եկած:

Բայց գուցէ ոմանք ինձ մեծ յանցաւոր համարեն: Բերանացի
դասաստութիւնը չափազանց բարձրացնելով, կ'ասեն, գիրքը դատա-
պարտում եմ և մինչև պատմութեան դասաստութիւնից արտաք-
սրւմ եմ: Քաւ լեցի, այդ կը լինէր միւս ծայրն ընկնել: Ես չեմ ար-
համար հո՛ւմ լիա՛ գիրքը, այլ միայն երկրորդական տեղն եմ տալիս
նորան և պահանջում եմ որ օգնականի դեր կատարէ. չեմ ընդու-
նում նորան իբրև միակ ուսուցիչ: Իբրև գերիշխան տէր մեր ու-
սումնարանների, ինչպէս որ այնքան ժամանակ արել է հին մանկա-
վարժութիւնը: (Ծափահարութիւն):

Պատմեցէք նախ իրողութիւնները, կենդանացրէք ձեր անձնա-
ւորութիւնները, տուէք ամէն բանի այն հրապոյրն ու հետաքրքրու-
թիւնը որ կենդանի խօսքը կարող է տալ. յետոյ երբ ձեր սիրելի ե-
րեխաներին Սիրասի եղանակով ձեր խօսակցութեանը մասնակից էք
արել, երբ իրանց էլ խօսեցրել էք իրանց կարգին, ինչպէս որ յոր-
դորում էր՝ ձեզ անցեալ օր պ. Բերժէն, տուէք նոցա ձեռքը մի գիրք:

Նո՞քա այդ գրքի վրայ երկար չեն կանգնիլ, վասն զի իրանց
դասը առաջուց գիտեն: Նոցա հարկաւոր է միայն լիա ոճով պատ-
մած դրանք այդ դասը Դիւկուդրէների, Ղափօսների, Պիժոննօների, Հիւ-
բօների և ուրիշների գրքերում, որոնք այս վերջին տարիներում ի-
րանց տաղանդը նուիրել են նպաստելու մեզ մեր ազգային պատմու-
թիւնը տարրական ուսումնարանի միջնորդութեամբ ժողովրդացնելու:
(Ծափահարութիւն):

Ուրեմն, պարոններ, առաջին սկզբունքն այս է. մեր երեխայքը
պէտք է պարապին ազգային պատմութեամբ հէնց որ մեր ուսումնա-
րանների շէմքը կոխում են:

Երկրորդ սկզբունք. ամենայն պատմութեան դաս անգիր սեր-
տուելուց առաջ՝ պէտք է առանձին խօսակցութեան նիւթ դառնայ.

այդ խօսակցութիւնը, կարելի եղածին չափ, Սոկրատի գործը դրած եղանակով պիտի լինի:

Երրորդ սկզբունք. պատմութեան զասատուութիւնը տարրական ուսումնարանում, ամբողջութիւն պիտի ունենայ. մնում է ինձ ասել թէ ինչ եմ հասկանում այս բառով:

Մինչև այս վերջին ժամանակներս մեզանում տարրական կրթութեան մէջ հետևեալ ճանապարհն էին բռնում. ծրագրի նիւթերը հետզհետէ միմեանց վրայ աւելացվում էին իբրև հոգի շերտեր. նախ ընթերցանութիւնը, յետոյ գրութիւնը, ապա հաշուեգիտութիւնը, քերականութիւնը, և այլն: Այսպէս յետոյ և ազդային պատմութեան համար երեք շրջան կար նշանակուած. առաջին տարուան ընթացքում հասնում էին մինչև չիւզ կապետը, երկրորդում մինչև Հենրիկոս Դ. իսկ երրորդում՝ մինչև մեր օրերը:

Ըստ ինքեան այս սխառմը կարող էր իւր լաւ կողմն ունենալ. բաժանելը իշխելու համար այնպիսի սկզբունք է որ կարող է յաջող գործադրութիւն գտնել ոչ միայն քաղաքականութեան՝ այլ և ուրիշ խնդիրների մէջ: Բայց մեր պատմական ուսման ինչպէս երևում է, չէր կարող յարմարուիլ, գէթ տարրական ուսումնարանում, վասն զի ահա ինչ հետևանքի էր հասնում միշտ. դասընթացի առաջին մասը համարեա իւրաքանչիւր տարի նորից էր սկսում, երկրորդը հապտէ էր գալիս իսկ երրորդը՝ երբէք: Եւ ճաշակով ասելով ինչպիսի

Հէնց այս պատճառով թիւը չկայ այն երեխանց, թէ ողորդ և թէ՛ մանուկանդ աղջկանց, որոնք գուրս են եկել մեր ուսումնարաններից առանց Ֆրանսիայի պատմութիւնից ուրիշ անուններ իմանալու բայց և թէ՛ Ֆարամունդի, Կրդիոնի, Ջիլզերիկի, Մերսվէի, Կլովիօի, Դադոբէրի անունները, և ոչ ուրիշ մեծ իրողութիւններ բայց եթէ հռոմէական տիրապետութիւնը, Ֆրանկերի տիրապետութիւնը, և զուցէ՝ նորմանդական արշաւանքները. մեծ բան էր եթէ ոմանք մինչև խաչակրաց արշաւանքները հասնէին, իսկ հարիւրամեայ պատերազմից հետու զնացող ամենեւին չկար: (Մալիարհարութիւն)

Հաստատում էք իմ ասածները, պարոններ. վասն զի պարզ է, որ այս բոլորիս պատմութիւն եմ անում, այն էլ դժբաղդապէս Ֆրանսիայի պատմութիւն, և աւելի ևս դժբաղդապէս ժամանակակից պատմութիւն: (Նոր ծափահարութիւն):

Որովհետև եթէ փոքր ինչ առաջ անցնալ ժամանակով էի խօսում, այդ միայն ներկայ ցաւալի դրութիւնը մեղմացնելու համար

էր... կամ աւելի ուղիւ, որովհետեւ ընտիր ուսուցիչներէ ներկայութեանն էի խօսում, որոնք վաղուց հրաժարուել են այդ հնացած սովորութիւններէ:

Պէտք է արդարեւ, պարոններ, բոլորովին հրաժարուել այդ կըցկրտուր, ողորմելի ու սպարդիւն դասատուութիւնից: Այս բանի համար ընդունենք երրորդ սկզբունքը որ այս բոլէիս ձեւակերպելի, այն է թէ Ծրանսիայի պատմութեան նկատմամբ՝ ամենայն ուսում որ սկսում է հոկտեմբեր ամսին, պէտք է անպատճառ աւարտուի յունիսին կամ օգոստոսին:

Փոքրերի համար՝ մենք կը բաւականանանք նշանաւոր անուններով և նշանաւոր իրողութիւններով, այդ այդպէս է. բայց ուսումնական տարւան վերջին ամիսների հետ, կը սպառենք մեր ծրագիրը որքան էլ կարճատեւ լինի այդ տարին:

Միջնակների համար՝ մենք համառօտ կը լինինք, եթէ հարկը պահանջէ, բայց կ'առաջնորդենք նոցա անընդհատ սկզբից մինչև ներկայ դարը:

Նոյնպէս և վերին բաժանման աշակերտների համար, եթէ մինչև անգամ այստեղ էլ ստիպուինք համառօտախօս լինել:

Այսպէս, աչքերս ուղղելով մէկ կողմից մեր նախադժերի և միւսից օրացոյցի վրայ, շտապեցնելով կամ մեղմացնելով մեր ընթացքը՝ նայելով թէ յետ մնացած կամ առաջ գնացած կը լինինք, յարմարեցնելով միւս կողմից մեր քայլերը այն փոքրիկ ժողովրդի քայլերին՝ որ վաղվում է մեր առաջ, ինչպէս կ'ասէր Մոնտէյնը, մենք իւրաքանչիւր տարի կ'աւարտենք մեր պատմութեան դասընթացը, առանց հարկադրուելու մեր ճանապարհի կէտին կամ երեք քառորդին կանգնելու արձակուրդների կամ աշակերտների ոմանց ուսումնականից դուրս գալու պատճառով:

Գիտեմ որ այս վարդապետութիւնը նոր է, բայց չկարծէք թէ մեր բացառիկ սեպհականութիւնն է, թէ նա յատուկ է միայն Սեւիայի նախադժերին, որ մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ մուծել են նորան մեր մէջ: Նոյն սկզբունքը ունին և օտարազգի հուշակաւոր մանկավարժները: Զգիտենք թէ արդեօք նոքա մեզանից են փոխ առել այդ սկզբունքը թէ իրանք իրանցից հասկացել են նորա օգտակարութիւնը: Միայն նոյն վարդապետութիւնը գտնում ենք և նոցա աշխատութիւնների մէջ, յատկապէս յարգելի ալ. Բրաունի աշխատութիւնների մէջ, որ Բելցիայի դպրոցական գեղեցիկ աշխարհահան-

պահանջում ենք, ոչինչ նմանութիւն չունի այն հանդիսաւոր դասի հետ որ ամբիոնի բարձրից խօսվում է անշարժ ու անխօս ունկնդիրների առաջ, որպիսի են, օրինակի համար, այն դասախօսութիւնները որ կարող էիք լսել այստեղ կամ Collège de France-ի մէջ: Նա չէ պահանջում, կարող ենք մինչև անգամ ասել թէ չէ ներում որ ուսուցչի ձայնն ու սլոգանը լարուին: Նա լոկ մի խօսակցութիւն է, բնութանական խօսակցութիւն, դերդաստանի ղրկում կամ ընկերութեան մէջ, որին որքան ամէն մէկը մասնակից լինի, այնքան աւելի արժեք փանք կը պատճառէ դիտաւոր խօսողին:

Անշուշտ նոյն կերպով է նայում լսողի վրայ և պ. Գրէարը, երբ այսպէս է խօսում իւր նոր հրատարակած հմտալից տեղեկագրի մէջ, որ կը ցանկանայի ձեր ամէնի ձեռքը տեսնել ¹⁾:

«Վարդուց է որ Ղումն ասել է. Ամենալաւ զիրքը ուսուցչի խօսքն է: Բայց դորա համար հարկաւոր չէ որ նա վարդապետէ (professe) որովհետեւ այս բառը, որ վատ է հնչում ուսումնարանի լեզվում, ճշտապահանջութեան գաղափարն է զարթեցնում, և ուսուցիչը քիչ յոյս ունի լսելի լինելու: Պարզ ու կարճառօտ բացատրութիւններ, որոնցից առաջ զանազան լուսաբանող հարցեր են առաջարկվում, ահա այս էր պահանջում Ղումնը, համաձայն Բոլէնի և Պոր-Բօյակի վարդապետների կարծիքներին....»

Ես էլ նոյն եմ պահանջում ձեզանից, պարոններ, և այս մտքով է որ խօսում եմ: այստեղ վարդապետութեան վրայ, և կը դընտանական վարդապետութեան վրայ, բառ որ այս բացատրութիւններից յետոյ այլ ևս չէ կարող վատ հնչել դարոյցական լեզվում», ոչ էլ տարաձայնութիւնների տեղիք տալ, որոնց առաջին տունել աշխատում է այնքան իմաստութեամբ պ. Գրէարը:

Այս մտքով առած բերանացի դասատուութիւն, ինչպէս տեսնում էք, արդէն այնքան ծանր չէ որքան կարող էր երևիլ ձեզ սկզբում: Բայց կամենում էք աւելի էլ թեթեւացնել ձեր դործը: Դիմեցէք կամ փոփոխական դասին, կամ ընդհանուր դասին:

Առաջին դէպքում միայն մի դաս կ'ունենանք պատրաստելու, և յետոյ նոյնը զանազան ձևով կրկնելու: այստեղ համառօտապէս, այնտեղ փոքր ինչ ընդարձակօրէն, երրորդ տեղը այն բոլոր ման-

¹⁾ Սկզբնական ուսումը փարիզում և Սենայի գաւառում, 1867-ից 1877:

րամասնութիւններով որ ձեր կարծիքով նիւթը վերցնում է կամ որ դուք ընդհանրապէս օգտակար կը համարիք:

Պատմութեան դասատուութիւնը հեշտութեամբ թոյլ է տալիս այս միջոցներից առաջինը գործ դնել, վասն զի այստեղ ընդ ճրագրի խնդիր կայ: Բայց և ընդհանուր դասատուութիւնը շատ դիւրութեամբ կարող է գործ դրուիլ պատմութեան մէջ: Այս բանի վրայ դատելու համար բաւական է տեղափոխուիլ գիւղական ուսումնարանները, մի ուսուցիչ ունեցող ուսումնարանները, այսինքն ճիշտ այն շրջանի մէջ ուր դնում է ինձ ձեր ընդդիմաբանութիւնը:

Այնտեղ երեք դասընթաց միասին պիտի գնան. այնտեղ դարձեալ ուսման շրջանը ինչպէս և դպրոցական տարիները աւելի կարճատև են, հետեւապէս և պատմութեան դասատուութիւնը կամայականաց պիտի վերածուի իւր ամենապարզ ձևին, ամենահարկաւոր մասին: Այդ ուսումնարաններում յաճախ տեսել եմ ձեզ հարցեր առաջարկելիս ձեր բոլոր աշակերտներին միանգամայն՝ մէտրական սխալ տէմի դասատուութեան ժամանակ, մտաւոր հաշիւների ժամանակ, առարկայական դասերի ժամանակ, և այլն: Լաւ ուրեմն, ընդունեցէք միւսնոյն ձևը և պատմութեան դասատուութեան համար. խօսեցէք ամէնի հետ, պատմեցէք ամէնին: Միայն թէ ձեր դասի մէջ բաւական սնունդ լինի ամէնի համար, որից իւրաքանչիւրը կարողանայ սեպհականել այն ինչ որ յարմար է իւր հասակին կամ իւր մտաւոր զարգացման աստիճանին. անդրանիկների համար՝ մանրամասն հանգամանքները և մի քանի խորհրդածութիւններ, միջակների համար՝ կարևոր իրողութիւնները, վերջապէս փոքրերի համար պատմական զիտութեան կաթը, ուզում եմ ասել անեկդտը: Յետոյ հարցրէք իւրաքանչիւր աշակերտին այն ինչ որ նա կարող էր հասկանալ, և տուէք նորան մի գրաւոր համառօտութեան մէջ դասի այն մասը միայն որ ինքը պիտի միտը պահէ:

Այսպէսով ձեր երեք նպատակին միանգամից կը հասնիք, և միւսնոյն ժամանակ ձեր ժամերի և ոյժերի երկու երրորդ մասը կը խնայէք:

Ընդհանուր դասը, զիտեմ, աւելի խնամք և պատրաստութիւն, մինչև անգամ ճշմարիտ տաղանդ է պահանջում քան սովորական դասը: Բայց ի՞նչ. միթէ վարժուելով չե՞նք կարողանալ անել այն ինչ որ այնքան պարզութեամբ ու յաջողութեամբ գործադրած եմ տեսել Բօվէի ուսուցչական դպրոցի համեստ աշակերտուհու ձեռ-

քով, ինչ որ անտարակոյս իրազործում են արդէն շատ գաւառների ուսուցիչներ և ուսուցչուհիք, իթէ դատենք Աշխարհահանդէսում գտնուած դասացուցակները և ծրագրերի վրայ:

Այս են, պարոններ, այն խորհուրդները որ կամենում էի ապա ձեզ պատմութեան դասատուութեան վրայ: Ի՞նչեմ ասում, խորհուրդներ ապա ձեզ. ես կամենում էի միայն ձեռակերպել ձեր վարդապետութիւնները, ժողովել, մէկտեղ բերել այն տարրերը որ ցիրցան գտայ ձեր ուսումնարաններում՝ մեր սիրելի Ֆրանսիայի միջով շրջելով հիւսիսից հարաւ. միով բանիւ, ես կառեցայ պարզապէս ձեր սեպհական բարիքը ձեր առաջ դնել:

Բայց ես նշմարում եմ որ նիւթս բոլորովին չսպառած պիտի բաժանուիմ ձեզանից: Ես դիտաւորութիւն ունէի խօսել ձեզ նոյնպէս այն սերտ կապակցութեան վրայ որ պիտի լինի պատմութեան և աշխարհագրութեան դասատուութեան մէջ: Թոյլ տուէք ինձ չափսոսալ որ այդ բանը չկարողացայ անել. այդ կը լինէր ի չարն զործ դնել ձեր ժամանակը և դարձեկածների քարոզել:

Եւ յիրաւի, ո՞վ կայ ձեր մէջ որ համոզուած չլինի այս ճիշմարտութեան մէջ, որ հնացել է՝ այնքան անգամ է կրկնուել. թէ աշխարհագրութիւնը և ժամանակագրութիւնը պատմութեան աչքերն են և թէ այսպէսով, առանց աշխարհագրութեան պատմութիւնը համարեալ կոյրի պէս է՝ որ ամէն բոպէ սայլթաքելու վտանգի մէջ է, կամ գոնեա մեծ մասամբ կորցնում է իւր հետաքրքրութիւնը: Ո՞վ կայ ձեր մէջ դարձեալ որ չհանէ իւր գունաւոր, չպարզէ իւր քարտէզները, չբանալ տայ իւր աշխարհագրական տախտակները պատմութեան բերանացի դասերը սխեւուց առաջ, որոնց կարեւորութիւնը հասատեցինք և կանոնները հարեանցօրէն ցոյց տուինք:

Ասացի թէ ո՞վ կայ որ չհանէ իւր գունաւոր, չպարզէ իւր քարտէզները, չբանալ տայ իւր աշխարհագրական տախտակները..... Դժբաղդաբար չեմ կարող նոյնը ասել ամէնի համար. շատերը գուրկ են այս թանկագին զործիքներից: Բայց համբերութիւն ունեցէք. ազգային լուսաւորութեան նախարարութիւնը, որ 1,500,000 ֆրանկից աւելի արժողութեամբ քարտէզներ ու գունտեր է ցրուել երկրի մէջ (32,050 ժողովածու), դեռ չէ սպառել անշուշտ այն բոլոր ազգիւրները որ մեր օրէնսդիրները իրաւունք են տուել նորան զործադրելու: Յուսանք թէ նորա առատաձեռնութիւնը ձեր գաւառների ու համայնքների

յաղթողների թուխ համազգեստներն ու հոգնած երեսները, փողոցների երկու կողմը կանգնած խուռն ամբոխի լուսթիւնը, և մայր եկեղեցու զանգակների տխուր ձայնը (մի թաղման պատճառով) աւելի յուզարկաւորութեան, քան թէ՛ յաղթական մուտքի էին նմանեցնում բոլոր տեսարանը: Բայց և այնպէս պրուսիացիները իրապէս յաղթողներ էին և նոցա երեսները խրոխտ զերազանցութիւն էին արտայայտում: Նոցա ծանր և հաստատ քայլուածքը, բութ, ինքնահաւան հայեացքները և կռուի զրգուով գէնքի շառաչիւնը պարզ ցոյց էին տալիս որ պատրաստ են ամեն բոպէ՛ նորից կռիւ մոնելու: Այս բոլորը այնպէս ակներեւ էր, որ տեսնողներից ոչ ոք չէր տարակուսի: Սակայն զարմանալի բան՝ փողոցների ամբոխը ոգեւորող գիտաւոր զգացմունքը հետաքրքրութիւնն էր, և ոչ թէ չարակամութիւնը: Նախընթաց օր մէռը՝ երկիւղ կրելով այն զարհուրելի հետեւանքներից որոնք կարող էին ծագել եթէ յաղթուածները յաղթողներին վշտացնէին, բոլոր պատերի վրայ յայտադրեր կպցրեց, որոնցով խնդրում էր բնակիչներին անվրդով լինել և պրուսիացիներին չցոյց տալ իրանց ատելութիւնը: Բայց նորա երկիւղը անհիմն երեւցաւ. ամբոխը նայում էր և, ըստ երեւոյթին, չէր հասկանում թէ որքան ստորացուցիչ է այս տեսարանը: Կարելի է առաջի բոպէսներին՝ երբ որ ուլանների առաջապահ գունդը Vacht am Rhein հնչեցնելով անցնում էր, մի քանիները գունաթափուեցան և մի թեթեւորունջ լսուեցաւ, բայց շուտով ամբոխը ընտելացաւ իւր թշնամիների անքնին, և ամենայն չարակամութիւնը չբացաւ: Մի ժամից յետոյ՝ որի միջոցին գնդերը միմեանց ետեւից միակերպ գնում էին, մինչև անգամ հետաքրքրութիւնը պակասեց, և ամբոխին տիրեց այն սովորական հոգեկան տրամադրութիւնը, որ սպասում է միայն մի ամենափոքր կատակերգական դէպքի՝ բարձրաձայն ծիծաղելու և հանաքներ անելու համար: Այդ դէպքը շուտով երևան եկաւ: Զինւորներից մէկը տայթաքեց և մի խոր փոսի մէջ ընկաւ, նորա քամակից երկրորդն և երրորդը, հրացանները վայր ածելով և բոլոր բաժնի մէջ խառնութիւն գցելով: Բոլոր հանդիսականները բերկրութեամբ ծիծաղեցին: Մի համարձակ մարդ սրամիտ կերպով նկատեց թէ յաղթողները ցիխի մէջ թաւալվում են. ամբոխը ծիծաղեց: Այնուհետեւ, յանաքներն և կծու հեղնական նկատողութիւնները չէին վերջանում: Ըստ երեւոյթին՝ Ֆրանսիացիները համոզուեցան թէ նոցա քաղաքը թշնամիները առեւ են և նոցա վրայ

դրել մի ծանր զօրահարկ միայն այն պատճառով, որ յաղթողներին երեքը ծխադեղին հանդիսացան Բաղդադը է այն երկիրը, որին կարող են մոխիթարել այսպիսի մանր բաները հասարակաց թշուառութիւնների ժամանակ: Պրուսիացիների յետագայ ընթացքը բաւական ուրախ կերպով անցաւ: Տեսողները քննում էին, թէպէտեւ իրար մէջ փախաւով, նոցա համազգեստները, արտաքին կարգապահութիւնը և մանաւանդ անհեթեթ ռազմագիտութիւնը:

Սակայն այս ամբոխի մէջ մի էակ ընդհանուր տրամադրու-
թեանը մասնակից չէր: Դա մի մատղահաս մօտ քսան տարեկան օրի-
որդ էր: Առաւօտը, արուսիական զօրքի մոնելուց երկու ժամ ա-
ռաջ, մի շքեղ կառք մօտաւ 0. քաղաքը՝ նախ և առաջ կանգ-
նեցաւ գեղարանի առաջև, յետոյ արէկապներ շինողն խանութի մօտ
և վերջապէս հիւանդանոցի իրեղէնական պահեստի դրան առաջ:
Կառքի մէջ նստած ծերունին ու մատղահաս օրիորդը՝ ըստ երևոյ-
թիւն ընդհանուր յարգանք էին վայելում: Ի հարկէ սորա պատճառը
մասամբ այն էր, որ կառքի ղոնները զարդարում էր դքսի նշանակը,
բայց միևնոյն ժամանակ պէտք է խոստովանել, որ մատղահաս օրի-
որդը այդպէս հրաշալի դիպեցիկ էր, որ նորա առաջև համարադրու-
թեան հարկէն չէր քշու- չէր կտրու- չէր իր արդիւնքը: Եւ ոչ ոք չէր կարող
արդ իրաւունքը՝ նա այդպիսի դէմք ունէր: Նորա տեսնելու վախ-
կոտը ասպիտ էր զառնում, իսկ քաջ արիասիրտ մարդը պատրաստ
մեծամեծ քաջագործութիւններ կատարելու: Բայց, միւս կողմից, Աս-
տուած ազատէ այդպիսի անձի վրայ սիրահարուելուց, եթէ սէրը փո-
խադարձ չի լինի: Այդպիսի մարդու համար կեանքը պիտիային փոր-
ձանք կը դիտնայ, վասն զի նա երբէք չի մոռանայ այդ հրաշալի,
քնքոյշ գծերը... երբէք, երբէք:

Գալթը, որ վաթսուն տարեկան ցամաքած ծերունի էր, մի ոտը կաղ, մի հաստ գաւազան ձեռքին, ճշմարիտ Ֆրանսիական լեժի-տիմիստ էր: Նա մնայլ ցինիկոսի աշխարհահայեցութիւն չունէր, բայց և այնպէս ամենեւին չէր համակրում նոր գաղափարներին և հպարտութեամբ հեռու էր պահում իրան աշխարհից, որին չէր հասկանում և չէր յարգում: Նորա բնաւորութիւնն ու նախապա-շարմունքները կարելի էր պարզ կարդալ նորա երեսի վրայ, որպէս մի բաց գրքի մէջ: Ամէնի հետ սատիւ էր ու ցամաղ, թէպէտ անչափ քաղաքավարի, և նորա խօսքերի մէջ անշուշտ լսելի էր թաղցրած

կծու հեղնութիւն, ասեա թէ ամէն րոպէ սպասում էր, որ նորա խօսակիցը կ'ասէ կամ կ'անէ մի որ և է յիմարութիւն: Աւերորդ է աւելացնել, որ թէ 1879 թուականի հոկտեմբերին Ֆրանսիան արդէն հանրապետական հիմնարկութիւններ ունէր, բայց ոչ ոք չէր համարձակուում դքսին ուրիշ կերպ կոչել, բայց եթէ նորա տաղտուկ: Թագաւորն ու կայսրները կարող էին արքայութիւն, գահերը կարող էին կործանուիլ և սահմանադրութիւնները փոփոխուիլ, ասկայն դուքս Բրէսսակը միշտ մնում էր դուքս Բրէսսակ:

— Ես բոլորը կ'ուղարկեմ ձեր ամրոցը, պարոն դուքս, ասաց հիւանդանոցի իրեղէնների վաճառողը, ցած գլուխ տալով և մինչև կառք ճանապարհ դնելով իւր մեծատուն գնդին:

— Խնդրեմ, պարոն Գալիւշ, պատասխանեց դուքսը, նշանադրեստը հազած ծառայի օգնութեամբ կառքի մէջ նստելով:

— Եւ որքան կարելի է շուտ ուղարկեցէք, պ. Գալիւշ, աւելացրեց օրիորդը:

— Հէնց որ ճանապարհները կը մաքրուին, արտասանեց խաշուժապանը՝ խոնարհութեամբ գլուխ տալով, — այժմ տասնուերկուսն է, և կէս ժամից յետոյ զօրքը կը մանի քաղաքը: Այժմ իսկ, կարծեմ, վտանգաւոր է ուղարկել:

— Բայց ես կարծում էի, թէ զօրքի մանելը երկու ժամին է նշանակած, նկատեց զարմանալով դուքսը. — ես գիտութեամբ այնպէս հաշուեցի, որ ժամանակին վերադառնամ տուն և ոչինչ չտեսնեմ:

— Երէկ զիշեր, դուքս, մի նոր կարգադրութիւն եղաւ որ պատրաստ լինեն տասնուերկու ժամին ընդունելու:

Գալիւշը առանձին պատճառներ չունէր պատերազմը ատելու, որ պատճառ եղաւ շատ դոհացուցիչ կերպով մեծացնելու նորա առուտուրը, և Գալիւշն համար, բնականաբար, առուտուրը բոլոր մարդկային ձգտումների զլխաւոր նպատակն էր: Բայց սրովհետև կանգնած էր դուքս Բրէսսակի հանդէպը, որի հայեացքները երևի ամենեւին առևտրական չէին, պարտք համարեց ապացուցանել, որ Օ.-ի բնակիչների հին հայրենասիրութիւնը իւր մէջ չէ մտնել, և մուսլ դէմքով աւելացրեց:

— Այո, Օ.-ի համար զարհուրելի օր է այսօր, պարոն դուքս: Եւ ի միջի այլոց, իմ տան մէջ պիտի ընդունեմ վեց աւագակ: Ես ստացայ առաւօտը մի տեղեկագիր: Մտածեցէք, վեց աւագակ:

Եւ նա աշխատեց զառն հողոց հանել, բայց մեծ յաջողութիւն չունեցաւ:

— Այժմ ի՞նչ անենք, հարցրեց զուքսը իւր աղջկան: — Կէս օր պիտի մնանք այստեղ:

— Եթէ պարոն զուքսը ինձ պատիւ կ'անէ, արտասանեց շտապով Գալիւշը: — Իմ հիւրասենեակը ուղիղ խանութի վրայ է և այն փողոցին է նայում, որտեղով զօրքերը անցնելու են: Վուսամտից սքանչելի տեսարան է:

— Աստուած ազատէ, բացագանչեց զուքսը՝ շրթունքները կծելով, և մի դառնութիւն սահեցաւ նորա երեսին, այն ինչ նորա դստեր աչքերը բարկութեամբ փայլատակեցան:

— Ես.... ես չէի ուզում ասել՝ թէ հարկաւոր էր զօրքին նայել, այդ չափազանց.... տխուր տեսարան կը լինէր, արտասանեց խանութագանը, ջանալով իր սխալը ուղղել, — ես միայն կամեւում էի ձեզ խնդրել, որ ինձ պատիւ անէք իմ տունը մտնելու և մասնակից լինելու իմ համեստ....

Փողոցի ծայրում բարձրաձայն հնչող փողերը ընդհատեցին Գալիւշի խօսքը: Նա իսկոյն բացատրեց, որ այդ մի նշան էր կառքերին հեռանալու բոլոր այն փողոցներից որոնցով պէտք էր անցկենային զօրքերը. և արդարեւ՝ երկու ըուպէից յետոյ ուլանների եռակարգ խումբը, բերդապահ զօրքի մի մասը, որ արդէն մի քանի օր բռնել էր քաղաքը, անցկացան նոցանով: Ձինուորներից մէկը հրամայեց զուքսի կառավարին դէպի կողմնակի փողոցը քշել: Անգլիացի կառավարը առանց դիմադրութեան հնազանդուեց, բայց ծառան, որ մի ծեր Ֆրանսիացի էր, չկարողացաւ իրան զսպել անէծքներ թափելու և իւր սրտի զայրոյթը բարձրաձայն յայտնելու, սակայն ուլանները ամենին ուշադրութիւն չդարձրին: Այսպիսով կառքը մի փոքրիկ նեղ փողոց քաշվեցաւ և զուքսը իր աղջկայ հետ ահամայ ափանաւտես և դան մի վառվառն հայրենասէրի և արիասիրտ մարդու համար ամեն նախաշաղի տեսարանի:

Դուքսը լուռ ու մունջ մէջքը կառքին տուաւ առանց դէս ու դէն նայելու. մատղահաս օրիորդը սկզբում միևնոյնը արաւ: Բայց շուտով մի անյայտ, ձգողական ոյժ նորան զրդեց մօտենալու լուսամտին: Օրիորդը նայում էր պրոսսիացիների ամբօխի և ամէն բանի վրայ զառն զգացմունքով. արտասուքի լուռոր կաթիլները

սահումէին նորա թշերի վրայով, և ամբողջ մարմինը այնպէս դող-
դողումէր, որ կ'ասէիր, թէ ջերմ ունենայ: Ով որ չէ ունեցել այս զարհուրելի զգացմունքը, չէ կարող ե-
րևակայել թէ ինչ է զգում հայրենասէրը երբ տեսնում է յաղթող
թշնամուն իւր հայրենիքը ոտնակոխ անելիս: Պրուսիացիների յաղ-
թական մուտքի վերայ նայելով դուքս Բրէսսակի աղջկը մտածում
էր, որ ինքը երբէք չի մոռանալ այս ստորութիւնը և թէ մինչև
յատակը ցարոկած նախատանքի բաժակը միանգամայն կը թունաւորէ
իւր կեանքը: Ոչ մի անձնական վիշտ չէր կարող նորան այսպէս խո-
ցոտել: Իւր մօր մահը միակ անբաղդութիւնը որին նա մինչև այն
ժամանակ դիպել էր, համեմատելով շատ անելի դիւրատար էր նորա
համար, նաև հօր մահը, եթէ վիճակուած էր տեսնելու այդ սև օրը,
թվում էր թէ կարող լինելու չէ իրան այդպէս մաշող և յանդու-
նական տանջանք պատճառել: Ջինուորների գնացքի ձայնը, թնդա-
նօթների անիւների հանած զղրղումն, ձիանց սմբակների տրոփումն
այս բոլոր ձայները թափանցում էին մատղահաս օրիորդի նրտի մէջ,
և ճմարիտ ֆիզիկական ցաւ պատճառում: Աւերջապէս նա այլ ևս
չկարողացաւ տանել այդ զարհուրելի տանջանքը և մի նեարդային
ցնցումով յետ թռաւ լուսամտից: Այդ րոպէին նա անամայ բարձ-
րացրեց զուխը, որով իւր աչքը բնկաւ մի պրուսիացի սպայի աչքին,
այն սպային որ արդէն կէս ժամէր որ չէր կարողանում նորանից
հեռացնել իւր հայեացքը ասես թէ մի անիմանալի դժ նորան սե-
ւեռած լինէր այնտեղ:

Սա մի երկտասարդ էր, քսանութեց տարեկան, գեղադէմ, մե-
ղոյշ և իմաստուն հայեացքով: Սպիտակ օձիքով շքեղ և կապտա-
գոյն նշանազգեստը պարզ ցոյց էր տալիս նորա վայելչակազմ և զօ-
րեղ հասակը: Խիստ նազելի էր նորա պիրքը իւր նժոյգի վրայ: Թէ-
պէտ և դքսի աղջկը մինչև այդ ժամանակ նորան չէր նկատել, բայց
նա վաղուց արդէն կանգնել էր վեց ձիաւորի հետ նեղ միողոցի և
պողոտայի անկիւնում: Շատ հաւանական է որ նորա պաշտօնն էր
զօրքերին տեղաւորել իսկ այժմ նորան յանձնուած էր ամբողջ
զսպել: Ի հարկէ սկզբում նայում էր կառքում նստած հիանալի
անձանօթ օրիորդի վրայ, ինչպէս որ բոլոր անդամարդիկ նայում են մի
սիրուն կնոջ վրայ, բայց շուտով թեթեւամիտ ժպիտը անցյալացաւ,
և անհապաղ հայեացքը, որ ուղղած էր դէպի մատղահաս օրիորդի
հիանալի, արտասուածութիւն և տխուր երեսը, պարզ արտայայտում էր
խորին ցաւակցութիւն և ազնիւ համակրութիւն:

Նա կամենում էր այդ մատղահաս օրիորդի կառքը դուրս բերել այն նեղ փողոցից, և այդպիսով ազատել օրիորդին այն վշտաբեր տեսարանից, սակայն եաքից նեղ փողոցով դուրս գալու տեղ չկար, իսկ առաջից ճանապարհը խափանել էին զօրքերը: Այս պատճառով նա այն մասին ոչինչ չփորձեց և առաջույց կես հիացած նայում էր անձանձթ օրիորդի թուլիչ երեսին: Իսկ երբ որ նա լուսամտից ետ թռաւ և պատահամբ նայեց նորա վրայ, նա, կարծես թէ քնից սթափած, անզիտակցաբար ձեռքը սաղաւարտին տանելով՝ զլուխ տուաւ, ասես թէ մի թագուհու պատիւ տալիս լինէր: Դրանից զիջելով Նատղահաս օրիորդը չպատասխանեց նորա բարեկին, որովհետեւ այդ բարեւը ներկայ հանգամանքներում և այս բոլորին նորան թըշնամանք թուեց, և հետեւաբար իրիստ զայրացաւ: Սպայն նկատեց այդ և հրե որ այդ կամքերու պատճառը հասկացաւ, գունաթափվեց՝ Մի քանի բուկէից յետոյ հանդիսաւոր զնացքը վերջացաւ և դքսի կառքը ճանապարհ ընկաւ: Պրուսիացի սպայն իւր աչքը նորա վերջ պահեց մինչև որ կառքը ուրիշ փողոց մտաւ: Յետոյ կամաց կամաց իւր մարդկանց հետ զնաց կացարանապետին որոնելու, որ իմանայ թէ որտեղ է նշանակած նորա կենտրոն տեղը: Բայց մի ժամում ահագին փոփոխութիւն եղաւ նորա մէջ: Նա կատարեալ ուրիշ մարդ դառաւ և թէև առաւօտը շատ էլ ուշադրութիւն դարձրեց, այնուամենայնիւ չնկատեց որ շատ Ֆրանսուհիներ երեսները շրջում էին, երբ նա ձիով անց էր կենում, և բարձրաձայն ասում էին թէ— անա զէշ չէ պրուսիացու համար:»

Ապացարանապետը զանկում էր քաղաքային վարչութեան տան առաջ՝ շրջապատած մի խումբ սպայներով և մի ցուցակ ձեռին: Մեծապէս յարգելով երիտասարդին, երեւի այն պատճառով, որ կապիտանի աստիճան ունէր, ասաց նա.

— Պարոն կապիտան, ձեր կացարանը շատ լաւն է: Բսան ուրիշ սպայների հետ միատեղ կը տեղաւորուէք Բրէսսակի ամրոցում: Շատ գեղեցիկ տուն է և ունի մի հոյակապ շտեմարան, կոմեր— աւելացրեց նա բարակ ձայնով, — դուքսը այս երկրի ամենահարուստ մարդկանցից մէկն է, իսկ նորա դուստրը, ասում են...

Այս միջոցին ուրիշ սպայների զալու պատճառով նա ընդհատեց իւր խօսքը և կապիտանը ձիու գլուխը դարձնելով դուրս գնաց խմբի միջից: Փոքր ինչ հեռու մի մշակ տեսնելով, մօտեցաւ հարցնելու Բրէսսակի ամրոցի ճանապարհը:

Այդից յետոյ միմբա մ միջակայութեանց միջոյց

— Բրէսսակի ամրոցը մի մղոն հեռու է, պատասխանեց մշակը, — ուղղակի գնացէք Թերեւս հասնէք դքսի կառքին: Եւ նոր տեսայ նորան: Փառաւոր կառք է, շատ փափուկ բարձեր կան միջին: Ինչ ասեմ: բաւական ամօթալի բան, որ հանրապետութեան ժամանակ մեծամեծները այդպիսի կառքերով են մանգալիս, իսկ ինձ նման արդար մշակները ոտով:

Մի զոյգ կարմիր ձիերով լծած կառքն էք ասում, որի մէջ նստած էք մի մատղահաս օրիորդ, — հարցրեց պրուսիացին:

— Այո... այո, երկու կարմիր ձի, որոնց աւելի լաւ են կերակրում, քան Թէ բազմաթիւ ծշմարիտ հանրապետականներին: Իսկ մատղահաս օրիորդը դքսի աղջիկն է, Վիլի Բրէսսակ:

Սպայն ձեռքը գրպանը տարաւ և մի արծաթ գցեց մշակին:

Բ.

Վիլին դուքս Բրէսսակի միակ զուսրտն էր: Նա ունեցել էր մի եղբայր, բայց մանուկ հասակում մեռած, հետեւեալ հօր սէրը, համարութիւնը և շահաւանկութիւնը նորա վրայ էր ամփոփուած: Բաւական էր պրոքթորն նորան, որ եթէ մի ուրիշը լինէր նորա տեղ՝ կամակոր և երես աւած երեսայ կը լաւանար, բայց այդ սէրը Վիլի վրայ ամենեւին ապականել էր ազդեցութիւն չարաւ: Թէպէտ նա Բրէսսակի գերզաստանում անսոսհման իշխում էր և նորա ամենափոքր ցանկութիւնը օրէնք էր բոլոր մերձաւորներին համար, բայց նա խօսհեմութեամբ ի վործ էր դնում իւր իշխանութիւնը, հետեւեալ արուարձանի մէջ երբէք չէր պատմում Թէ նա կամակորութիւն կամ անսովոր վարժունք ունեցած լինի: Հարեանները միայն ասում էին նորա մասին Թէ հպարտ է՝ ճշատ բարի, բայց հպարտ, և իսկ կապէս շատ իրաւացի էր նոցա այս զիտողութիւնը, եթէ հպարտութիւն ասելով՝ հասկանանք ամեն ստոր կամ գարշելի բանից հետ կենալը, և յարգել վսեմ գրաւաւարը: Շատ կարելի է որ մատղահաս օրիորդի ապագայ անդորրութեանը վիճակուած էր այս իսկ քարի վերայ խորատակուելու, որովհետեւ իղէալներն անչափ վտանգաւոր են կենաց ծովի վրայ լող ապուլ ժամանակ: Նա էէր կարողանում հասկանալ որ ամենամաքուր բնութիւններն անդամ խառնուած են մի որ և է այլ բանի հետ, ինչպէս որ լինում են ամենափայլուն դրամները: Իւր մանկութեան մեծ մասը անպետական վէպերի ու պատ-

մութիւնների ընթերցանութեան նուիրելով, որոնցով լի էր ամբողջի հին գրադարանը, և իւր առաջը միշտ իւր հօր օրինակն ունենալով, որի ազնուութիւնը չափազանցութեան էր հասնում, նա կամենում էր որ ամենքը կատարեալ քաջ, կատարեալ վեհանձն և կատարեալ անշահասէր լինէին: Ամենից վատը այն էր, որ այս յանկութիւններն առաջուց տալիս էր բոլոր անժանօթներին, և յետոյ յայտնվում էր, որ նոցանից ոչ մէկը այդ կատարելութիւնները չունի, հետեւաբար նա սաստիկ զոջում էր իւր արածի վրայ: Ահա ինչու Ղիլի Բրէսսակը քսան տարեկան հասակում դեռ ևս ամուսնանալու չէր: Շատերն աշխատում էին նորան հաճոյանալ և խնդրում էին նորա ձեռքը, բայց մէկը նորան բաւական քաջ չէր երևում: Միւսը չափազանց փողոսէր թվում, երրորդը խօսելու կամ շարժուելու վատ ձևեր ունէր, չորրորդը բաւական քաջ և անշահասէր էր, բայց պարծենկոտ էր և այլն: Պէտք է խոստովանել, որ նա՝ իւր փեսաներին մերժելով՝ նոցան երբեք չէր վշտացնում և այնպէս չէր անում, որ նորա զղային թէ իրանց պակասութիւններն են պատճառը, որ մերժվում են: Նա ոչ միայն չափազանց լաւ դաստիարակուած էր, այլ և չափազանց բարի էր, այնպէս որ ոչ մէկին ամենափոքր հիւսս անգամ չէր տալ: Եւ եթէ նորա մեծ արողը իւր արժանաւորութիւններով չէր համապատասխանում նորա իդէալին՝ ինքնին խիղջն անատում էր: որ իւր ջանքերը բոլորովին ի վուր են անցնում:

Օ. քաղաքից Բրէսսակ վերադառնալիս՝ Ղիլին այնպէս յուզուած էր, որպէս նորա հայրը երբեք չէր տեսել նորան: Ամենից առաւել նորան տաղում էր բնակիչները, տրամադրութիւնը փոքր ինչ առանջ տեսած այնուր տեսարանի մէջ: Մտալա դէպքը չէր փոքրացաւ:

— Չգուելի՛ բան, բացազանչեց՝ նա յուսահատութեամբ, որ ամբոխի մէջ կային քսան ու երեսուն յտարեկան երիտասարդներ, որոնք առանց ամաչելու դուրս էին եկել փողոց թշնամիներով՝ զուարճանալու և նոցան ծաղրելու, բայց քաջութիւն չունէին նոյն ճիշտ կռուելու: Ո՛հ, վատ, երկչոտ մարդիկ: Ուր է Գրանսիայի ապստամբական արիւթիւնը: Այսպիսի արատերազմի ժամանակ ամեն տուն մի մի ամբողջ պիտի դառնար, ամեն աւան մի մի բերդ: Ի՞նչ հարկաւոր էին մեզ ամուր շինուածքները, եթէ մեր մարդիկը նոյնպէս համարձակ լինէին և նոյնպէս արհամարհէին մահը, ինչպէս Սարազոսայի կանայք ու զաւակները մեզ հետ կռուելու ժամանակ: Մինք ոչ միայն յաղթութեամբ, այլ և անպատուած ենք: Ոչ մի կին այժմ հպարտու-

Թեամբ չե՛ նայիլ Ֆրանսիացու վրայ: Մենք այնպէս ստորացել ենք, որ յիսուն տարուց յետոյ մեր զաւակները զարմանքով կը հարցնեն, ինչ խմոր էին իրանց հայրերը, որ համբերութեամբ կրեցին այդպիսի նախատինք:

Հեկեկանքը այլ ևս չթողին մատղահաս օրիորդին իւր խօսքը շարունակելու: Իսկ հայրն ի գուր էր աշխատում նորա սիրտը հանգստացնելու: Մանուկանդ որ ինք դուքսն էլ ցաւում էր, զգուանքով տեսնելով, որ ժամանակակից Ֆրանսիայի ազգասիրական եռանդը պակասել է, և դժուարանում էր հիմնաւոր պատճառ գտնել իւր հայրենակիցներին անհասկանալի վարմունքը արդարացնելու համար: Հարիւր հազար զինաւորուած մարդկանց անարգ գերութիւնը, մեծ քաղաքների համեստութեամբ անձնատուր լինելը, ամբողջ կօրպօրացիանների ցած խոնարհուիլը թշնամիների առջև և, նա մանաւանդ մամուլի և հրատարակական հռետորների յանդուգն պարծենկոտութիւնը, սարսափեցնում էին դքսին: Իրերի այդպիսի նախատելի դրութիւնը ներքին էր համարում միայն այն բանով, թէ ամբողջ երկիրն ընդհանրապէս խեղազարուել է:

Ի դուքսը այնուամենայնիւ շատ բան զոհեց զօրքեր պատրաստելու համար, որոնց յաջողութեանը նա չէր հաւատում: Նա անձամբ կը մտնէր զինուորական ծառայութեան մէջ, եթէ չէր կալացել նորա ոտը այն վէրքի պատճառով, որ քսան տարի առաջ ստացել էր մենամարտութեան ժամանակ: Որպէս և իցէ, նա յայտնեց, որ պատրաստ է իւր ամբողջ պաշտպանելու, բայց ստիպուած կը լինէր մենակ իւր աղջկայ հետ կատարել այն, ինչ որ նորա բոլոր ծառայներն անմտութիւն համարեցին, երբ որ իմացան թէ դուքսը մտադիր է պատնէշ կանգնեցնել: Սակայն բացառութիւն կազմեց անդիացի կառավարը, որ սառնութեամբ համաձայնուեց կռուել, բայց լնա ևս նկատեց, որ ինքը օգուտ չէ տեսնում այդ բանի մէջ:

Ի ին Բրէսսակը բարեբաղդաբար հարկադրուած էր տան մէջ տնտեսական գործերով զբաղելու, և այդ օգնեց հեռացնելու այն մտայն վհատութիւնը, որ տիրել էր սորան: Տարակուսելով պրուսիացիների կողմնակցութեան և բռնաբարելու մասին պատմածների վրայ, դուքս Բրէսսակը վճռեց ընդունել իւր տան մէջ կենալու որոշուած սպայներին կատարեալ յարգանքով, որին արժանի էին քաջ թշնամիները: Վասնորոյ մատղահաս օրիորդին հարկ եղաւ մոտիկ տալու թէ պատրաստ են արդեօք ամբողջ լաւագոյն սենեակները հիւրերին ընդուն-

նելու համար, մինչդեռ դուքսը իրա և իրան աղջկայ համար թողել էր միայն մի քանի հասարակ սենեակներ տան հեռաւոր անկիւնում: Այդ վերջացնելուց յետոյ, Վիլի Բրէսսակը կապեց սպիտակ զոգնոցն ու գնաց ամրոցի կողմնակի շէնքերից մէկը, որ հիւանդանոց էին դարձրել, որտեղ պառկել էին մօտ վեց սպայներ ու զինուորներ, որոնք վերաւորուել էին Օ. - ի առջև տեղի ունեցած ճակատամարտում: Կամաւոր զինուորների թւում գտնուում էր և մատաղահաս օրիորդի հօրեղբօր որդին՝ մարկիզ Կրիկտօ:

Սա՛ այս տոգոյն մարկիզը՝ շատ հարուստ էր, և քսանութամեայ երիտասարդ, որ, երկրորդ կայսրութեան երջանիկ օրերին, մի միայն ձիարշաւների վրայ էր մտածում: Նորան միշտ կարելի էր տեսնել Շանտիլիում կամ Նիւմարկէտում, ձախ աչքին դրած մի մօնօկը, ուսին մի թեթև վերարկու և կողքի զրպանում մի գրքոյկ գրազները նշանակելու համար: Գրեթէ ոչ մի ձիարշաւ չէր լինում առանց նորա ձիանց, բայց նորա ձիանքը՝ շատ սակաւ էին մրցանակ ստանում, այլ այնու ամենայնիւ այդ, ըստ երևոյթին, չէր թուլացնում նորա մրցելու եւանդը: Այսպէս շարունակվում էր մինչև ամառը, երբ՝ հիւր գալով Բրէսսակ՝ այնքան զմայլեցաւ իւր հօրեղբօր աղջկայ զեղեցկութեամբը, որ ծախեց իւր ախոռը, դէն զցեց մօնօկը, այրեց զրազների յիշատակարանը և դքսից թոյլտուութիւն խնդրեց նորա աղջկայ վրայ նշանուելու: Նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ որ նա եռանդով աշխատում էր նորան հաճոյանալու, պատեւրազմը սկսուեցաւ: Ննթագրելով՝ որ Փրանսիական զօրքը առանց նորան էլ հեշտութեամբ կը յաղթի պրուսիացիներին, սկզբում տեղեց չշարժուեց, բայց Վեօրաի ճակատամարտից յետոյ, երբ կառավարութիւնը բոլոր Փրանսիացիներին օգնութեան կանչեց, Վիլի Բրէսսակը նորան յորդորեց կամաւոր զինուոր գնալու: Նա առանց մի խօսք ասելու՝ հնազանդեցաւ, պատրաստ լինելով նորա համար մէկու յարձակուել թշնամու թնդանօթի վրայ: Կռուեց Սէդանի մօտ, զերթ բռնուեցաւ և փախաւ: Յետոյ միացաւ այն բանակներից մէկի՝ հետ որոնք պատրաստվում էին նահանգումը, և այնքան քաջութիւն ցոյց տուաւ, որ Գամբէտտան առաջարկեց նորան զնդապետի աստիճան, սակայն նա մերժեց այս, այլ առաջարկուած խաչն ընդունեց: Օ. - ի մօտ կռուելու ժամանակ բաւարական կարճ և լայնաբերան հրացանից եկած զնդակը նորա ուսը ջախջախեց և առժամանակ ընդհատեց նորա պատերազմական ասպարէզը:

Եթէ երկուստեք կամաւորը մի այլ հիւանդանոցում գետն-
ըռած լինէր, կարելի է որ դառնապէս ողբար այս դժբաղդութեան
վրայ, սակայն այժմ բոլորովին զոհ էր իւր վիճակից: Նորա վերքը
վտանգաւոր չէր, որի առողջանալու համար միայն հանգստութիւն էր
հարկաւոր: Վասնորոյ՝ ձեռքը կապած՝ ամբողջ օրերով պառկում էր
բազմոցի վրայ, շարունակ ծխում էր և վէպեր էր կարդում, երբ որ
իւր հօրեղբայրը կամ հօրեղբօր աղջիկը նորա հետ նստած չէին լի-
նում: Նա կարդում էր երբ որ սենեակը մտաւ Լիլի Բրէսսակը և բե-
րաւ այն դեղը, որ նա ընդունում էր, միանգամայն հաւատացած լի-
նելով որ առողջարար օյժ ունի, որովհետեւ ինքն օրիորդն էր պատ-
րաստում: Սեւազոյն ասուին հազած, մաքուր սպիտակ թենցոններն ու
օձիքը անցկացրած և փոքրիկ բեհեղեայ գլխանոցով ծածկած իւր
ձօխ մագերը, Լիլի Բրէսսակը ամենասքանչելի և ամենակատարեալ
գլխասիրտ քոյր էր թվում: Կամաց կամաց անցաւ սենեակի միջով,
բերած սկուտեղը սեղանի վրայ հիւանդի առաջին դրաւ և հարցրեց
մեղմիկ ձայնով, որից թրթռաց հիւանդի սիրտը:

— Ի՞նչպէս էք, լաւ էք, եղբայր:

Օրիորդը դրան վրայ երևնալիս նա գլանակն ու գիրքը դէն էր
զցել:

— Ես միշտ լաւ եմ, երբ դուք այստեղ էք, և վատ եմ, երբ
գնում էք, պատասխանեց նա լուրջ ու հանաք եղանակով, — բայց
ասացէք ինձ, քուրիկ, ձեր աչքերը շատ են կարմրել — լա՞ց էք հղի,
ինչ է:

— Այո, ասաց նա ծանր հառաչելով և դեղը բաժակի մէջ
ածելով, — խմեցէք. սա թէպէտ մի փոքր դառն է, բայց բժշկապետը
ասում է որ լաւ քուն է բերում:

Նա այնպիսի ախորժակով խմեց դեղը, որ կարծես ամենա-
քաղցր նեկտար լինէր, և շրթունքները որբելով՝ արտասանեց. — Սա
Բուրգօնի գինուց լաւ է:

Մարկիզի դեղն ընդունելու միջոցին օրիորդը մեքենայաբար
ձեռքն առաւ այն գիրքը, որ նա կարդում էր, երբ ինքը ներս մտաւ:
Սա Տէօֆիլ Գօտէի ժողովրդական գրուածքներից մէկն էր: Երբ որ
վերնագիրը տեսաւ, գիրքը իսկոյն սեղանի վրայ դրաւ և զարմանք ու
արտմութիւն արտայայտող դէմքով նայեց հիւանդին:

— Առականեր, ասաց նա, վերջապէս, — ես չէի կարծում, որ
դուք, եղբայր, կարողանայիք այժմ առականեր կարդալ:

Նա չհասկացաւ ընչումն է բանը, և նմանապէս զարմացած նայեց նորա վրայ:

— Այս Գօտէն է, քոյր իմ, ասաց նա:

— Գօտէն առաջինը կարգաւ, երբ որ պրուսիացիները կանգնացրել են իրանց դրօշակը մեր մայրենի Օ-ի մէջ, երբ որ նոքա զանազան մեր ամրոցը, բացառանչեց Վիլի Բրէսսակը, — ես տեսնում եմ, որ ժամանակակից Թէօրիաները շատ խոր արմատացել են մեր խեղճ երկրում, եթէ ձեզպէս մտղը այդքան Թեթեւ է նայում իւր հայրենիքի դժբաղդութեան վերայ:

Նա կարմրեց և վրդը ինչ վողոված պատասխանեց:

— Այդպէս խիստ մի լինիք դէպի ինձ, քոյրիկ: Ժամերն այնպէս երկարանում են, երբ դուք այստեղ չէք լինում, որ ես ստիպուած եմ մի բանով ղեքողել: Մէկ էլ ես շատ չեմ կարգացել. անէ՛ք, ես դեռ երբորդ երեսի վրայ եմ: Կարգալիս միշտ մի ուրիշ բանի վրայ եմ մտածում:

— Դուք պարտական էք միշտ մի բանի վրայ մտածել, սնունդով եւ մտքով պատասխանեց Վիլի, — Թէ ինչպէս լաւ պատրաստուել այն օրուայ համար, երբ մենք վրէժխնդիր պիտի լինինք մեր այժմեան ստորութեան համար: Դուք մերժեցիք ձեզ առաջարկած գնդապետի աստիճանը, ասելով՝ որ դուք արժանի չէք, և եթէ արդարեւ համոզուած էք այդ բանին, ապա եւրապայ էք վարուել: Բայց ինչո՞ւ արժանաւոր չդառնալ: Եթէ ես աղամարդ լինէի, ոչ մի բոպէ հանդիստ չէի մնալ, մինչև որ չսովորէի պատերազմական ձևերն և մեր Թշնամիների լեզուն, որպէս զի պատրաստ լինէի այն վառանք օրուայ համար, երբ մեր վրէժը պիտի հանենք և նոցա երկիրը նուաճենք: Լուսթիւնը տիրեց: Երկտասարդ զինուորն անօդնական նայեց իւր կապած ձեռքի վրայ և մտածելով՝ ձեռքը ճակատին քսեց:

— Վայ Թէ ես վատ սերունդ լինեմ, Վիլի, կամաց ձայնով պատասխանեց նա մի քանի բոպէից յետոյ, բայց դուք պարտական էք ինձ առաջնորդել: Ես կարող եմ կատարել ձեր բոլոր հրամանները: Ես այսուհետեւ երբէք չեմ բաց անիլ մի վիպասանութիւն, մինչև որ չեմ սովորի զերմաներէն լեզուն և պրուսիական տակտիկան:

— Եթէ բոլոր Ֆրանսիացիները միևնոյն բանն անեն, հինգ տարուց յետոյ մեր վրէժը իր հանենք զերմանացիներից, ոգևորուած զոչեց Վիլի Բրէսսակը:

— Գուցէ Ֆրանսիացիներն այդ անէին, եթէ նոցա դուք ա-

ռաջնորդէիք, Վիլի, պատասխանեց ժպտալով երիտասարդը և անհե-
լով նորա ձեռքը, որ դրած էր սեղանի վրայ, մօտեցրեց իւր շըւ-
թուկներին:

Այդ րոպէին դուռը բաղկեցին: Վիլի Բրէսսակը հետ քաշեց
ձեռքը:

Սենեակը մտաւ միւսնոյն ծառան, որ առաւօտը նստել էր դքսի
կառապանի կողքին: Սա Ֆրանսիացի ծառաներից մէկն էր, որոնք
անշնորք կերպով նշանազգեստները հազած իւրանց տէրերի հետ
այնպէս ընտանեբար են վարվում, որ միշտ երկիւղ էք կրում, չլինի
թէ ճաշի նստածներին կերակուր տալուց յետոյ, իրանք էլ ձեր կող-
քին նստեն: Երկար տարիներ դքսի մօտ ապրելով՝ Ժան Բատիստ
Բարբերիւշը իրան իրաւունք էր տալիս հին խօսի դեր խաղալու և
մասնակից էր լինում բոլոր խօսակցութիւններին, որոնք լինում էին
հիւրասենեակում կամ սեղանատանը: Պատերազմից առաջ՝ նա կա-
լէք — Բալդերստօնի շատ յաջողակ պատկերն էր, և ամենքը սպա-
սում էին, որ փորձանքի րոպէին նորա առաքինութիւնները պայծառ
լուսով կը վայլէին. բայց երբ որ հասաւ փորձանքի րոպէն, և դուքսը
լառաջարկեց իւր ամբողջ զերմանացիներից պաշտպանել, այն ժամա-
նակ պարզ յայտնուեցաւ, որ թէև Բարբերիւշը սիրում էր դքսին,
բայց առաւել ևս սիրում էր մի ուրիշին, այսինքն՝ ինքն իրան: Սա-
կայն նա ամենևին չէր երկբայում, որ անձնասիրութեան պատճառով
իւր հաւատարմութիւնը կասկածի է ենթարկուել, ուստի տէրերի
ամեն մի հրամանը դատաքննելու սովորութեամբ՝ Վիլի Բրէսսակին
դառնալով՝ լրջօրէն ասաց.

— Պարոն դուքսը ձեզ խնդրում է, օրիորդ, շնորհ բերել ներ-
քեւ և օգնել նորան պրուսիացիներին ընդունելու: Հաւատում էք որ
նա կամենում է հանդիսաւոր կերպով ընդունել նոցա: Այդ ինձ շատ
զուրկեցնում է, ուստի ասացի դքսին՝ «աւելի լաւ է փակուեմ խոհա-
նոցի մէջ և վեց շաբաթ այնտեղից դուրս չգամ, քան թէ պրու-
սիացի տեսնեմ»: Բայց դուքսը կամենում է բոլոր բանալիները յանձ-
նել նոցա և թողտուութիւն խնդրել իւր սենեակներից դուրս չգա-
լու, քանի որ նոքան այստեղ կը լինեն: Այժմ քեզ բան: Թողտուութե-
թիւն է խնդրում, ասես թէ նոքա են ամբողջ տէրերը, և ոչ թէ
մենք: Ես էլ դորա համար ասացի. «է՛հ, դուքս, դժուար ժամա-
նակներ են եկել, եթէ ես, ձեր հին սպասաւորը, այսպիսի հրաման-
ներ եմ ստանում: Բայց դուքսը ինձ պատասխանեց, որ ես չխառ-
նեմ»:

նուեմ ուրիշի գործերին, և ձեզ, օրիորդ, խնդրում է շուտով շնորհ բերելու: Մի խումբ սպայներ արդէն տեսուեցան ծառուղու վրայ: Ես լուսամտից տեսայ նոցա. երեսներից երևում էր որ ամենքն էլ տխմար ու մարդակեր են: Մտածեցէք միայն, որ չգտապիտի կոնծին մեր զինին, այդ գարշելիները, մարդատուները.....

— Բաւական է, զոչեց Լիլի Բրէսսակը, սառն արհամարհանքով նայելով նորա վրայ, — դուք, Ժան Բատիստ, իբրև ունք կ'ունենայիք հայհոյել այդ զինուորներին, եթէ քաջութիւն ունենայիք նոցա հետ կռուելու: Բայց այժմ մի դառը դաս կը սովորէք, որ վախկոտները, որոնք անխարդախ կռուից երկիւղ են կրում, յաղթողներին պարտական են իբրև ստրուկ ծառայելու: Փանի որ պրուսիացիները կը լինեն այս տանը, դուք պիտի նոցա ծառայէք և.... որքան կարելի է պատուաւոր կերպով: Խալ թէ դուք կամենում էք փակուել խոհանոցում, ապա էք այդ անելու, բայց ընտրեցէք մի որ և է այլ խոհանոց, և ոչ թէ Բրէսսակի ամրոցինը:

Խարազանի հարուածն այնպէս չէր ցաւեցնիլ Ժան Բատիստին, ինչպէս այդ խօսքերը: Բերանը բաց արաւ, որ պատասխանի, բայց երբոր տեսաւ մատղահաս օրիորդի անողոք հայեացքը, աւելի խոհեմութիւն համարեց լուռ կենալ և միայն երբոր նա սենեակից դուրս ելաւ, զլիտով նշան արաւ հիւանդին և ձեռքերն իրար խփելով, զոչեց բարձրաձայն:

— Աւագակ պրուսիացիներ: Նոքա են ամէն չարեաց պատճառ: Եթէ մեր զօրքը կռուէր ինչպէս հարկն է: Բայց հիմի զինուորները վախկոտ են, նապաստակներ են: Իմ ժամանակին այսպէս չէր: Այժմ բոլորովին այսպէս չէր, աւելացրեց նա, ամենեւին մոռանալով, որ սենեակի մէջ կար մի վիրաւորուած զինուոր, որ ժպիտը երեսին լսում էր:

Կէս ժամից յետոյ Բրէսսակ ամրոցի հանդիսական նախասենեակում մի բան կատարուեցաւ, որ դեռ չէին տեսել նորա հին պատերն ու զրահաւոր ասպետները, որոնք զարմանքով նայում էին այդ բանի վրայ իրանց ոսկէ շրջանակներից: Դուքսը որ բոլորովին սև էր հագնուած, և իւր աղջկը կանգնել էին մի փոքրիկ սեղանի առաջ, որի վրայ դրած էին մի քանի մեծ բանալիներ: Դորա ետևից կիսաշրջան շարուել էին նորա ծառաները, իսկ առաջից խնուած էին մի խումբ սպայներ, որոնց սրերը ու թրերը պինդ չկախուած էին գոյնզգոյն քաւերից շինած յատակի վրայ: Ամրոցին մօտենալիս այս սպայների սիր-

տը հանդարդ չէր: Նոքա չզիտէին թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնեն, և, թէպէտ պատրաստ էին դէմ կենալ ամեն թշնամական, կամայ թէ ակամայ հակառակութեան, բայց այնու ամենայնիւ աւելի լաւ էին համարում զուրս Բրէսսակի նման մարդու հետ տհաճութիւն չունենալ: Բայց նոցա սիրտը շուտով հանդարտեցաւ: Դուքսը քաղաքավարութեամբ ողջունեց, որին նոքա փոխադարձաբար ողջունեցին՝ պրուսիական սպայների սովորութեան համեմատ:

— Պարոններ, ասաց նա բաւական խորիստ ձայնով և Ֆրանսերէն լեզուով, պատերազմի պատահարների պատճառով զուրկ իբրև տէրեր եկել էք այս առևր, ուր, այլ հանգամանքներում, մեծ ուրախութեամբ ձեզ իբր հիւր կ'ընդունէի: Ես ձեզ խանգարելու չեմ իմ ներկայութեամբ, քանի որ այստեղ լինէք. ես և իմ աղջկը ձեզանից ինդրումենք որ մեզ թոյլ տաք մեր սենեակներից դուրս չգալու: Տան մնացած մասը ձեզ է յանձնուած: Ես հրամայեցի իմ դռնապանին որ ձեր բոլոր հրամանները կատարէ. նա բոլոր բանալիները ձեզ կը յանձնէ. բայց ահա այս բանալին, աւելացրեց նա, զըրպանից մի փոքրիկ բանալի հանելով, — պապենական թանկարանի բանալին է: Թոյլ տուէք, զօրապետ, այս անձամբ յանձնելու ձեզ:

Մի քայլ առաջ գնաց և բանալին մեկնեց պրուսիացիներից աստիճանով ամենամեծին, որ շուռ ու մուռ տուաւ բանալին իւր ձեռքերի մէջ, կարմրեցաւ, բայց այնու ամենայնիւ զրպանը դրաւ այն:

Այս տեսարանի ժամանակ այնպիսի լուրթիւն էր տիրում, որ, եթէ ասեղը գետին ընկնէր ձայնը լսելի կը լինէր: Յետոյ դուքսը թեւը տուաւ աղջկան և դուրս եկաւ սենեակից: Սպայները երկու կարգ շարուեցան նոցա դէմ և ձեռները սաղաւարտներին տարան: Երբոր նոքա արդէն դրան մէջ էին, սպայներից մէկը դուրս թռաւ խմբից, վեր առաւ սեղանից ձեռնոցը և, լիլի Բրէսսակին տալով ասաց Ֆրանսերէն.

— Դուք մոռացաք ձեր ձեռնոցը, mademoiselle:

Նա լուրթեամբ խոնարհեց գլուխը՝ ի նշան շնորհակալութեան և ճանաչեց սպային, որին արդէն տեսել էր ցերեկով: Նորա դէմքի վերայ միևնոյն արտայայտութիւնն էր երևում, որին օրիորդը այն ժամանակ չհաւանեց: Բայց այժմ սորան զգուշի չէր այն արտայայտութիւնը, որովհետև ձեռնոցը առնելիս նկատեց, որ նորա ձեռքերը դուրմ և աչքերը արտասուքով լցուել էին:

— Գրիգոր, թե ինչ է պատահել Վենետիկին, ասաց մի հաստ կապիտան՝ Մաքսիմիլիան Կոխ, երբ վեց շաբաթից լիտոյ մի օր ամբողջի սեղանատանը ճաշի էր նստել։

— Զարմանալի է, աւելացրեց մի ուրիշ հաստ կապիտան՝ Ֆերդինանդ Ֆոն-Շվեյպէ, զեր վառեկի միսը կտրտելով, — նա ոչինչ չէ ուտում։

— Եւ ոչինչ չէ խմում, գոչեց երրորդ կապիտանը, որ բարձրահասակ և կարմրաթուշ մի տղամարդ էր, և դուքս Բրէսսակի շտեմարանի ամենալաւ կարմիր գինուց մի բաժակ կոնծեց։

— Պատճառն այն է, արտասանեց ծիծաղելով փոքրիկ պօրուչիկ Ֆոն-Վէսպէ, — որ Վենետիկէն սիրահարուած է։ Ես այդ հաստատ զիտեմ։

— Սիրահարուածը պէտք է երկպառիկ ուտէ ու խմէ, որովհետեւ սէրը մաշում է, ասաց պարարտացած գնդապետ կոմս Վուքստպացէնը։ Եւ որովհետեւ ճաշի նստած սպայներից նա ամենամեծն էր, երբոր նա ծիծաղեց, բոլոր սպայներն էլ ծիծաղեցին։

Պրուսիական զօրքի կանոնն այսպէս է՝ երբ որ գնդապետը ծիծաղում է, ամենքն էլ ծիծաղում են։ Առանց դորան կարգապահուած իւրնը աներեւակայելի է։

— Բայց ումն է սիրում, հարցրեց կապիտան Կոխը, որսի միս դնելով բերանը։

— Հա, նորա սիրեկանի անունն ի՞նչ է, կրկնեց կապիտան Ֆոն-Շվեյպէ, վառեկի միսը վեր առնելով։

— Այդ նորա գաղտնիքն է, պատասխանեց նիհար պարուչիկը։ — Սիրահարութեան գաղտնիքը գաղտնիք չէ, գոչեց բարձրահասակ և անճոռնի կապիտանը, էլի մի բաժակ գինի կոնծելով, — այդպիսի բաներ միշտ բացվում են։

— Եւ դորա համար երբէք չեն ավստոսալ իրանք սիրահարները, նկատեց պարարտացած գնդապետը և նորից ծիծաղեց։

Նորից ամենքը միաձայն ծիծաղեցին։

— Եթէ գնդապետն այդ կարծիքն ունի, պատասխանեց փոքրիկ պօրուչիկը, — ես կ'աւելացնեմ, թէ դժուար չէ գուշակել ինչ գեղեցկուհի է խելքից հանել մեր բարեկամին։

— Ես արդէն գուշակեցի, արտասանեց ժպտալով Օտտօ Նէդէլ-
արդէն՝ կտրերես և ակնոցաւոր կապիտանը։ — այդ...

— Սուս... նշան տուին բոլոր սպայները, երբ ժան Բատիստ
Բարբերիւշը երկու փոսէ քաղցրեղէն ձեռքին սենեակ մտաւ։

Բարբերիւշը այս միջոցում փոխել էր իւր կարծիքը պրուսիա-
ցիների մասին։ Պատուելի կալէբը երկար չմտածեց՝ իւր ազգասիրու-
թիւնը շարունակէ՞ արդեօք թէ կորցնէ՞ իւր տեղը։ Նորա զգացմունք-
ները մէկ ծայրայեղութիւնից արագութեամբ անցան միւս ծայրա-
յեղութեանը, և այժմ շատ լաւ էր կենցաղավարվում այն մարդա-
կերների հետ, որոնց վրայ սկզբում չէր կարողանում նայել նորա
Փրանսիական հօգին։ Նա քաղաքավարի և ընտանեբար էր վար-
վում նոր պարոնների հետ, մինչև անգամ արժանացնում էր իւր
խմամբին, ինչպէս որ անում էր հին պարոններին։

— Ռոսական շարժման թէ բռնով պլում պուզինդ էք կամե-
նում, կոմս, հարցրեց նա, ավսէն գնդապետին մօտեցնելով, — թոյլ
տուէք ինձ, կոմս, ձեզ խորհուրդ տալ պուզինդը վեր առնելու
խոհարարը շատ լաւ է պատրաստել։

— Չէք տեսել արդեօք, պ. ժան - Բատիստ, կապիտան Ծօն-Լէօն-
էյզենին, հարցրեց ակնոցաւոր կապիտանը, — այսօր նա մեզ հետ
չէ ծաշում։

— Ներեցէք, պարոն կապիտան, կոմս Լէօնէյզէնը գրեթէ ամ-
բողջ օրը նստել էր չինական պարտէզում և նկարում էր։ Իսկ երե-
կոյան դէմ այլ ևս չտեսայ նորան. թերևս քաղաքն է գնացել։

— Շատ կարելի է, կրկնեց կապիտան Նէդլաուզէնը։

Բայց երբ որ ժան - Բատիստը ամենքին քաղցրաւենի տալուց և
էլի մի քանի շիշ Պօմար, Շամբէրտէն և Շատօ - Ղաֆիտ բաց անե-
լուց յետոյ հեռացաւ սեղանաւանից, միևնոյն ակնոցաւոր կապիտանը
բացադանչեց։

— Չինական պարտէզում։ Այս գոնէ քսաներորդ անգամն է, որ
տեսնում կամ լսում եմ թէ կապիտան Լէօնէյզէնը չինական պար-
տէզումն է։ Այս պարտէզը զանվում է մի այլ փակ, մրգաբեր պար-
տէզի կողքին, որտեղ դքսի ձիւնափայլ աղջկը միշտ ման է դալիս։
Այս պարտէզի երկայնութեամբ զնում է նմանապէս մի շաւիղ դէպի
Բրէսսակի գիւղը, որ յաճախում է դքսի աղջկը հիւանդներին այցե-
լելու համար։

— Հա՛, հա՛, հա՛, լսելի եղաւ սեղանի չորս կողմից։

— Հէ, Հէ, Հէ, արտասանեց զնդապետը, — Նէդէլաուզէնն այնպէս է խօսում, որ կարծես թէ անտղել է թշնամու բերդը և տեսել է, որ արդէն բռնուած է:

Այս հանաքը, ինչպէս միշտ, ընդհանուր ծիծաղ յարուցեց:

— Սակայն, աւելացրեց պարարտ զնդապետը, մի բաժակ գինի ածելով իւր համար, — եթէ թաղաւորի սպայները մէկը Բրէսսակի աղջկանը իբրեւ հարսնացաւ Գերմանիա տանէ, Նորին Մեծութեանը մի այնպիսի հաւատարիմ հպատակ կը պարգևէ, որից աւելի սիրունը ամբողջ աշխարհի մէջ չես գտնի: Սա մի ուրիշ Մէջ վեր առնել կը դառնար: Յաղթողի կենացը:

Գնդապետը կոմս Ծօն - Վալստայացէնը միանգամից դարտկեց իւր բաժակը՝ պռօշները չպպացնելով:

Ի հարկէ ամենքը հետեւեցին նորա օրինակին: Նրբ որ զնդապետը խմում է — ամենքը խմում են: Այս պահանջում է կարգապահութիւնը:

Բայց երբ որ իւր բաժակը դարտկեց և ամենքի հետ միասին կանչեց «յաղթողի կենացը», ակնոցաւոր կապիտանը զնդապետին դառնալով ասաց.

— Ես դարտկեցի ձեր առաջարկած կենաց բաժկը, զնդապետ, բայց չեմ կարծում որ մեզանից մէկը այդ գեղեցկուհուն այստեղեց տանէ: Վիրաւորուած մարկիզը, մեր գերին ազնիւ խօսքով, պարոն Ծօն - Վրիկտօ, երևում է, միմիայն նորա վրայ է մտածում: Նոքա աղջկաններ են, ման են գալիս միասին, ինչպէս քոյր և եղբայր:

— Ես տեսել եմ, թէ ինչպէս նոքա այս օրերս մտնէին գալիս պարտէզում, ասաց բարձրահասակ և անձուռնի կապիտանը, որ արդէն բաւական շատ կարմրել էր զինուց, — նորա մի ձեռքը կապած էր, իսկ միւսին կրթնել էր օրիորդը: Նայելով թէ ինչպէս է կրթնում կիւսարմատը աղամարդի թևի վերայ՝ հեշտ է նկատել թէ արդեօք սիրում է նորան թէ ոչ: Ես ուշադրութիւն դարձրի նոցա վերայ և կարող եմ համարձակ ասել, որ դքսի աղջիկը մարկիզին չէ սիրում:

— Իսկ ինքը մարկիզը սովորում է գերմաներէն լեզուն և տալտիկան, աւելցրեց փոքրիկ պօրուչիկը, — ամենի հետ, ում հետ միայն կարելի է խօսում է գերմաներէն. ծառաներն ասում են՝ որ այդ առիթով է նա գեղեցկուհուն հաճոյանալու և հատուցման աւուր համար պատրաստ լինելու նպատակով:

Եւ փոքրիկ պօրուչիկը իրան շատ սրախօս համարելով՝ ռետը

ծռեց վրէժխնդրութիւն երազող Թրանսիանցու նման: Եւ զիսկապա
 զայն: Հա՛, հա՛, հա՛, լսելի եղա՛ն սեղանի շորս կողմից: Եւ Նեղա
 — Մենք ուրեմն կը լսենք, որ մարշալ Կրիկաօսանցել է: Հռե՛
 նոսր և պաշարել է Մայիցը: ... Դա մարշալն ինչ սխալոյ լինեալով
 իսկ Որպէս զի այնտեղից Վէստֆալի ապուխտ առնի, նկատեց զընձ
 դապետը, և այս հանսքը այնպէս սուր թուեցաւ բոլոր հանդիսած
 կաններին, որ երկար ժամանակ չէր ընդհատուած նոցա զահ-գահ
 Վերջապէս սպայները վեր կացին ճաշից և զիւր ևս ծիծաղե
 լով մարշալ Կրիկաօսի և նորա տպուխտի վրայ՝ գնացին սեղանառան
 կողքի ծաղկանոցը՝ այնտեղ ծխելու և սուրճ խմելու: Դրանով
 ինչո՞ք ինչո՞ք զի մարշալն ինչ սխալոյ լինեալով զիսկապա զայն
 — Սըլ նորայ, որոնց մասին զուարճախօսութիւններ էին անում
 պրուսիացի սպայները, նորա վշաղուած էին իրանց՝ գործերով և, ի
 հարկէ, այնքան բաղդաւոր էին, որքան իրանց կրիտիկոսները: Սկսեմք
 կոմս Լէօնէյլէնից: Թեք ընկած մի ծառի վերայ, որի մերկ կատարում
 շիջվում էր դեկտեմբերի ցուրտ քամին, այս երկտասարդ սպայն, որի
 սիրով Բէրլինում կամ Թէ Կէօնում բարախում էին երբեմն, Թերեւս
 այժմ իսկ բարախում են շատ կանանց սրտեր, բայց նա այն մթութեան
 մէջ չէր հեռացնում իւր աչքը այն պողոտայից, որի վերջում փայ
 լում էին Բրէսսակի դիւղի կրակները: Կոմս Լէօնէյլէնը ամեն երեկոյ
 այս ծառի մօտ էր գալիս և նայում այս ճանապարհին, որովհետեւ
 Լիլի Բրէսսակը ամէն օր ճաշից առաջ իւր աղախնի հետ գնում էր
 դիւղը՝ հիւանդներին և վերաւորուածներին այցելելու, որտեղից նա
 հազիւ էր պատահում որ միջնադից առաջ էր վերադառնում: Այս
 պատճառով երկտասարդ սպայն վերաբերուի մէջ փաթաթուած ան
 մէն օր գնում մնում էր նորա վերադարձին: Քաղցր էր նորան մտա
 ծել, որ զոնէ հեռուից ունէր իւր սիրուհին, որի համար իւր հզօր
 բաղունը և արի սիրտը պատրաստ էին պաշտպան կանգնելու ամենայն
 վտանդի և թշնամանքի դէմ, եթէ դա մինչև անգամ նորա կեանքն
 արժենար: Ոչ մի անգամ չէր խօսել նորա հետ, չէր էլ փորձել
 սկիզբն անելու այդ բանին: Նա գիտէր, որ իւր սէրը ընդունայն է:
 Լիլի Բրէսսակին չէր մի խօսք չասած՝ նա համոզուած էր, որ Լիլին
 ինչքան էլ որ չսիրէր նորան՝ այնու ամենայնիւ երբեք ամուսնանա
 լու չէր նորա հետ: Ֆրիդրիխ Ֆօն Լէօնէյլէն երբ երբ ամիս առաջ

պատերազմի դաշտ դուրս գնաց՝ պատուանշաններ էր երազում: Բայց այժմ ի՞նչ նշանակութիւն ունէին նորա համար պատուանշանները: Ինչ ուզէին կրտար, միայն թէ Գերմանիան Ֆրանսիայի հետ չպատերազմէր, որպէս զե կարողանար լիլի Բրէսսակին իւր կի՛նը անուանել: Սակայն այս բոլորը այժմ լոկ երեակայութիւն էր: Նորա միակ հնարաւոր բաղդաւորութիւնն այն էր, որ ամեն օր ծառի մօտ գնայ և յետևից գաղտնապէս մտիկ տայ իւր սիրուհուն: Այսպիսով քսան ուչորս ժամուայ մէջ միայն հինգ րոպէ էր նորան տեսնում—և դորանով նա զոհ էր:

Սակայն օրեր էին լինում, որ ճակատագիրը նորա այս միակ բաղդաւորութիւնն էլ սաստիկ թունաւորում էր. հէնց այն երեկոյին, երբ նորա ընկեր սպայները ուրախ հանաքներ էին անում ճաշի ժամանակ, նա՝ ծառի տակին կանգնած՝ չարաչար տանջվում էր նախանձից: Ակամայից այն համոզման հասաւ, թէ լիլի Բրէսսակը երբէք դառնալու չէ նորա կի՛նը՝ բայց և այնպէս անկարելի էր համարում, որ ուրիշին պատկանէր նա, այդ բանը նորան կատաղեցնում էր: Այսօր նա չորս թէ հինգ անգամ տեսաւ, թէ ինչպէս մատղահաս օրիորդը գիւղը գնաց ոչ թէ աղախնի այլ մարկիզ Կրիկտոյի հետ, որն այժմ այնքան առողջացել էր, որ կարողանում էր փոքրիկ զօրասանքներ անել: Սրիտասարդ գերմանացին, որ գեղեցիկ էր ու զօրաւոր, չէր կարողանում երեակայել, որ լիլի Բրէսսակը կարող էր սիրել այնպիսի աննշան ու ցած մարդուն, ինչպէս որ էր փոքրիկ մարկիզը, բայց և այնքան տեղեակ էր Ֆրանսիացոյ պսակներին, որ չէր տարակուսում թէ այդ՝ ըստ երեւոյթին անկարելի պսակը, կարող է և տեղի ունենալ: Այսպիսի մռայլ մտքերի մէջ ընկղմած՝ նա այնպէս պինդ սղմած էր իւր կռուփները, որ եղունգները զրեթէ մոռնում էին կաշու մէջ. քսմին տւելի ցուրտ և աւելի սուր էր թվում նորան, իսկ շրջապատող երկիրը՝ աւելի անայի և աւելի մռայլ քան թէ բոլոր նախընթաց օրերը:

Բայց եթէ կոմս Լէօնէյզէնը յուսահատած էր, նորա Ֆրանսիացի անոյեանն էլ աւելի լաւ չէր զգում իրան: Ընդհակառակն՝ մարկիզ Կրիկտոյի բանն աւելի վատ էր գնում: Գոնէ երիտասարդ գերմանացին կարող էր իրան մտիթարել՝ թէ ինքը չէր մեղաւոր, որ իւր բաղձանքն անյոյս էր, այլ արտաքին հանգամանքները, իսկ մարկիզը, իւր անյաջողութիւնը տեսնելով՝ պիտի ասէր իրան՝ ինքն անձամբ չունի այն յատկութիւնները, որոնք կնոջը սիրել են տալիս տղա-

մարդին: Լիլի Բրէսսակը միշտ շատ քաղցր էր վարում: Նորա հետ: Քրոջ պէս քնքշութիւն էր ցոյց տալիս նորան, ուստի վստահ էր, որ եթէ խնդրէր նորա ձեռքը, նա կը համաձայնէր իւր հետ ամուսնանալու ի վարձատրութիւն այն կոյր հնազանդութեան, որով սիրտ առաւ իւր կեանքը վտանգի ենթարկել նորան հաճոյանալու համար: Բայց այս զոհաբերութիւն էր, իսկ նա այնչափ ազնիւ էր, որ չէր պահանջիլ օրիորդից որեւէ զոհաբերութիւն: Նա կամենում էր նորա սէրը և, երբ տեսաւ, որ այդ անկարելի է, բաւական ոյժ և ազնուութիւն ունեցաւ իւր անբաղդութիւնն անտրտունջ կրելու: Սակայն խիստ ցանկանում էր իմանալ թէ արդեօք Լիլին միայն անտարբէր է դէպի նա, որ ժամանակն ու համբերութիւնը կարող էին յաղթել, թէ չէ մի այլ մարդու էր սիրում: Պարզ տեսնում էր որ օրիորդի մէջ վերջին ժամանակ մեծ փոփոխութիւն էր եղել: Լիլին շատ աւելի էր հանդարտուել քան թէ առաջ: Երբեմն կար անելու ժամանակ նա այնպէս ընկնում էր մտածմունքի մէջ, որ հինգ րոպէ ասեղը թելի հետ անշարժ մնում էին օդի մէջ և պշուցեալ աչքերը մռայլ յուսահատութիւն էին արտայայտում: Յետոյ, երբ մի որեւիցէ շշուկ կամ մարդու ձայն սթափեցնում էր, նորից թշերը կարմրած՝ սկսում էր կարել:

Այս բոլոր փոփոխութիւնները նկատելի էին միայն սիրահարի աչքերին: Ուրիշների համար մատղահաս օրիորդն առաջուանն էր, ամենևին չէր փոխուած. բայց կողմնակի զննող մարդկանց էլ չէր կարող չգարմացնել այն բանով, որ պատերազմի վրայ այլ ևս այնպէս չէր խօսում, ինչպէս մի ամիս առաջ: Երբոր լուր էր ստանում տանել տուած ճակատամարտների մասին, առաջուայ պէս զուեւած թափվում էր, և լաց էր լինում, երբոր լսում էր այն սարսափելի վիշտերը, որ կրում էին աւերուած, այրուած զիւղաքաղաքների բնակիչները, բայց մարկիզը հետ խօսելիս ֆրանսիայի ապագայի մասին, այլ ևս չէր ասում թէ հարկաւոր է պատրաստուել հատուցման օրուայ և օտար երկիրներ նուաճելու համար: Այս փոփոխութեան պատճառն, ասում էին, այն էր, որ նա ցանկանում էր զգոյշ կենալ, որպէս զի ինքն իրան չմտանէ այն բազմաթիւ լրտեսների առաջ, որոնք ծառայում էին Բիւմարկին:

Այդ օրը մարկիզն իւր հօրեղբօր աղջկանը՝ նորա խնդիրքով՝ ուղեկցում էր դէպի զիւղը: Սա կարծում էր, որ զբօսանքն աւելի նպաստաւոր կը լինի նորա առողջութեան, ուստի առաջարկեց

իւր հետ զնալու: Գլերջին ժամանակը նա շատ զգուշանում էր, որ չլինի թէ իւր ուշադրութեամբը ձանձրացնի օրիորդին: Բայց այս հրաւերը, որ արդէն րեւիք թէ չորս անգամ հետզհետէ կրկնուել էր, շարժեց և ուրախացրեց նորան:

Սինչընու լինի Բրէսսակը կապում էր առողջակազմ երիտաւարդ գիւղացու վէրքը, որին ծանր վերաւորել էր ամբի կտորը, Ղուի կրկնած նստած էր կրակի մօտ, որ կամայ կամայ վառվում էր վառարանի մէջ, և ուշադիր էր լինում նորա բոլոր շարժումներին, այնքան մեծ ուշադրութիւն, որքան միայն սիրահարը կարող էր դարձնել իւր սիրեկանի վերայ, և սիրտը կորաւորվում էր երբ որ մտածում էր թէ այս բարի, սքանչելի և շնորհաշուք կատարեալ էակը երբեք նորա կինը լինելու չէ:

Այն խրճիթը, ուր լինում էին այդ երիտասարդները, միջին և արեւմտեան Յրանսիոյ գիւղացիների սովորական անշուք բնակարաններէն մէկն էր: Դա բաղկացած էր մի սենեակից, որտեղ սպրում էր մի բաղնիքի ընտանիք, և անկիւնումն էլ շինուած էր մի մուր կովի համար: Սակայն մարկիզը աչքերին լիցի Բրէսսակի ներկայութեամբ այս անշուք բնակարանը աւելի շքեղ էր երևում քան որեւիցէ պալատի դահլիճ:

Երբ օրիորդ՝ Հիւանդի անկողնի մօտ կանգնած՝ մի բարի գործի սրտանց անձնատուր եղած կնոջ պէս, զգուշութեամբ, հոգատարութեամբ և ջանքով վերակապներ էր դնում, հազարապատիկ առաւել հիանալի և հրապուրիչ էր երևում, քան թէ այն ժամանակ, երբ նա հազնում էր բեհեզայ ու մարգարտահիւս զգեստներ: Սրգարե խնչ մարգարիտ իւր փայլով կարող է մրցել մի բարի կնոջ աչքերի հետ, որ օգնութիւն է հասցնում մի վշտակրի: Եւ նայելով նորան՝ խեղճ մարկիզը դառնութեամբ մտածում էր իւր դատարկ աշխարհային կեանքի վրայ, որ չէր զարգացրել նորա մէջ մի յատկութիւն, որ կարողանար սէր զարթեցնել ազնիւ օրիորդի սրտի մէջ:

Վերջապէս աւարտեց վէրքեր կապելը, և հիւանդը երախտապարտ, թէև և կոշտ ձայնով արտասանեց.

— Դուք չէք հասկանում, օրիորդ, թէ որքան լաւութիւն էք անում ինձ:

— Ամենասուրբ կուսի օրհնութիւնը քո վրայ լինի, ո՞վ իմ բարի գեղեցիկուհի, աւելացրեց նորա կինը, — ես երբեք ևս կարծում եմ

Թէ դուք նոյն իսկ ամենասուրբ Կոյսն էք, որոնք լինելէք մեզ՝
Թշուառներին օգնելու համար։

Լուի Կրիկաօ վեր կացաւ և օգնեց մատղահաս օրիորդին որ
հագնէ իւր մոխրագոյն բուռնուսը ու կապիւշօնը։

— Այժմ ամեն բան ունի՞ք, ինչ որ հարկաւոր է, տիկին Մար-
շէլա՞, հարցրեց Լիլի, կոծակելով բուռնուսը, որ վարդապետի վերաբ-
կուի նման գլխից մինչև ոտները ծածկում էր։

— Ամեն բան, երկնքի և ձեր շնորհով, պ. Գալիւշը, 0. քա-
ղաքի մէջ հիւանդանոցի իրեղէններ վաճառողը, մեզ ճերմակեղէն է
ուղարկել, և պ. Ժանս Բատիստն այսօր ամրոցից գլխի բերաւ։ Իսկ
Ժխախտոր...

Կինը կանգ առաւ և կծեց պուօշները, վարժեա միջիմար բան
ասաց։

— Իսկ Ժխախտոր, հարցրեց Լիլի, — Մարշէլա առաջուայ պէս
պիտի քաշէ իւր ծխանը, Ահա ձեզ ծխախտի դին, աւելացրեց նա,
հանելով իւր քուակը, — բայց, բարեկամ, Հափաղանց շատ մի ծխէք։

Եւ մօտենալով փայտէ ամանին, որ զրոծ էր յարկի վրայ,
խուփը վեր առաւ, որ արծաթը մէջ ղցէ, բայց ամանը լի էր Թարմ
Ժխախտով, որի վերայ ցցուած էր մի բոլորովին նոր, գեղեցիկ շե-
նած ծխան։

Գեղջիւհին երեսը ծածկեց գոգնոցով, իսկ նորա ամուսինն
վրդոված շարժումն արաւ անկողնի մէջ։

— Ի՞նչ հիանալի ծխան է, գոչեց Լիլի Բրէսսակը, շատ սիրուն
շինուած է, բայց Գրանսիայում չէ շինուած։ Կայցէք, որոնք եմ տե-
սել այսպիսի ծխաններ... Այո, Գերմանիայում, Հարցի սարերի մէջ։

Կինը շառագոռնելով տեղեց վեր թռաւ և ասաց։

— Մերեցէք, օրիորդ։ Մենք զգում ենք որ վատ բան ենք արել,
այլ և ոչինչ չենք առնի նոցանից։

— Ի՞նչու համար ներեմ ձեզ, հարցրեց զարմացած մատղա-
հաս օրիորդը։

— Դուք, օրիորդ, մեղինից խօսք առաք երկու ամիս առաջ,
երբ որ սլրուսիացիների գալուն սպասում էինք, որ նոցանից ոչինչ
չառնենք երբէք, այլ հարկաւոր բաների համար դիմենք ամրոցը։
Հաւատացէք, օրիորդ, որ երբէք մի բան չէինք առնի, մենք շու-
տով իր մեռնէինք սովից... Բայց սա նման չէ սլրուսիացիներին,
ճմարիա նման չէ։

— Ո՞ւր քանի միւսների նման չէ, ասաց Տիւանդը։
— Ո՞ւր վրայ է ձեր խօսքը, հարցրեց Լիլիթ ծխանք դնելով
իւր տեղը։

Մարկիզին թուեցաւ թէ նորա ձայնը փոքր ինչ դողդողաց։
— Մենք նորա անունը չգիտենք, շարունակեց Լիլիթ խղճուկ
ձայնով, — բայց հազնում է կապոյտ նշանազգեստ, շատ զեղեցիկ է և
այնպէս բարի, քնքոյշ աչքեր ունի, որ չէ կարելի նորան պրուսիացի
անուանել։ Այս օրերս կուզիկ Միշէլը, հարեան Գիրօյի որդին, ա-
ւագի փոսի մէջ ընկաւ գիւղաքաղաքից կէս մղոն հեռու, մայրը քիչ
էր մնում որ խեղագարուէր, երբ տեսաւ որ արդէն պիշիւր է, իսկ նա
դեռ չէ վերադարձել տուն։ Ինչ էք կարծում, տասնութի ժամին, երբ
բոլոր հարեանները արդէն տակն ու վրայ էին եղել և ամեն տեղ
որոնում էին երեսային, դալիս է այս պրուսիացին, ձեռքերի վրայ բե-
րելով կուզիկ Միշէլին։ Միայն նորա տուն էր դուրս ընկած, բայց խեղճը
փոսի մէջ սովից կը մեռնէր, եթէ պրուսիացին նորա ձայնը չլսէր և
փոսը մոռնելով նորան չփրկէր։ Սորանից յետոյ նա ամեն օր գնում էր
Գիրօյի մօտ, որ տեսնէր Միշէլին։ Նոցանից էլ իմացել էր մեր մա-
սին։ Սա, օրիորդ, մի հրեշտակ է աւազակի շորեր հագնած։ Անկա-
պէս նա քնքոյշ է, և առիւծի պէս զօրաւոր, իսկ Մարշէլայի հետ
խօսելիս նա միշտ կարողանում է սորան խրատուստել։ Բացի դորանից
նա ամեն բան գիտէ. նա մեզ սովորեցրեց թէ պարտէպը որ անկիւ-
նում աւելի լաւ է բանջարեղէն անկել, որ նոցա վրայ աւելի արեւ
ընկնի, և ինչպէս անել, որ վառարանից ծուխը դուրս չգնայ սննեակի
մէջ. վեր առաւ երկաթէ թերթը և կպցրեց բուխարուն, վերջապէս
ինքը սանդուղքի վրայ բարձրացաւ և տախտակով ծածկեց առաս-
տաղի ծակը, որտեղից անցնում էր անձրեւը։ Եւ չնայելով այս բանին
նա այնքան արժանաւորութիւն ունի, որ նորան ուրիշ կերպ անկա-
րելի է կանչել, բայց եթէ պարոն կապիտան, Ո՞ւր է Մարշէլայի և
նորա ընկերների մօտ այդպիսի սպայներ լինէին, սոքա վաղուց արդէն
Բէրլինում կը լինէին։

Լիլիթ Բրեստակը ոչինչ չպատասխանեց։ Բայց մարկիզը նկատեց,
որ նորա մասները թիթեւ կերպով դողացին, երբոր բուրուսի վերջի
կաճակը գցում էր։

Գեղջկուհին սպասում էր պատասխանի, և որովհետեւ մատղա-
հաս օրիորդի լուրթիւնը ուղիղ չհասկացաւ, յանկարծ բորբոքուած
գոչեց։

— Բայց ի՞նչ հարկաւոր է մեզ այս պրոստիտուցին, եթէ ձեզ վշտացնում է նորա այցելութիւնը: Մի բառ միայն ասացէք, ծխախոտը դէն կը գցեմ և երբէք նորան տուն չեմ թողնի:

Եւ յարկի մօտ թռչելով՝ նա բռնեց ամանը: Բայց լիլին արագ գութեամբ կանգնացրեց:

— Ոչ, ասաց նա, — այս բաները թողէք ձեզ մօտ և շարունակեցէք տեսակցել սպայի հետ: Բայց մենք արդէն շատ ուշացանք, եղբայրս, աւելացրեց նա շտապով, և գիւղացիներին մնաք բարով ասելուց յետոյ, դուրս եկաւ խրճիթից՝ թեւը մարկիզի թուին տռած:

Արդէն բոլորովին մթնել էր: Երկինքը խաւար էր, ոչ աստղեր կային և ոչ լուսնեակ: Եղանակը ձիւն էր գուշակել տալիս: Գետինը ցրտից այնպէս էր պնդացել որ կարծես թէ քարերի վերայ էին մանազալիս: Մի քանի րոպէ Լուի կրիկտօ և Լիլի բրէստակը լուռ ու մունջ դնում էին: Թէ ինչի՞ չէր խօսում մարկիզը, դժուար թէ կարողանար բացատրել, բնազդովը շատ անզամ մեզ ասում է թէ երբ պէտք է լռել և երբ հարկաւոր է խօսել: Մատղահաս օրիորդն էլ զգում էր, որ կարողանալու չէ և ոչ մի բառ արտասանել, եթէ մինչև անգամ կամենայ էլ,

Վերջապէս կրիկտօ յանկարծ կանգ առաւ, կարծես թէ մի բան եկաւ միտքը:

— Քոյրիկ, ասաց նա, — չէ որ մենք պէտք էր չորս խրճիթների այցելել էինք, սակայն միայն երեք խրճիթում ենք եղել:

— Աստուած իմ: Մենք մոռացել ենք Մերսըէին, ասաց Լիլի, կարծես թէ քնից սթափած, — ես խոստացել եմ հարիւր Ֆրանկ տանել նոցա խրճիթը ուղղելու համար. սոքա ինձ կը սպասեն: Բայց չէ որ նոցա տունը շատ հեռու է:

— Այո, դուք էլ յոգնած էք: Մի՞թէ չեն կարող սպասել:

— Նոքա շատ կը ցաւեն և կարելի է հոգից ամբողջ գիշերը չքնեն, ասաց մատղահաս օրիորդը՝ գլուխը թափ տալով:

— Եթէ այդպէս է, ես մենակ կը տանեմ փողերը, իսկ դուք կը վերադառնաք Մարշէլայի մօտ և ինձ կը պատէք: Ես կը գամ կէս ժամից յետոյ:

— Բայց արդէն եօթ ժամն է, բացազանչեց Լիլի ժամացոյցին նայելով, — հայրիկը մեզ սպասում է ճաշի: Մեր յապաղումը նորան կասկածի մէջ կարող է ձգել:

Նա մի րոպէ մոմտաց ապա աւելացրեց.

— Ես կարծում եմ, եղբայր, որ ամեն ցրտին այն է որ զուր փողը տանէք, ինչպէս որ արդէն առաջարկեցիք իսկ ես կ'երթամ տուն մենակ: Հեռու չէ, և մեր ճանապարհները անվտանգ են: Ոչ ոք ինձ ձեռք չի տալ:

— Զե՛ղ, արտասանեց մարկիզն, իբր ինքն իրան, — Ի հարկէ: Պէտք է դե լինէ նա ով մատը կը տայ ձեզ:

Զնայելով որ օրիորդը հաւատացնում էր թէ իրան ոչինչ չի պատահիլ ճանապարհին, այնու ամենայնիւ մարկիզը չէր կամենում մենակ թողնել նորան, այն էլ մթի մէջ, ուստի մտածում էր մի հնարք գտնել Վիլիին ուղեկցելու և միևնոյն ժամանակ Մերսըէին չվշտացնելու: Բայց նորա բոլոր մտածածները ոչինչ հետևանք չունեցան և վերջապէս համաձայնուեց մատղահաս օրիորդի ասածն անելու, որ հաւատացնում էր թէ ոչինչից չէ վախենում, և մութ գիշերին կ'երթայ, ուր որ կամենայ իւր արուարձանում, միանգամայն յոյսը դնելով բնակիչների ասպետական ազնուութեան վրայ:

Ճարահատեալ մարկիզը վեր առաւ Վիլիի պատրաստած հարիւր Փրանկը և կրկին վազեց գիւղը, իսկ սա մենակ շարունակեց ճանապարհը դէպի ամրոցը:

Սակայն օրիորդը մենակ չէր: Ինչո՞ւ սա զգում էր թէ հէնց այս ճանապարհի վրայ ինքն աւելի ապահով է, քան թէ մի այլ ճանապարհի վրայ: Ի՞նչպէս էր, որ ոչ մի անգամ չնկատած Լէօնէյդէնին ծառի տակին պահապանութիւն անելիս, բայց ներքուստ զգում էր որ նա այրտեղերում պիտի լինի: Ոչ խօսքով և ոչ գրով նորա չէին յայտնել միմեանց իւրեանց սէրը: Նորա սէրը թաքուն էր, լռին և պարկեշտ: Արդեօք նորա ծածուկ մտքերն արձագանք էին գտնում օրիորդի սրտի մէջ:

Լիլի Բրէսսակը գնում էր արագ քայլերով և աչքերը կախ արած: Նա զգում էր որ իրան օրիորդ ու պահապանող անձը մօտիկ է: Նորա թշերը այրվում էին, սիրտը վարկում էր, բայց չէր կամենում ամենավաղը նշանով անգամ արտայայտել, թէ գիտէ և զգում է, թէ ինչ զօրաւոր, բոցավառ սէր է փարում իւր անձնով:

Մօտ հինգ հարիւր ոտնաչափ անցնելուց յետոյ հասաւ այնտեղ, որտեղ ճանապարհը նիզանում էր և աւելի մթնում: Բայց նա գնում էր քաջութեամբ և ամենևին չվախեցաւ, երբ որ տեսաւ երկու մարդ, որոնք ծխանները ատամներով բռնած և պայտասակները ուսերին մօտենում էին: Երբ որ սօքա հասան օրիորդին, ճանապարհ տուին դո-

բան՝ ձեռքերը գլխակներին տանելով, և բարի զիշեր մաղթեցին: Բայց յետոյ կանգ առան, ասեա թէ զարմացան որ հանդիպեցին մի գեղեցիկ հաղնուած կնոջ այդպիսի ուշ ժամանակ, ատամները հանեցին ծխաններն ու սկսեցին խորհուրդ անել:

Յայտնի բան է, որ սա շատ ազնիւ խորհրդակցութիւն չէր. հասկանալու համար բաւական էր միայն նայել նոցա վերայ: Գաւառական զօրքերն անդադար ջարդվում էին, և երկիրը լցվում էր այնպիսի մարդկանց խմբերով, որոնք աւազակութիւն էին անում, որովհետեւ թշնամու աներմութեան պատճառով զրկուած էին բնակարանից և մի կտոր հացից. չէին ցանկանում տանել տուած զործի համար պատերազմել այն զօրավարների առաջնորդութեամբ, որոնց նոքա հաւատ չէին ընծայում: Այդ կարգի անպիտաններից էին այդ երկու մարդիկը, որոնք հանդիպեցին Վիլ Բրէսսակին, և որոնք աւելի վտանգաւոր էին, քան թէ ամենադաժան ուղանները: Նոցա խորհրդակցութիւնը երկար չտևեց. ծխանները դրին իւրեանց գրպաններում, և կամաց կամաց հեռանեցին մատղահաս օրիորդին:

Բայց լէօնէյզէնը այնտեղ էր, և ամեն բան զուշակեց: Շուտով շքմանիկներից մէկը կանչեց մատղահաս օրիորդին և ողորմելի ձայնով ասաց.

— Տիկին ողորմութիւն արէք, ի սէր Աստուծոյ, երկու աղքատ վերաւորուած զինուորների, որոնք փող չունին հայրենիք վերադառնալու:

— Մենք, տիկին մասնակցել ենք այս պատերազմի բոլոր ճակատամարտներին, աւելացրեց միւսը:

Վիլն ամենևին չվախեցաւ և երեսը դարձնելով՝ քսակը հանեց զրպանից, բայց երբ որ կամենում էր փողը հանել, թշուառականներից առաջինը այդ քսակը խլեց, իսկ միւսը՝ ձեռքը տարաւ որ խփի նորան: Բայց նոյն իսկ այդ բոպէին Ֆրիդրիխ լէօնէյզէնը դաւանից դուրս պրծաւ և սրակոթի ուժգին հարուածով թշուառականին գետնի վրայ տարածեց: Յետոյ երկրորդի կողորդից բռնեց և այնպէս հուփ տուաւ, որ աչքերը պիտոբուեցան և շեղուն դուրս ընկաւ: Եւ ահա՛ նա ևս ուշաթափ տապալուեց իւր ընկերոջ կողքին: Այս բոլորը կատարուեցաւ մի կէս բոպէում, և օսանիկ չարացած սիրուսիային միանգամայն հանդարտուեց, խոնարհաբար շղթարկը վեր առաւ և քսակը Վիլ Բրէսսակին տուաւ:

— Ահա՛ ձեր քսակը, օրիորդ, ասաց նա. — յուսամ որ շատ չվախեցաք:

— Ենթահակալ եմ, պատասխանեց Վիլը շատ կամաց անունը ձեռք մեկնելու։

— Կը հաճիք որ ես ձեզ ուղեկից լինիմ մինչև տուն, առե՛լ լացրեց նա փոքր ինչ դողդոջուն ձայնով. և սկսեց սուսով յուզուիլ։

Նա թեթեւ շարժեց գլուխը ի նշան համաձայնութեան։ Այն ժամանակ սպայն կռացաւ տեսնել թէ որքան ծանր վնասուեցան գետնի վրայ տարածուած շրջմուկները։

— Վ տանգաւոր ոչինչ չկայ, նկատեց նա շտապով նայելուց յետոյ։

Բայց այնու ամենայնիւ գրպանից հանեց թաշկինակ և թշուառականներէից մէկի գլուխը կապեց։ Յետոյ վագեց ցանկի ետեւը, բերաւ իւր վերարկուն, և երկուսի համար անկողնի նման մի բան շինեց։ Վերջապէս երբ որ ամեն բան արաւ, ինչ որ հարկաւոր էր նոցա վիշտերը թեթեւացնելու համար, վեր կացաւ, ներողութիւն խնդրեց մատղահաս օրիորդից, որ սպասել տուեց նորան և յետոյ առաջարկեց իւր թիւը։

Օրիորդը ուզեց թեւն առնել, բայց կանդ առաւ, նայեց ուղիղ նորա աչքերին և իւր փոքրիկ դողդոջուն ձեռքը պարզելով պարզ կերպով ասաց.

— Դուք ազնիւ սիրտ ունիք։

Մի մէջ անկարելի էր ջոկել՝ դունատուեց թէ կարմրեց Վեօնէյքէնը, բայց նա չոքեց մի ծնկայ վերայ և ջերմապին համբուրեց օրիորդի ձեռքը։ Երբ որ վեր կացաւ, աչքերը փայլում էին և երեսը շողում մի համեստ, բայց հպարտ ժպիտով, որ բացայայտ ցոյց էր տալիս երանասուտութեան զգացմունքները։

Այս շարունակեց նա հաստատ և անկեղծ կերպով, — ինչու չասեմ այն, ինչ որ ես զգում եմ։ Մեր հայրենիքները միմեանց հետ պատերազմում են և մենք երկար ժամանակ թշնամիներ կը լինենք։ Բայց տուն վերադառնալուց յետոյ դուք կարելի է հաճու՛թեամբ յիշէք, որ միայն արցունքներ ու աւերակներ չթողիք այս տեղ։

— Մի՞թէ թշնամիները յաւիտեան պիտի մնան թշնամիներ, պատասխանեց նա արտմութեամբ, — մի՞թէ չի դալ ժամանակ, երբ կը մոռացուին այս ամբողջ տարուայ տխուր դէպքերը։

Այս բոպէին նոքա անցնում էին մի խրճիթի մօտով, որ ներ-

կայացնում էր մի կոյտ աւերակ, առանց կտուրի, պատերը քայքայուած, ծակծկուած ռումբերով: Լիլի Բրէսսակը լուռ ու մունջ ցոյց տուեց նորան այս տխուր տեսարանը: Պրուսիացին ծանր անքաշեց:

— Ինձ ասում էին, որ վաթսուն տարի առաջ, իմ հօր տան մօտի զիւղը հէնց իսկ այսպէս էր, ասաց նա րոպէական լուծիւնից յետոյ, և զգաց որ իւր խօսքերը մատղահաս օրիորդին սարսեցրին, — իմ մայրը շատ անգամ պատմում էր ինձ թէ ինչպէս երեխայ ժամանակը նորան զուրս են տարել այրուող տնից, ուր մօրթել էին նորա հօրն ու մօրը: Այս իէնի պատերազմի ժամանակն էր: Այդ կռուից յետոյ իմ պապը մի քանի ուրիշ պրուսիացի ազնուականների հետ միասին գաղտնի դաշն կապեցին զիւղացիներին ապստամբեցնելու, որպէս զի արգելին մեր երկրի բաժանելը: Այս դաւաճանութիւնը բացուեցաւ, հօրս կալանաւորեցին, մատնեցին Ֆրանսիայի զինուորական դատարանին և մահուան դատապարտեցին նորա համար, որ նա հայրենասէր էր:

Լիլի Բրէսսակի ձեռքը զոզողում էր, և ինքը հագիւ հագլուն էր քաշում:

— Ես ձեզ պէտք է ասեմ, հանդարտ շարունակեց Աէօնէյզենը, — որ մի Ֆրանսիացի փորձեց իմ պապին փրկել: Մեր պապենական տունը լի էր Ֆրանսիացի սպայներով և նոցանից մէկը մասնակցում էր զինուորական դատարանի նիստին: Նա ձայն տուաւ պապիս արդարացնելու համար և անձամբ գնաց կայսրի մօտ, որ նորա համար թողութիւն խնդրէ: Նապօլէօնը մերժեց և որպէս զի պատժէր սպային իւր համարձակութեան համար, հրամայեց նորան առաջնորդել զօրքի այն մասը, որ նշանակուած էր իմ պապին հրացանով սպանել: Այն ժամանակ սպայն կոտրեց իւր սուրը և հրաժարական տուաւ ծառայութիւնից: Հրաժարականը չընդունուեցաւ, այլ աստիճանից զրկուելով ստիպուեցաւ հասարակ զինուորի պէս ծառայել պատերազմի ժամանակ:

Այս սպայն...

— Ձեր անունը, բացադանէնց մատաղ օրիորդը, նորա ձեռքը բռնելով:

— Աւելի լաւ է որ այս ազնիւ Ֆրանսիացի սպայի անունն ասեմ ձեզ, պատասխանեց պրուսիացին, — դա մարկիզ Բրէսսակն էր, ձեր պապը:

Ե.

Անցաւ երկու շաբաթ և մեծ փոփոխութիւն եղաւ այն երկրի մէջ, որ շրջապատում էր Բրէսսակ ամրոցը: Գերմանացոց զօրքը, որ բռնել էր Օ. քաղաքը, ստիպուած էր ետ ու ետ գնալ, երկիւղ կրելով՝ որ չլինի թէ ամբողջապէս գերի ընկնի, որովհետեւ բազմաթիւ թշնամին յանկարծակի վրայ հասաւ և անդադար մղում էր իւր զօրավարի խելօք հրամանատարութեան պատճառով. այս միակ փառաւոր քաջագործութիւնն էր, որ Ֆրանսիացիներն արին ամբողջ պատերազմի ժամանակ: Մեծ ուրախութիւն կար Օ. քաղաքի մէջ. երեք թէ չորս օր ամենքը յոյս ունէին, որ վերջապէս բաղդը կ'օգնէ թշուառ Ֆրանսիային և վերջ կը լինի տարաւիւնէի կոտորածներին: Բայց տեսնելով՝ որ գերմանացիները չեն կամենում թողնել իւրեանց ստաջի անցադողութիւնը առանց փոխարէն հատուցանելու, Օ. քաղաքը պատրաստուեց երկրորդ անգամ կռուելու: Անկարելի է երևակայել թէ ինչպէս ուրախացաւ այդ բանի համար դուքս Բրէսսակը: Ֆրանսիացի զօրավարը հաղորդեց նորան, որ ամրոցը կարող է դառնալ պաշտպանութեան օգտակար կէտ ներկայ պատերազմական գործերում և ուղարկեց հազար մարդուց կազմուած մի զուգ, որ բռնէ պարտէզը և պատնէշներ շինէ: Դուքսը որ միշտ պարծենում էր իւր ծառերով, այժմ ուրախ սրտով կաղ'ի կաղ շրջում էր զինուորների հետ, ցոյց տալիս ամենախոշոր ծառերը, և պատնէշներ շինելու համար առաջարկում էր հանել պարտիզում զանուած արձանների բոլոր պատուանդանները: Զինուորներն ապշած նայում էին նորան, իսկ զօրավարը միանգամայն հիացած էր:

— Եթէ խմանայիք, դուքս, ասաց նա, — թէ որքան նեղութիւն քաշեցի մինչև որ կարողացայ ոչնչացնել հարեան աները, որոնք ոչինչ են ձեր պալատի դէմ, ասաց և ափսոսալով նայեց հոյակապ հին շինութեանը:

— Զորս հարիւր տարի է որ իմ տոհմը տիրում է այս բնակարանին, ուստի մենք կարող ենք կորցնել սօրան և կորցնել առանց ափսոսալու, ժպտալով պատասխանեց զուքսը:

Նոյն իսկ երեկոյին, երբ որ տեսաւ թէ ճարտարապետ սպային տարակուսած փռում է և չէ վստահանում կոտորատել զեղեցիկ պաւլիլօնը, որ այնու ամենայնիւ խանդարում էր ամբողջութիւններ շինելու, դուքսը վերառաւ կացինը և ինքն առաջինը խփեց:

Լիլի Բրէսսակը հետեւում էր հօր օրինակին: Ամէն տեղ, ուր որ կնոջ ներկայութիւնն ու ձայնը կարող էին պահպանել ու ողբուրել Ֆրանսիացի զինուորին, նա հանդիստ, զեղեցիկ, յուսադիր խօսքերը բերանին երևան էր գալիս: Զինուորները, վերանորոգելով այն վաղեմի մականունը, որ տուել էին օրիորդ Մօնպանսըէին Ֆրօնդայի պատերազմի ժամանակ, կոչում էին նորան *La grande demoiselle*, և այնքան մեծ էր նորա ներշնչած հիացքը, որ սնապաշտ Բրէտօնցիները իրենց ձեռքը կպցնում էին նորա շորերին կամ մազերին, հաստատ համոզուած լինելով, որ իւրեանց կեանքը այսպիսով ասպահոված կը լինի: Բայց երբ որ նա յայտնեց թէ կուռի ժամանակ ամբողջը չի թողնի և մինչև վերջ այդտեղ կը մնայ, ինչ որ էլ պատահի, զինուորները նորան Աստուծու պէս սկսեցին պաշտել: Մինչև անգամ զգոյշ ժան Բատիստը արիացաւ:

— Երևակայեցէք, պարօն մարկիզ, ասում էր սա Լուի Կրիկտոյին, — այս աւազակներից մէկը այստեղեց գնալիս ինձ հարիւր Ֆրանկ էր ուզում տալ: Յիմար կոմս Լէօնէյ յզէնն էր այդ համաքը սարկել: Միաներդ է, նա յիմարի նման միշտ ման էր գալիս մեր պարտէզում: Բայց ես նորան ասացի. «Թէ ես մի փոքր երիտասարդ լինէի, ձեզ կը սովորացնէի ինչ է նշանակում Ֆրանսիացիներին բան բաշխելը, այ դու անզգամ: Դուրս գնա, կորիւր:» Աւ փողը խփեցի՝ դարձել անպիտանի երեսին:

— Իսկ յետոյ, երբ որ նա դուրս գնաց, փողը վեր առա՞ք ու ձեր զրպանը դրի՞ք, ծիծաղելով նկատեց մարկիզը:

Բայց եթէ մարկիզը խելոյն չէր հաւատում ժան Բատիստի պատմածներին, սա այնու ամենայնիւ միշտ գտնում էր իւր բազմաթիւ լսող և բողբոջին համակրող ծառաներ և զինուորներ:

Օ. քաղաքի վրայ յարձակուելու լուրը ստանալուն պէս՝ պրոսփիացիները շտապով հեռանալը ամբոցից առաւել եռանդ տուաւ Բրէսսակի այժմեան պաշտպաններին, և սոքա եռանդով պնդացնում էին ամբողջ: Զօրապետը, թէպէտ հասկանում էր ինչ կարեւոր օգնութիւն կարող էր անել Լիլի, սակայն այնու ամենայնիւ աշխատում էր համոզել նորան որ իւր կեանքը խնայէ, բայց իւր բոլոր պերճախօսութիւնը ի զուր անցաւ:

— Իմ տեղն այստեղ է, զօրասլետ, պատասխանում էր նա վրձռողական կերպով, և հին զինուորը տեսնում էր, որ պնդելն աւելորդ է:

Միայն լուր արկիտօն հասկանում էր, թէ որքան ճշմարիտ հերոսութիւն կար այս մատաղ օրիորդի մէջ և ինչ արժէք սորան այս վճռողականութիւնը: Նա գիտէր կամ գոնէ զուշակում էր, որ Վիլի Բրէսսակի սիրան այժմ ամբողջապէս չէր պատկանում Ֆրանսիական գօրբքին, ինչպէս մի քանի շաբաթ առաջ էր: Որիորդը կարճ և բաւական մութ կերպով պատմել էր նորան, որ մի պրուսիացի սպայ փրկեց նորան աւազակներից այն երեկոյին, երբ որ զիւղից մէնտկ վերադառնում էր տուն: Նա այն ժամանակ թէպէտ զանց արաւ մանրամասնութիւնները, սակայն սիրահար երիտասարդը պակասը զիւրութեամբ լրացրեց և հիմի՝ մտաբերելով շատ մանրամասն բաներ ու փոփոխութիւններ, որոնք առաջ վերաբերում էին նորա ուշադրութիւնից, այլ ևս չէր երկբայում, որ ինքը մի ախոյեան ունի, և թէ դա ով է իսկապէս: Իհարկէ՝ նա ոչինչ չառաց Վիլիին իւր կասկածի մասին:

Այսպէս անցաւ ժամանակը մինչև կռուի օրը:

Վերջապէս կռուի օրն եկաւ և վերջացաւ Ֆրանսիայի համար այնպէս, ինչպէս որ այդ անբաղբ տարուայ բոլոր կռուի օրերը: Վատ սովեցրած, վատ զինուորուած նորընտիր զօրականների խումբը մի կողմից, իսկ զիտութիւնը, կարգապահութիւնը ու պատուական զօրութիւնը միւս կողմից, կարող էին միայն մի հետևանքի հասցնել: Զորս ժամ կռուելուց յետոյ Ֆրանսիացիները ջարդ ու փշուր եղան: Կռուը տանել տուած էր, և միայն մի կէտում յաղթողները յամառ դիմադրութեան հանդիպեցան — այն է Բրէսսակ ամրոցում:

Յերեկը շատ սաստիկ չէին յարձակւում ամրոցի վրայ, որովհետև սա փոքր ինչ մի կողմ էր այնտեղից, որտեղ կատարւում էր ամենակատաղի կոտորածը: Բայց իրիկնապահին, երբ որ թշնամին տիրեց բոլոր զինքերին և յայանուեցաւ, որ դեռ Բրէսսակը դիմաւորում է պարտիզի մէջ գրած թնդանօթների մահաբեր կրակին, պրուսիացիները պատուիրակ ուղարկեցին, որ բացատրէ՝ թէ անօգուտ է շարունակել կոտորածը, և պահանջէ, որ նա անձնատուր լինի:

Ամրոցի պաշտպանները մերժեցին:

Դուքսը հրամանատար սպային ասաց:

— Անձնատուր չենք լինիլ, քանի որ ունենք զնդակ ու վառօդ:

Սպային, որ դքսին համարում էր պաշտպանութեան իսկական կառավարիչը, այս պատասխանը տարաւ պատուիրակին:

Մի ժամից յետոյ պարտիզի թնդանօթները տապալեցան, ամբողջ թեր կործանեցաւ և առաջին պատնէշը ոչնչացաւ:

Անցաւ էլի կէս ժամ, և ահա ստիպուեցան թողնել երկրորդ պատնէշը, յետոյ երրորդն ու չորրորդը:

Չինուորները հրացաններն արձակում էին համարձակ և կատալի կերպով: Նոքա ոչինչ չէին տեսնում, ոչ իրանց առաջին, ոչ իրանց ետեւ: Ամրացի և պարտիզի վրայ մի ահաղին ծխի ամպ կար, որի մէջ լսվում էին վերաւորուածների հաւաքանքների ու ռմբերի ձայնները:

Վերջապէս անկարելի էր մնալ պարտիզում: Գողերը հնչեցին, և զինուորները թողնել վերջին պատնէշը:

— Մենք դեռ կարող ենք պաշտպանել ամրոցը, դուք վաւարեցե՛ք սեւացած և արիւնաթաթախ դուքսը:

Նա զինուորների հետ միասին պատնէշների վրայից հրացան էր արձակում:

— Դէպի ամրոց, հրամայեց սպայն, կուրօրէն հնազանդելով դքսին և սուրը գլխին շողացնելով:

Նորա ձին ընկել էր, և նա հետեւակ էր կռւում:

Պարտէզը մի քանի րոպէից յետոյ պրուսիացիներով լցուեցաւ: Ռմբակոծութիւնը վերջացաւ: Ամրոցը այլ ևս միայն կրճքով կարելի էր պաշտպանել: Պաշտպանողները լուսամուտներից էին հրացան արձակում, իսկ պաշարողները իրանց հրացաններով պատասխանում էին նոցա և զրոհ տալով՝ աշխատում էին առնել ամրոցը:

Կոտորածը զարհուրեցի էր: Տասնութէկ անգամ հետզհետէ յարձակուեցան ու յետ մղուեցան: Մարմարեայ տէրրասը, որի վերայ նայում էին առաջին յարկի լուսամուտները, ծածկուել էր ընկածների կոյտերով, արեան առուները հոսում էին սպիտակ սանդուղքի աստիճաններից, ամեն րոպէ լսվում էր գնդակներից կոտորած լուսամուտների շրջանակների և ապակիների ձայններն ու գնդոցը: Շուտով բոլոր տան մէջ մի ամբողջ օղ չմնաց: Երկու թէ երեք գնդակ դանակի պէս կտրեցին այն շղթանները, որոնցից կախ էր արած հանդիսական հիւրանոցի ծաւեր բերեղեայ ջահը, և մի ահաղին կոյտ ապակի յատակի վրայ ընկնելով՝ շաղ տուաւ պսպղուն ապակե խշուրներ: Բայց ոչ ոք չէր կամենում անձնատուր լինել. վերջապէս ապագի բարձրացաւ թէ վաւարեց ու գնդակը չէն բաւականանում:

— Եթէ միայն սպանէինք նոցա գլխաւորին, դուրաց մի առողջ

լինուոր, որ նշանադրեստը հանած և միայն շապիկը հաղին, թեքերը վեր քաշած, անդադար արձակում էր հրացանը,—նոքա կը շփու թուէին:

Մարկիզն ու Վիլի Բրէստակը նորա մօտ կանգնած էին: Մտաշափա օրիորդը լցնում էր զենուորների հրացանները, կրիկոն նորա մօտ էր և աննկատելի կերպով կանգնած էր այնպէս, որ գնդակը՝ սիրահար երիտասարդին չդիպած՝ նորան չէր կարող զիպել: Զինուորը լուսամտից մասնացոյց արաւ պրուսիացի սպային: Կրիկոն ու Վիլին մօտիկ արին նորա ուսի վրայով: Այս սպայն Ֆրիդրիխ Լէօնէյ-զէնն էր:

Զինուորը նշան դրաւ: Դա շատ լաւ հրացան արձակող էր, բայց նոյն իսկ այն բողէին, երբ որ նա իջեցնում էր հրահանը, մարկիզը խփեց նորա արմուկին: Գնդակը նշանին չդիպաւ: Վիլին, շունչը կտրած, կաշեց պատին: Սա կրիկոյին նայեց: Նոցա թեքերը հանդիպեցին միմեանց: Զինուորը կրկին լցրեց հրացանը: Նա նորից նշան դրաւ, բայց էլ հարկաւորութիւն չկար, որ մարկիզը երկրորդ անգամ խանգարէր նորան: Նա դեռ հրացանը չսեղմած և ահա մի գնդակ դիպաւ նորա ճակատին, հրացանը ձեռքից դուրս պրծաւ, և ինքն էլ վայր ընկաւ:

Ամեն կողմից աղաղակեցին:

— Սպային... սպային խփեցէք:

— Նա կախարդուած է: Գնդակները նորան չեն զիպում:

— Այ, նորա գլխին:

Գնդակները շփվաւցին:

Բայց պրուսիացին իւր զենուորներին դիմին կանգնած անպաղար առաջ էր գնում: Ամենայն կողմից թնդում էին գնդակները, բայց նա անփնաս էր մնում:

— Եթէ նորան չսպանեն, մի բողէից յետոյ ամբողջ առնուած կը լինի, զոչեց Ֆրանսիացի սպայն, արագ արագ արձակելով տարրճանակը:

Դուքս Բրէստակը, որ ուղիղ նշանին խփելու համար, չդրած էր լուսամտի առաջ, այդ բողէին վեր թռաւ, բռնեց գլուխը և մեռած վայր ընկաւ իւր ալջկայ ոտների մօտ: Արքայանակը նորա ձեռքից ընկաւ գետին: Վիլին վեր առաւ ատրճանակը:

— Սպային սպային, ձայն էին տալիս հարկաւոր արիւնոտ բերաններ:

Լիլ Բրէսսակը թէպէտ սարթնած, բայց ատամները հուպ տալով մօտեցաւ լուսամտին: Մի վայրկեան մոմտաց, բայց յետոյ բարձրացրեց ձեռքը և նշան դրաւ: Ֆրիդրիխ Լէօնէյդէնը միայն երեսուն քայլ հեռու էր օրիորդից: Սորա դէմքն այլայլած էր, բայց տխուր և փառահեղ: Օրիորդը քաշեց հրահանը:

Երիտասարդն երեքայ թամբի մէջ, վերև նայեց, տեսաւ իրան սպանողին և գետին փռուեց:

Լիլ Բրէսսակը միևնոյն վայրկեանին, զեռ. կրիկոս չկարողացած նորան կանգնեցնել կամ զուշակել նորա մտադրութիւնը, թռաւ լուսամտի տախտակի վրայ, մի ծունկը ծակեց, պատառեց վանդակից Ֆրանսիական դրօշակը և գնդակների տարափի մէջ հայարուութեամբ ծածանեցնելով զոչեց բարձրաձայն.

— Կեցցէ Ֆրանսիա: Թշնամին նահանջում է:

Պրուսիացիները հնչեցին փողերը, որ զօրքերը յետ քաշուին: Մասղահաս օրիորդն այդ լսեց ու ընկաւ, մինչ իւր հայրենակիցները յնծութեան ձայնով զոչում էին.

— Յաղթութիւն, յաղթութիւն:

... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...
... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...

... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...
... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...

... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...
... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...

... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...
... և այս ամբողջ ժամանակ մեր զորքերը ... հաղթանակ ... բացառելով ...

Կընկաս չորս կանգուն կերպասէ ագին
Ո՛րքան լու բաներ բերեց իմ մտքին,
Չասացի՞ հային ջնկ համար ժլատ,
Իսկ եղբարց համար պիտ լինիք առատ:

Դուտարս ИНСТИТУТ, որդիս корпусում,
(Ականջեկ կասեմ՝ այդ է գուտ ուսում)
Բայց երբ կընումեմ ես Թուրքի-Մայրան,
Հայ դպրոցներին ես չեմ միշտ պաշտպան:

Այսպէս տարիներ ու ամբողջ իւր կեանք
Արեւէ միայն նա լիկ շաղիաղիւտեք:

Իսկ դուք, միամիտ, շուտ-խաբւող Հայեր,
Անունը չընիք լսեօք ազգասէր:

ԴԱՄԱՌ—ՔԱԹՈՂԱ

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ԶԳԱՅՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ՄԵՌԱԾՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՆԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երեք րոպէ կայ որոշելու այն տալաորութիւնների մէջ որոնք մեր մէջ յաջորդում են միմեանց երբ լուր ենք առնում թէ այս ինչ անձը, որի հետ քիչ շատ ծանօթութիւն ունէինք, մեռել է: Առաջին րոպէն զարմացման և ապշութեան րոպէն է. երկրորդը ամբաստանութիւնների, արատնջների րոպէն հանգուցեալի դէմ, որին մեռնելուն համար յանցաւոր ենք համարում. վերջապէս երրորդ րոպէն ամբողջապէս ցաւակցութեան ու զթութեան է նուիրվում:

Ա.

Ամէնից առաջ կարծես մի հարուած ենք ստանում, և մի տեսակ ապշութիւն է տիրում մեզ վրայ: Մարդ զարմանում, աղաղակում է. ինչ, մի քանի շաբաթ, մի քանի օր առաջ ես պատահեցայ նորան այս կամ այն ճաշին, այս կամ այն երեկոյթին, ժողովարանում, ղեօսավայրում, և հետը խօսեցայ: Նա լաւ ուտում ու խմում էր, ուրախ էր, ուղիղ և հաստատուն քայլերով էր ման գալիս, ողջ առողջ էր երևում, կարծես ոչինչ բանից չէր կասկածում, և ահա այժմ մեռած է: Ինչ ազդու և միանգամայն մտերմական ձևով է նկարագրել Բօսիւէն այս առաջին րոպէի ապշութիւնը. «Ամէն յուրարկաւորութեան հանդէսի ժամանակ միայն զարմացման խօսքեր ես լսում, թէ այս ինչ մահկանացուն մեռել է. ամէն մարդ աշխատում է մտաբերել թէ վերջին անգամ երբ է խօսել նորա հետ, ինչ է տեսել նորան հանգուցեալը, և ահա յանկարծ մեռել է»¹⁾:

¹⁾ Sermon sur la mort.

Գուցէ փոքր ինչ անվայել համարուի Բօսիւէից յետոյ՝ ալ զըլա Պալիսի երգը մէջ բերել. բայց այն զարմանքը որ պատճառում է մեզ, ուրիշի վերաբերմամբ, կեանքից մահուան անցնելու բոլորէն, թէև ժողովրդային ու ծաղրալի ձևով, բայց այնպէս կենդանի կերպով է բացատրուած այնտեղ, որ պատկառանքը մի կողմն եմ դնում: Այս ծիծաղելի անձի պատուին երգուած երգի ամենահաջակտոր տունն էր, մէկը հետեւեալն է.

Իւր մահից մի քառորդ ժամ առաջ
Նա դեռ ևս կենդանի էր:

Այս տողերը մեր ծիծաղը շարժում են. և սակայն որպիսի ծանրութեամբ, առանց ամենևին ծիծաղելու կամ ծիծաղեցնելու ցանկութիւնն ունենալու, և ամենահամոզիչ ձևով, մենք ինքներս վերցնում, մեր հաճոյքի համեմատ ընդլայնում ենք այս անհեղեղ ճշմարտութիւնը, որի հիմը նոյնն է մնում, որքան էլ փոփոխենք նորան: Որքան մանր դամբանական ճառեր են լսվում ամէն օր այս բնաբանի վրայ: Յիրաւի, մենք կարծես հաւատացած ենք, Աֆրիկայի խորերը բնակող վայրենի ցեղերի նման՝ որոնց մասին խօսում է Կոմպիենի մարկիզը ¹⁾, թէ մահը մի բնական բան է, այլ մի շար բաղդի, մի կախարդութեան ազդեցութիւն որին զոհ է գնում նա որ յանկարծ անցայտանում է կենդանի մարդկանց թուից:

Բայց ահա այս առաջին տալաւորութեան յաջորդում է շուտով մի ուրիշը: Հազիւ թէ ուշքի եկանք այս առաջին ցնցումից, հազիւ տխրալիցանք այն ապշութիւնից որի մէջ ձգել էր մեզ տխուր համբաւը, և երբ մենք շօշափեցինք մեր մարմինը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, և ապահովեցանք որ մեր մերձաւորի զլխին եկած հարուածը մեզ չդիպաւ, այն ժամանակ մի տեսակ յեղաշրջութիւն է լինում մեր մէջ: Մի յանկարծական փոփոխմամբ մենք զինաւորվում ենք այն դժբաղդի դէմ որ իւր անակնկալ մահով, թէև բոլորովին ակամայ, շփոթել է մեզ և երկիւղի մէջ ձգել մեր սեպհական կեանքի համար. ապշութեան ու տրամուլթեան բոլորէին յաջորդում է սրտունջների ու ամբաստանութիւնների բոլորէն:

Ինչից է մեռել: Ի՞նչ է արել նա, կամ թէ ի՞նչ է արել որ այդպիսի հիւանդութիւն է ստացել, ինչի՞ յիմարաբար թոյլ է տուել որ իւր ցաւը սաստկանայ և վերջապէս զերեղման տանի նորան: Որ-

¹⁾ Voyage dans l'Afrique équatoriale.

պիսի մանրամասն և խիստ հաշիւներ են պահանջում նորանից իւր մահուան անկողնի վրայ: Ի՛նչ անբարեացակամ, կրքոտ ու անբարեխիղճ քննութիւն ենք բաց անում ամենաչնչին իրողութիւնների վրայ, սուղջարանութեան կամ կեանքի կանոնների դէմ գործուած ամենաթիւթի միտքների վրայ և վերջապէս բժշկի պատուէրների դէմ գործուած մանր պանցառութիւնների վրայ, որոնք իբր թէ հանգուցեալի հիւանդութեան ու մահուան պատճառ են եղել: Ասես թէ մի ոխ, մի անձնական ատելութիւն ունենայինք նորա դէմ, կամ թէ խնդիրը լինէր անշուշտ մի չարագործութիւն և մի յանցաւոր դրոշմէ:

Այո՛, արդարեւ, մենք նեղանում ենք նորա վրայ, թէ և յաճախ անգիտակցաբար, և այն ինչի՞ համար. որովհետեւ իւր օրինակով և իւր անձով մեր խախտւած և մահկանացու բնութեան դադունիքը բաց արեց մեր առաջ. մենք նեղանում ենք նորա վրայ, որովհետեւ իւր սեպհական ճակատագրով յանկարծ մեր ճակատագիրը լուսաւորեց տխուր լուսով: Նորա մեղն այն է որ մեռաւ և այս բանի համար յանցաւոր երեւում մեր աչքում: Մեր դժգոհութիւնը նորա դէմ սաստկանում է և երբեմն մինչև այն աստիճան դայրացիտութեան է հասնում որ յիրաւի ծիծալելի է: Մեր տպաւորութիւնների այս երկրորդ բուռն մենք նոյնքան պարզմտութիւն ենք ցոյց տալիս որքան և սկզբում, չնայելով այն նուրբ միջոցներին, այն նենգաւոր ճարտարութեանը որով ամբաստանում ենք այն անշուրջ գոհերին, որոնք չկարողացան աւելի լաւ պաշտպանուիլ մահուան հարուածների դէմ: Այս տեղեց բղիտում է մի նոր շար գգացմունքների, որոնց հետապօստութիւնը կը ներկայացնենք այժմ ընթերցողին:

Առանց մեզ հաշիւ տալու, մեր սրտի խորքում մտածում ենք, թէ մեր հանգստութիւնը, մեր սեպհական ապահովութիւնը պահանջում է ապացուցանել ամէնին և մանաւանդ մեզ ինքներին, թէ մեր հանգուցեալ ծանօթը առանձին պատճառներից է մեռել, որոնք չեն կարող մեզ վերաբերիլ, թէ նա մի պակասութիւն ունէր կալմուածքի կամ խառնուածի մէջ, թէ առողջաբանութեան ամենահատարակ կանոնների դէմ մեղանչել է, թէ վերջապէս մի որևիցէ անխոհմտութիւն է գործել: Ամէն ինչ, կարծես, յարմար է երեւում մեզ այս համոզմունքին հասնելու համար: Առնում են նորան իւր ծնած օրից և եթէ հարկ լինի՝ հասնում են մինչև նորա պապերը, հետևում են նորան իւր բոլոր կեանքի ընթացքում, անողորմաբար

հաշվում են նորա տարիներն ու օրերը և մինչև անգամ այն դեղի շնչերը որ նա խմել է կամ մերժել է խմելու:

Քանի՞ տարեկան էր Այս առաջին հարցն է որ անում ենք ուրիշներին կամ մեզ ինքներին ենք առաջարկում: Պատասխանը հանդարտեցնում կամ խռովում է մեզ, նայելով թե՛ յօգուտ թե՛ ի վնաս մեր անձին է:

Եթե տարբերութիւնը մեր օգտին է, այսինքն եթէ մեռնողը մեզանից մի քանի սարով մեծ է, այն ժամանակ աւելի հեշտ է մեզ լսել նորա մահուան բօլթը և աւելի ապահովութիւն, հանդարտութիւն ու ներողամտութիւն ենք ցոյց տալիս: Ի՛նչպէս դիտմամբ մեծացնում ենք մեր այեխառն մագերի և նորա սպիտակ ալիքների մէջ եղած զանազանութիւնը: ասես թէ մի դար բաժանում է մեզ միմեանցից և թէ դեռ երկար ժամանակ այդպիսի բանից կասկածելու տեղիք չունինք: Մեզ թվում է թէ այդ խեղճ մեռնողը, եթէ խօսել էլ կարողանար, դժուար թէ զանգատելու տեղիք ունենար, թէ նա այնքան է ապրել որքան առաջին նահապետները, մինչդեռ մենք, եթէ ոչ առաջին՝ գէթ տակաւին երկրորդ երիտասարդութեան մէջ ենք: Այս պատճառով բաւական հեշտութեամբ հաշտվում ենք այդ մարդու մահով որ այնպէս ծերացած էր. մեր զարմանքը այնքան մեծ չէ, շփոթութիւնն ու յուզմունքը չափաւոր են: Գալով նորա դամբանական ճառին, ոչինչ այնպէս հեշտ չէ պատրաստել, հարկ չկայ ամենևին շատ հռետորական ձևերի դիմել: Նա օրօք մարդ էր, բաւական սպրեկ էր. ժամանակը եկել էր ուրիշներին տեղ տալու, քանի՞ ժամանակ է որ այս ինչը սպասում էր նորան: Սակայն մեզ աւելի ապահովացնելու համար՝ երբեմն աւելացնում ենք, թէ եթէ իւր առողջութեան վրայ աւելի խնամք տարած և աւելի կանոնաւոր կեանք վարած լինէր, գուցէ կարողանար մի քանի տարի աւելի ապրել:

Բայց եթէ մենք նորանից տարօք ենք, կամ եթէ նոյն հասակի ենք, զի այն ժամանակ ստիպուած ենք մեր լեզուն փոխել, եթէ չենք ուզում մեր բերանով մեր դատավճիռը տալ, և իսկոյն ուրիշ կէտից ենք նայում բանի վրայ: Նախ քան առաջ կ'անցնենք, նկատենք և այս թէ որքան կեանքի այդ վերջին կէտը շարժուն ու փոփոխական է մեր երեւակայութեան, մեր երկիւղների և յոյսերի հաճոյքի համեմատ, նայելով թէ ինչ հասակումն ենք և ինչ կէտից ենք նայում բանի վրայ: Ի՛նչպէս մեր ուզածին պէ՞տ առաջ կամ

յետ ենք տանում ժամանակի այդ սլաքը որ այնպէս սերտ կապուած է մարդկային կեանքի հետ, նայելով թէ խօսքը մեր վրայ է թէ ուրիշների վրայ, նայելով թէ աւելի կամ պակաս առաջ ենք գնացել կեանքում: Ուրիշների վերաբերմամբ մենք աւելի անաչառ ու խիստ կերպով ենք վարվում, երբ խօսքը մարդկային կեանքի տևողականութեան կանոնների վրայ է զայլս, և կարծես ամենևին չենք կասկածում թէ այդ միևնոյն կանոնները մեզ էլ են վերաբերում: Ինչպէս ծաղր են անում այն վաթսուեամեայ մարդուն որ մի քանի տարուան համար պայմանաթուղթ ստորագրելու անտեղի միտքն է ունեցել. Ինչպէս խստութեամբ և առանց քաշուելու մեղադրում են նորան իւր աննախատեսութեան համար: Մարդ չէ կարող զսպել իրան, թէև այդպիսի ծերը իւր բարեկամը լինի, ու չհասկացնել նորան թէ խելքը կորցրել է և թէ հեռու չէ երեսայութեան մէջ ընկնելուց, եթէ արդէն չէ ընկել: Մենք ծիծաղում ենք այդ յանդուգն պայմանաթուղթի վրայ, մինչդեռ մենք, մեր կողմից, այնպիսի ծրագիրներ ենք կազմում իբր թէ հարիւր տարով պայման կապած լինենք կեանքի հետ: Իսկ եթէ մեռնողի տարիքը մերինից պակաս է, այն ժամանակ նորա կազմուածքը, նորա առողջութիւնն ենք առաջ բերում: Նա թոյլ ու լուրջ էր, մինչդեռ մենք ուժեղ ենք, գոնեա այնպէս ենք կարծում, և բոլորովին վերժ այդ տեսակ պատահմունքներից: Նա վատ կազմուածք ունէր, հիւանդոտ էր. բանը բանից անցնելուց յետոյ, խառնուածի ու կազմուածքի պակասութիւններ ենք գտնում նորանում, այնպիսի ակարութիւններ որ մինչև այն ժամանակ երբէք չէինք մտածել տեսնել նորա մէջ: Զշմարիտ է, նա առողջ էր թվում, բայց այդ միայն այնպէս էր երևում: Նկատել էք թէ ինչ հաստ վիզ կամ նեղ կուրծք ունէր, կամ թէ ինչպէս արիւնը զլսին էր խփում: Սա շատ կարմիր էր, նա շատ գունատ էր, այս մէկը նիհար էր, այն միւսը այնքան դեր էր որ լաւ վերջ չէր կարող ունենալ: Այլընչապէս, եթէ չենք յաջողիլ մի որևիցէ նշան գտնել նորա մէջ, մի ապացոյց նորա մերձակայ կամ հեռաւոր մահուան, այն ժամանակ մի վերջին միջոցի ենք դիմում. աշխատում ենք մի մահուան դէպք գտնել նորա հեռաւոր նախնիքների արիւնի մէջ: Նորա պապը կամ ապուպապը, նորա ազգականներից մէկը, չէ որ միևնոյն հիւանդութիւնից էր մեռել, այդ ցեղական հիւանդութիւն էր: Եթէ ուրեմն մեռել է, պատճառն այն է որ նորա մարմնի մէջ մի թերութիւն կար, որից մենք մեզ ազատ ենք համարում և որնոր նորա հիւանդութիւնը սաս-

տկացնելով՝ գերեզման է տարել նորան։ Իսկ մենք, փառք Առտուծոյ, առողջ նախնիք ենք ունեցել և լաւ կազմուածք ենք ժառանգել, զոնեա անյղպէս հաւատացած ենք, ուրիմն և շուտով այդպիսի շրթբաղդութեան չենք ենթարկուիլ։

Այս դեռ առաջին մասն է այն դատի որ կենդանի մնացածները իրանց սեպհական օգտի համար բաց են անում մեաւածների դէմ։ Տարիքից յետոյ, կազմուածքի թուլութիւնից ու թերութիւններից յետոյ, առաջ են բերվում մեռնողի գործած սխալները առողջաբանութեան ու կեանքի կանոնների դէմ, նորա անխոհմտութիւնն ու անհեռաւորութիւնը։ Այստեղ արդէն ամբաստանեալների աթոռի վրայ են նստեցնում նորան և արտունջներն ու ամբաստանութիւնները ամէն կողմից թափվում են նորա ղլխին, բարկանում, յանդիմանում, զայրանում են։

Ինչի՞ համար ենք մեռնում։ Եթէ փիլիսոփաների և Ֆիզիոլոգների մէջ զանազան տեսութիւններ կան կեանքի վրայ, նոյնպիսի տեսութիւններ կան և մահուան վրայ։ Այդ տեսութիւնների ամենաստորոտիներից մէկը անտարակոյս Ստահլինն է, որի կարծիքով, բանական հոգին՝ որ տեղեւ է մարմնը, առաջնորդում է նորան իւր բոլոր գործողութիւնների մէջ, զարմանալի իմաստութեամբ հսկում է նորա բոլոր շարժմանքների վրայ։ Բայց եթէ այդ ուղիղ է, չէ՞ որ այդպիսի իմաստուն առաջնորդութեան ներքոյ մենք պէտք է անմահ լինէինք, բացի անակնկալ դէպքերից, որ անհար է միշտ նախատեսել, և եթէ ոչ մահից՝ դէթ հիւանդութիւնից պէտք է զերծ մնայինք։ Այս պատճառով ահա Ստահլը վարանման մէջ է ընկնում երբ խօսքը գալիս է մահուան և մանաւանդ հիւանդութիւնների յաճախութեան վրայ։ Նորա Theorica medica vera մեծ աշխատութեան մէջ մի դուռ կայ հետեւեալ վերնադրով։ Սնկարիւն է հասկանալ մահուան բնական անհրաժեշտութիւնը։ Ըստ Ստահլի, ոչ մի բնական պատճառ չէ կարող բացատրել, թէ ինչի՞ կենսական զօրութիւնները մի որոշեալ ժամանակամիջոցից յետոյ դադարում են ներգործելուց։ Եթէ բնական սկիզբը յաջողել է մի քանի ժամանակ նիւթական ապականութեան առաջն առնել, եթէ նա մի քանի ժամանակ վերանորոգել է նորան որ կործանումն էր սպառնում, ինչի՞ այնուհետեւ էլ չէ շարունակում իւր գործը։ Ինչի՞ նշանակեալ ժամանակը հասնելուն պէս՝ թոյլ է տալիս որ իւր պահպանութեան յանձնուած մեքենան մաշուի ու ոչնչանայ։ Ստահլը հարկադրուած է

մի բան պակասեցնել այդ բանական հոգու իմաստութիւնից ու արթնութիւնից որ առաջնորդում է մեր մարմնին, և խոստովանել նորա թերակատարութիւնը շատ դէպքերում: Աթէ ուրեմն մենք ստէպ հիւանդանում ենք և եթէ մեռնում ենք, յանցանքը հոգունն է, որ իւր պաշտօնը զանցառութեան է տալիս, որ դժբաղդապէս տկարանում, անփոյթ է լինում, որ յոգնում ու ձանձրանում է:

Չէ՞ կարելի արդեօք ասել, որ մենք ուրիշների մահուան պատճառների վրայ յայանաժ գատողութիւնների մեծ մասի մէջ, անանց իմանալու, քիչ շատ Աթահիւան ենք: Երբ մենք մահը ոչ այնքան բնութեան օրէնքներին ենք վերաբերում, որքան հոգացողութեան, արթնութեան ու իմաստութեան պակասութեանը, երբ այնպէս ենք ցոյց տալիս իբր թէ հաւատացած ենք որ մարդս իւր յանցանքից է մեռնում, չէ՞ որ դորանով բանական հոգու թուլութիւններն ենք մասնանիշ անում: չէ՞ որ այդ Աթահիւ տեսութիւնն է մահուան վրայ, որ շտապում ենք մէկ կողմից յարմարեցնել ուրիշներին, իսկ միւս կողմից մեր օգտին ծառայեցնել, համոզուած լինելով թէ որովհետեւ մենք աւելի խելացի ենք՝ նոյն սխալները չենք գործիլ, և թէ օրինակից խրատուելով՝ կը կարողանանք ազատ մնալ այն վտանգներից որոնց ուրիշները թեթեւամտութեամբ անձնատուր են եղել:

Մեռնողները գէթ մի առաւելութիւն ունին, այն է որ այդտեղ չեն մեր անմիտ և ունայն յանդիմանութիւնները լսելու համար. նոքա այդտեղ չեն մեզ պատասխանելու համար և ցոյց տալու թէ ամէն բան անխղճմտանքաբար և լոկ մեր հաճոյքի համեմատ ծանաւում ենք, վստահ լինելով որ յաղթութիւնը միշտ մեր կողմը կը լինի: Ինչպէս անխնայաբար են վարվում այն խեղճի հետ որ այլ ևս վերադառնալու չէ, և ինչեր չեն հնարում լաւ համոզուելու համար որ եթէ նա մեռել է, այդ իւր սխալեցն է, իւր մեծ սխալիցը: Նա այժմ ողջ առողջ կը լինէր եթէ ինձ հաւատացած լինէր, եթէ տկանջ դրած լինէր իւր բարեկամների խորհուրդներին, եթէ այս կամ այն դեղը խմած լինէր կամ խմած չլինէր, եթէ այս և ոչ այն բժշկին կանչած լինէր, ինչպէս որ առաջուց ասել էին նորան: Ահա այս խօսքերն են ասում ամէնքը՝ նորա դագաղի շուրջը:

Բժիշկն էլ, իւր կարգին, մեղադրանքից ազատ չէ մնում: Նա չէ ճանաչել հիւանդութիւնը, կամ բժշկական կանոնները հակառակ է վարուել. նա կատարելապէս ցոյց տուեց իւր անհոգութիւնը կամ անփութութիւնը: Բայց շուտով բժշկին թողած դարձեալ հանդու-

ցեալին են ձեռք առնում և աշխատում են ապացուցանել որ նա, եթէ ոչ կամաւորապէս, զոնեա անզգուշութիւնից, անձնասպան է եղել:

Եկեղեցական բեմասացութեան ներկայացուցիչները չէին կարող չնկատել մարդկային սրտի այս թոյլ կողմը: «Այսպէս են մեռել, ապում է Մասիլեօնը, ձեր մերձաւորները, ձեր քարեկամները, այն բոլոր անձինքը որոնց մահը տեսել էք. ամէնքը ձեզ ապշութեան մէջ են թողել իրանց արաւ մահովը. դուք այդ մահուան պատճառները որոնել էք հիւանդի անզգուշութեան մէջ, դեղերի ընտրութեան մէջ, և այլն¹⁾»: Բայց մենք կարող ենք մի քանի նկատողութիւններ էլ աւելացնել այն խնդրի վրայ որ եկեղեցական բեմի սրբութիւնը թոյլ չէ տալիս քրիստոնեայ տոննաբանին մանրամասնօրէն քննել:

Կարող է պատահել որ մեռնողներից ոմանք անհոգ են եղել իրանց առողջութեան մասին և քիչ շատ արժանի են եղել այն մեղադրանքներին որ թափում են նոցա զլսին: Բայց բանն այն է որ ընդհանրապէս ոչ ոքի չեն խնայում: Ինչ օգուտ եթէ ոմանք իրանց չափաւոր, խաղաղ ու կանոնաւոր կեանքի ընթացքում չափազանցութիւններից հեռու են մնացել. նոքա բոլորն էլ յանցաւոր պիտի համարուին իրանց դատաւորների առաջ, որոնք նոյնքան աւելի խիստ կը լինին որքան աւելի դողում են թէ նոյն բաղդին պիտի հանդիպին: Եթէ աշխարհի ամենալաւ փաստաբանները նոցա օգտին խօսին, ինչպէս պիտի ազատեն նոցա այս անել դրութիւնից: Ամենայն փաստ, նպաստաւոր և աննպաստ, հաւասարապէս ձեռնառու են համարվում նոցա դէմ զինաւորուելու համար. նոցա դէմ գործ դրուած զէնքերը բոլորն էլ երկայրի են: Նա խիստ շատ էր ուտում, կամ քաղցից մեռնում էր. նա բաւական չէր հանգստանում, կամ չափազանց շատ անձնատուր էր լինում զուարճութեան. նա խիստ շատ էր աշխատում, կամ ամենեւին չէր աշխատում: Այդ հասակում, զգալով որ տկարութիւն ունի, ինչ հարկաւորութիւն կար տանից դուրս գալ ժողովարանը, կամ այսինչ ճաշին, այնինչ երեկոյթին զնայու համար: Ինչի՞ հանգիստ չէր մնում իւր սենեակում, տաք վառարանի մօտ, փոխանակ թատրոն կամ մինչև անգամ եկեղեցի զնայու այս ցուրտ կամ շոք, չոր կամ խոնաւ եղանակով: Երբ մարդ ծեր է կամ հասակն առած, չպէտք է մտածէ երիտասարդի կեանք

¹⁾ Sermon sur la mort.

վարել: Ուրիշները կ'ասեն. ինչի՞ համար փակվում էր նա առն մեջ և առելի շարժողութիւն չէր անում: Մէկը այս մեղադրանքն է անում, միւսը այն, իւրաքանչիւրը իւր հաճոյքի, իւր ճաշակի ու բնութեան համեմատ. բայց ամէնը մի բան մեղադրում են նորան:

Ես լոկ կարճառօտ և շատ մեղմ նկարագիր եմ անում այն դառն յանդիմանութիւնների որոնցով հալածում են ձյոյ աններելի յանցանքը գործող դժբաղդներին, յանցանք, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մարդկութեան դէմ, որով թոյլ են տալիս իրանց մեռնել և յոյց են տալի մեզ մահը որ մենք չենք կամենում տեսնել:

Չպէտք է կարծել թէ այս բոլորը նորանից է որ մի որևիցէ ատեղութիւն կամ քէն ունինք պահած մեր սրտում նոցա դէմ, այլ լոկ անձնասիրութիւնից, ինքնապահպանութեան զգայմունքից, մի ցաւալի իրողութեան, մի վատ օրինակի դէմ բողոքելու զաղտնի դիտաւորութեամբ, և մեր մտքում մի աւելի երկար կեանքի, մի բացառութեան արտօնութիւնը մեզ վերապահելու ցանկութեամբ, բացառութիւն որ եթէ անսահման չէ, գոնեա երկարատեւ է:

Բ.

Որքան էլ անգութ լինին այս ամբաստանութիւնները, այնու ամենայնիւ մեռնողները խղճալու չեն, որովհետեւ մեր ձայնը չէ հասնում մինչև նոցա գերեզմանների խորը, չէ խանդարում նոցա յաւիտեանիան խաղաղութիւնը: Սէւի խղճալու արժանի են հիւանդները, որոնց հետ մենք միևնոյն կերպով ենք վարվում և միևեոյն պատճառով: Սորա, իրաւի, ոչ առանց տրտմութեան և առանց դառնութեան՝ նոյն խօսքերը խում են իրանց ծանօթների ու բարեկամների կողմից, որոնք թէև ողջ առողջ են, բայց և այնպէս աշխատում են միևեոյն վարմունքով և ի վնաս խեղճ հիւանդի ապահովել իրանց նոյն հիւանդութիւնների ու ցաւերի երկիւղից: Ինչպէս որ մարդ չէ կամենում մեռնողի զրուցեան մէջ լինել, այսպէս էլ չէ կամենում և հիւանդի գրութեան մէջ լինել. ուրեմն և աշխատում է վերջինին առաջինի նման, յանցաւոր հանել, ջոկելով միշտ իւր անձը նորանից և, եթէ կարելի է, ինքնախաբօթեան մէջ հաստատուելով իւր երկարակեցութեան վերաբերմամբ:

Համակրութիւնը հիւանդների նկատմամբ սովորաբար աւելի ծանր է քան այն անձանց նկատմամբ որոնք այլ ևս կենդանիների թվում չեն: Հիւանդի ներկայութեանը մենք պարտաւոր ենք համա-

կրու թիւն ցոյց տալ նորան, եթէ չենք ուզում անզգայ երևիլ: Այս տեղ յարմար է յիշել Վ. օվլենարով մի խօսքը որ թէ և մարդկային սրտի համար նպաստաւոր է, բայց շատ ճշմարիտ է: Պատճառներ են պտուում դժբաղդների դէմ նեղանալու, ասում է այս խորագին բարոյագէտը, որպէս զի ազատ լինին նոցա խղճալուց: Այս տխուր ճշմարտութիւնը իւր գործադրութիւնը գտնում է ընկերական սանդղակի տմէն աստիճանների վրայ, դժբաղդութեան ամէն տեսակների մէջ, գահագութի իշխանից սկսած մինչև վերջին աղքատը որ քաղցից տանջվում է, մինչև անկողին ընկած հիւանդը: Որքան մեղադրանքներ են թափում այսինչ արքայութեան վրայ, այնինչ ընկած նախարարի գլխին, որոնց իրանց անկումից առաջ այնպէս փառաբանում էին և որոնցից արքան բարերարութիւններ խնդրելու տոացել էին: Որքան յանցանքներ են բարդում այժմ նոցա վրայ, որպէս զի իրանց աչքի առաջ արդարանան որ նոցանից հեռանում և ուրիշ տեղ են բաղդ փնտռում: Եթէ խօսքը սնանկացած հարուստի վրայ է, ինչպէս անողորմաբար են յարձակում նորա առաջուն շուայլութեան վրայ, նորա վարած փարթամ կեանքի, խաղացած խաղի, առեւտրական յանդուգն ձեռնարկութիւնների վրայ: Նոյն խտտութեամբ նայում են և աւելի հասարակ մարդկանց դժբաղդութեան վրայ: Եթէ մի համեստ քաղաքացի մի փոքր վաճառական թշուառութեան մէջ է ընկնում, ինչպէս ամէն կողմից մեղադրանքներ են թափում նորա վրայ և գլխին եկած դժբաղդութեան պատճառ իրան են համարում, նորան մեղադրում են որ կարգ ու կանոն, խոհանոցութիւն ու խնայողութիւն չէ ունեցել, ամենաթեթեւ զանցառութիւնը, ամենափոքր ծախքը, մի խաղալիկ որ իւր երկ խնայելի համար գնել է, մեծ յանցանք են համարում նորան, որպէս զի այդպէսով նորան խղճալուց և մանաւանդ օգնելուց ազատ մնան: Մինչև անգամ այս էլ են ասում, թէ ինչի՞ համար է ամուսնացել, ինչի՞ պղծան երեխայք ունի, երբ մարդ աղքատ է, բանը այնպէս չափաիմանի որ ուրիշների օգնութեանը կարօտ լինի:

Նոյն ընթացքը բռնում, նոյն հաշիւներն ենք անում այն թշուառների նկատմամբ որոնք անկողնում հիւանդ պարկած են: Նոցանից բաժանուելուց առաջ հարկաւոր ենք համարում ապացուցանել հարկադրել նոցա խոստովանելու, որ մի մեծ անզգուշութիւն, մի աննշանի սխալ են գործել, թէ անհոգաբար իրանց առողջութիւնը խանգարել են և թէ ի վերջոյ, եթէ հիւանդ են, եթէ ան-

կողնի վրայ ձգուած են, ինչպէս և մեռելները գերեզմանում, այդ լոկ իրանց յանցանքիցն է: Նոցա յանդիմանում են ուրեմն մեղմ կամ խիստ խօսքերով, ինչպէս թեթեամիտ երեսաների որ մի մեծ յիմարութիւն են արել որ իրաւամբ քաւում են, բայց որչա՛հ հետեանքների առաջ անկարելի է առնել:

Յիշեալ բարոյագէտը մի թեթեա, բայց շատ կենդանի և նուրբ գծով նկարագրել է մարդկային բնութեան այս թոյլ կողմը: Եթէ մի մարդ յաճախ հիւանդանում է և եթէ մի կեռաս ուտելով միւս օրը հարբուխ է ընկել, նորան միտիթարելու համար՝ ասում են թէ՛ այդ իւր յանցանքից է: Այսպէսով մեր ցաւակցութիւնների, մեր համակրական խօսքերի հետ շատ յաճախ զանազան մեղադրանքներ են խառնվում, որոնք այդպիսի հանգամանքներում շատ անտեղի են, եթէ մինչև անգամ բոլորովին հիմնաւոր չեն: Որքան խիստ են այդ անժամանակ կերած կեռասի կամ մի բաժակ խմած օշարակի համար: Ինչ կը լինէր եթէ խօսքը պաղպաղակի վրայ լինէր:

Սակայն խեղճ հիւանդը որի առաջ այս բաները ասում են, անտարակոյս քիչ շատ շփոթվում, անհանգիստ է լինում: Նա թոյլ է և չէ՛ կարող իրան պաշտպանել, ուրեմն և բաւական հեշտ է բոլորովին կամ գոնեա մնացած համոզել նորան թէ ինքը յանցաւոր է, այնպէս որ միտիթարութեան պատրուակով նորան այն դառն մտածելների մէջ են ձգում, թէ իրանից կախուած էր առողջ լինել և թէ ուրիշ ցաւ չունի բայց եթէ այն որ ինքը կամեցել է ունենալ: (Կետոյ) վստահ ու գոհ, հեռանում ենք նորանից, ինչպէս երբ խօսքը մեռնողների վրայ է, ուրիշների յիմարութիւնների հետ համեմատելով մեր իմաստութիւնը որով զիտենք մեզ կառավարել, մեր վարած կանոնաւոր կեանքը և մեր առողջ կազմուածքը: Այսպէսով Vae victis սկզբունքը ոչ միայն յաղթուած ազգերի վերաբերմամբ է գործադրվում, այլ և այն բոլոր թշուառների, այն բոլոր զոհերի նկատմամբ որոնք ենթարկվում են բաղձի հարուածներին:

Սակայն, սովորելով ամէն տեղ միայն այնպիսի մեռելներ ու հիւանդներ տեսնել որոնք իրանց սխալներով այս չար բաղձին են հանդիպել, վերջնվերջոյ համարեա այն կէտին ենք հասնում որ ինքներս մեզ մի տեսակ անմահութեան վկայական ենք շնորհում, կամ գոնեա համոզվում ենք թէ հիւանդութիւնը և մահը որ ուրիշների համար սովորական և ամէնօրեայ բաներ են, այնքան հեշտութեամբ չեն յաղթիլ մեզ պէս պնդակազմ մարդկանց: Ուրիշների մահը մեր

աչքում աշխարհի ամենաբնական բանն է երևում. իսկ մեր մահը, մինչև անգամ երբ հասակներս առած ենք լինում, իրերի սովորական ընթացքին մեզ բոլորովին հակառակ է: Թվում և իբրև բնութան օրէնքների կատարեալ կործանում: Զուարճալի բայց միևնոյն ժամանակ շատ ճշմարիտ են Քսալիէ դը Մէսարի, Ուշլեոբուրգ-Թիւն իմ օրնեակի շուրջը անունով գրքի հեղինակի այս բաները. «Ինչպէս, մի՞թէ ես պիտի մեռնիմ. մի՞թէ ես, որ խօսում եմ, որ զգում ու շօշափում եմ ինձ, կարող եմ մեռնել. դժուար է ինձ այդ բանին հաւատալ: Շատ բնական է որ ուրիշները մեռնին, այդ ամէն օր ենք տեսնում: Տեսնում ենք ինչպէս տանում են նոցա, և սովորում ենք այդ բանին. բայց ինքներս անձամբ մեռնիմք, այդ արդէն անհասկանալի է ¹⁾»: Մեր ամենալաւ վիպասաններից մէկը նոյնն է ասել իւր անձաւորութիւններից մէկի համար, որ անփոյթ է մեռնելու և մահնաւանդ ուրիշների ձեռքին թողնելու իւր տան, իւր դործերի և իւր փողի կառավարութիւնը. «Նա համոզուած զիտէր որ ամէնքը պիտի մեռնին, այդ ինքն ըստինքեան հասկանալի է, իսկ ինքը, զի, այդ ուրիշ բան է ²⁾»...

Եթէ մարդիկ աւելի խելացի լինէին, չէ՞ որ ընդհակառակն աւելի պիտի զարմանային որ ապրում են մինչդեռ իրանց շուրջը այնքանները մեռնում են: Նախ ի՞նչ աւելի զարմանալի քան լինել, ապրել, զգալ ու մտածել Աստուծոյ ստեղծած տիեզերքի մէջ: «Ես տեսել եմ, ասում է Սէն-Մարտէն, որ մարդիկ զարմացած են որ մեռնում են և ամենևին զարմացած չեն որ ծնում են. և սակայն այս աւելի արժանի է նոցա զարմացման ու յափշտակութեան: Դարձեալ, մի՞թէ զարմացման արժանի բան չէ և այն որ մենք դեռ ողջ առողջ ենք, մինչդեռ մեր այնքան ծանօթները, ընկերները, բարեկամները, ազգականները, որոնք մեզանից երիտասարդ էին և աւելի պնդակազմ էին թվում, վաղուց արդէն անյայտացել են: Ի՞նչպէս է եղել որ նոցա յափշտակող հիւանդութիւնը մեզ խնայել է. ի՞նչպէս ենք ազատուել այս կամ այն վտանգից. ի՞նչ հրաշալի բաղդով անցանք այն հասակից որին այնքանները չեն հասել:

¹⁾ Expédition nocturne autour de ma chambre.

²⁾ Cherbuliez. L' Idée de Jean Téterol.

Մակայն այս տեղից հեռանալու մեղքը չէր կրել իր անձինքը, որ անգամ որ քիչ շատ ազատվում էր նոցա պատճառած անխորժ տպաւորութիւններից, շուտով մի ուրիշ զգացմունք յաջորդում է միւս բոլոր զգացմունքներին. խօսքը ցաւակցութեան ու զթութեան վրայ է: Մենք ցաւում ենք մեռնողների վրայ, և ի՞նչպէս չցաւինք, քանի որ նոքա զրկուել են մի կեանքից որից մենք այնքան վախենում ենք որ չզրկուինք: Այս զգացմունքը շատ խոր է, նա անխոր տարածվում է ամէնէ վրայ, առանց զանազանելու հեռաւորն ու մերձաւորը, առանց խորութիւն անելու կրօնական դաւանանքների մէջ: Յարգանքն ու ցաւակցութիւնը այս դէպքում միմեանցից անբաժան են: Փարիզի մի մասի բնակիչների պէս կատապալտեր ու անպատկառ ժողովուրդ քիչ կը լինի և սակայն այնտեղ էլ փոքր ինչ յարգանք ցոյց են տալիս եթէ ոչ կենդանիներին, զոնեա մեռելներին: Յուդարկաւորութեան հանդէսը հեռուից նշմարուելուն պէս՝ փարիզի յետին գամէնը (փողոցի երեսայ) զգալի վերցնում է. նշանակեալ օրերում գերեզմանատները լցվում խուռն բազմութեամբ, որոնցից մեծ մասը մեռելների յիշատակը յարգելու համար են ժողովել այնտեղ: Խօսելով մի մարդու վրայ որ մեռել է, ասում են սովորաբար. խեղճ այս ինչը: Այս բնտանի ասացուածը շատ լաւ արտայայտում է այն ցաւակցութիւնը որ ցոյց են տալիս ննջեցեալներին ամէնքը, մինչև անգամ ամենամատարներ անձինքը:

Այս բանի առաջին պատճառը, կեանքի սէրը կամ մահուան երկիւղը, շատ լաւ յայտնի է ամենիս. բայց նորան ընկերանում են մեր մարմն բազմաթիւ ախուր պատկերներ ու հանգամանքներ որոնք նպաստում են պահպանելու ու սաստիացնելու այդ զգացմունքը, իբրև թէ ննջեցեալները մի բան զգային: Այն բոլոր սարսափելի պատկերների մէջ որոնցով շրջապատում են հանգուցեալին, երեւակայութիւնը աւելի մեծ դեր է խաղում քան բանականութիւնը: Ցաւում ենք ննջեցեալների վրայ այն վշտերի ու զրկանքների համար որոնք նոցա համար այլևս զոյութիւն չունեն, այլ միայն մեր աչքերի կամ մեր մտքի համար. խղճում ենք նոցա այն սառն հողի համար որի մէջ թաղուած են և մայն որդիների համար որոնք կրծում են նոցա, թէև նոքա այդ բաները այնքան են զգում որքան և այն քարը որ ծած-

կուժէ նոցա զերեզմանը: Այդ զգացմունքները մերն են և միայն մեր մէջ կարող են ծնել, բայց մենք տեղափոխուժ ենք. նոցա նոյն իսկ մեռելների սրտի մէջ, իբրև թէ այդ սիրտը դեռ բաբախում լինէր, իբրև թէ մենք կարողանայինք կենդանացնել զերեզմանի մէջ եղողներին: Մենք ենթադրուժ ենք մեր պարզամտութեան մէջ թէ նոքա իրանց մեռած տեղովը վշտանուժ են, իբրև թէ կենդանի լինէին, սորանից է առաջ գալիս մեր համակրութեան գլխաւոր պատճառներից մէկը:

Այդամ Սմիթի Բարոյական զգացմունքների մէջ կայ մի գլուխ այսպիսի վերնադրով՝ Մեռելների համար ունեցած համակրութեան մասին, որի մէջ մանրամասնորէն հետազոտվում են այդ համակրութեան զանազան պատճառները: Կան զանազան հանգամանքներ, ասում է նա, որոնք ծանր տպաւորութիւն են գործում մեր զգայրանքների վրայ, թէև այդ հանգամանքները չեն կարող ոչնչով ազդել մեռածների վրայ: Մենք նոցա զգալի ենք համարում որ արևի լուսից, մարդկանց տեսութիւնից և ընկերութիւնից զրկուած, փակուած են սառն գերեզմանի մէջ, որ մատուցում են ապականութեան և նոցա յիշատակը հետզհետէ ջրնջվում է նոցա ամենամօտ ազգականների և ամենասիրելի բարեկամների մոքից ու սրտից: Որքան աւելի մեծ է երևում մեզ նոցա կարծ միջոցում մոռացուելու հնարաւորութիւնը, այնքան աւելի կարծես հարկաւոր ենք համարում համակրել աւ սիրել նոցա: Հէնց այս պատճառով, աշխատում ենք զանազան ունայն պատիւներով կենդանի պահել, յաւերժացնել, եթէ կարելի է այսպէս ասել, նոցա յիշատակը: Բայց մեր բոլոր համակրական զգացմունքները մեր արտասանքը, մեր սէրը, մեր թափած արտասուքները, որոնք մեզ մնացնում են ուրիշ ամէն տեսակ վշտերը, աւելի ևս սաստկացնում են մեր աչքում նոցա տղբալի վիճակը: Սակայն այս բոլորը ոչինչ ներգործութիւն չէ անում նոցա վրայ, չէ վրդովում այն խորին խաղաղութիւնը որի մէջ նոքա հանգստանում են: Այն մեղալու յաւիտենական տիրութիւնը որով մեր երևակայութիւնը շրջապատում է նոցա աւրիշ արեւի բայց եթէ այն ցնորքը որ կարծես է տալիս մեզ թէ նոքա մեռնելուց յետոյ էլ գոժ են այն կոփոխութիւնը որով կեանքից գէպի մահ են անցել: Մենք մեզ նոցա տեղն ենք դնում և մեր կենդանի հոգիները նոցա անկենդան մարմինների մէջ տեղափոխելով, երեւակայում ենք թէ ինչեր կը զգայինք եթէ

նոյնպիսի վիճակի մէջ լինէինք: Ահա այս բաներն ենք զգում այն անձանց համար որոնք մեզանից առաջ միւս աշխարհն են գնացել: Բօսիւնէն խօսելով՝ Կոնդէ իշխանին ցոյց տրուած յուղարկանութեան պատիւների վրայ, գեղեցիկ պերճախօսութեամբ ասաց. «Ոչինչ պակաս չէ բացի նորանից որին այդ պատիւները տրվում են»: Նոյնը կարելի է տեսել գերեզմանի այն բոլոր օրտմութիւնների, տառապանքների, կոսկալի պատկերների համար. Ոչինչ պակաս չէ այնտեղ, բայց եթէ մէկից որ այդ բոլորը զգայ:

Այս բոլոր պատճառներով, անտարբեր ու անծանօթ անձանց մահն անգամ ազդում է մեզ վրայ: Նոյն մեր թշնամու մահ հոգան ժամանակ դիտութիւնը սովորաբար մեր սրտում իշխում է ուրիշ ամէն զգացմունքի վրայ: Նա մեռաւ, էլ չխօսենք նորա վրայ, ինքազոյսութիւն նորա ոսկորներին, խաղաղութիւն նորա յիշատակին, ահա այս խնայքերով սովորութիւն ունինք արձակելու մեր թշնամուն գերեզմանում: Սակայն կան տխուր բացառութիւններ անելու, օրինակի համար, երբ կրօնական կամ քաղաքական կրքերը զրգռուած են, երբ կուսակցութիւնները երկար տևում են պատմութեան ընթացքում: Այն ժամանակ ոչ մահը, ոչ նոյն իսկ ժամանակը չեն կարող մեղմացնել ատելութիւնները որոնք անդադար նոր զօրութեամբ հանդէս են գալիս, այնպէս որ կարծես թէ երբէք վերջ ունենալու չեն: Ոչինչ յարգանք չունենալով դէպի մահը, կրօնական կամ քաղաքական մոլեռանդութիւնը իւր վրէժը հանում է պիղծ համարած միացորդներից. նա բաց է անում, սրբապղծում է գերեզմանները, քանիւ է տալիս այն անձանց ամիւնը որ արդէն շատ տարիներ առաջ կամ մինչև անգամ շատ դարեր առաջ են ապրել:

Այս երեք կարգի զգացմունքներից որ մեռնողները պատճառում են մեզ և որ մենք հետագօտեցինք, մէկը միայն արդարանում է, այն է՝ դիտութեան զգացմունքը: Իսկ միւս երկու կարգի զգացմունքներին մենք լոկ ահից, թուլութիւնից, անձնասիրութիւնից և անմտածութիւնից անձնատուր ենք լինում: Ուստի և նոքա աւելի երեսխաների են վայել քան չափահաս մարդկանց: Միթէ բաւական ծառօթ չենք մեր խախուտ բնութեանը որ ուրիշների մահը չձգէ մեզ այն ապշութեան մէջ որ, ինչպէս տեսանք, այնպիսի անմիտ դատողութիւնների պատճառ է դառնում: Աւելի ևս անհիմն են այն ամ-

Նախնային ժամանակներից հանդիսանում էր հայկական ժողովրդի մշակութային կյանքի մեջ խիստ կարևոր դեր խաղացող մի գործընկերություն։ Նախնային ժամանակներից հանդիսանում էր հայկական ժողովրդի մշակութային կյանքի մեջ խիստ կարևոր դեր խաղացող մի գործընկերություն։

Ս. Նախնային ժամանակներից հանդիսանում էր հայկական ժողովրդի մշակութային կյանքի մեջ խիստ կարևոր դեր խաղացող մի գործընկերություն։ Նախնային ժամանակներից հանդիսանում էր հայկական ժողովրդի մշակութային կյանքի մեջ խիստ կարևոր դեր խաղացող մի գործընկերություն։

ԱՆՍԱԼՑԻՍՑԻՅՈՒՆ ԵՎ ՄԻՆՁԵԻ ԱՆԻ

Այս տարուայ ամառուայ տարօրինակ շողերից ստիպուած ես մի փոքրիկ ճանապարհորդութիւն արի դէպի Ախալքալակ, որ տեղից պատահամբ Ալէքսանդրապոլ, և այնտեղից Սնի գնալով իմ ճանապարհորդական նկատմունքներս զրի անցուցի, որոնք ահա ներկայացնում եմ «փորձի» ընթերցողներին, յուսալով որ իմ հաղորդած տեղեկութիւններս, մանաւանդ Անոյ վերաբերութեամբ, կարող են տալ քերքի լինել ընթերցողներին։

Այս տարուայ ամառուայ տարօրինակ շողերից ստիպուած ես մի փոքրիկ ճանապարհորդութիւն արի դէպի Ախալքալակ, որ տեղից պատահամբ Ալէքսանդրապոլ, և այնտեղից Սնի գնալով իմ ճանապարհորդական նկատմունքներս զրի անցուցի, որոնք ահա ներկայացնում եմ «փորձի» ընթերցողներին։

Յունիսի 28-ին ես դուրս եկայ Ախալքալակից դէպի Ախալքալակ։ Ախալքալակից 6 վերստ հեռաւորութեամբ ճանապարհը դնում է դաշտի վերայով, որի արևելեան անկիւնում զանաւոր մի փոքրիկ հայաբնակ գիւղի անունով կոչում է ձալայի դաշտ։— ձալայ գիւղից դուրս իջնում էք մի փոքր ձոր, որի միջից գնում է Կուրը, արևելա—հարաւային կողմից գալով։— Գիւղի աջ կողմում, ափի մօտ Մինազա փոքրիկ գիւղը քրդերով բնակեցրած։ Այդ գիւղից ճանապարհը սկսում է ղգալի կերպով մօտ 4500 — ոտնաչափ բարձրանալ լեռան վերայ, և յետոյ կրկին իջնել ձորի մէջ, որ տեղտեղ լայնանալով կազմում է ընդարձակ հովիտներ։ Միջակ մեծութեամբ լեռների և սրածայր գագաթների խառն կուտակութիւն, ճանապարհի անդադար պտոյսների, և դարուփոս ելէէջների, տեղ տեղ ճանապարհի մէջ ցցուած ժայռեր, բուսականութեան նուազութիւն, աղբիւրների սակաւութիւն, կրախառն հող, Կուր գետի մէջ շինած ձկան թարփեր, ահա ինչ որ կարելի է նկատել մինչև Ասբինձա գիւղը, Կուրի ձախ կողմում։ Ասբինձա գիւղը և նորա շրջակայքը, նոյնպէս և զետի աջ

կողմում, շեռների ստորոտներ և սարահարթերում երևացող Ախաշէն Գօթէթ և միւս գիւղերը զարդարուած են ծառերով: Ասբինճայի հանդէպ, գետի աջ կողմում և համանուն հանքային գաղջ ջրերը, որոնցից օգտուիլ ցանկացողները ստիպուած են վրանների տակ մնալ: — Ա. Բ. ի ն ճ ա յ ի ց բուսականութիւնը սկսում է աւելի շատանալ մինչև Խզարաւ ր ա յ գիւղը, սարահարթի գագաթում, որոյ հարաւային կողքում շէշա առ շէշա ձգուում են խաղողի բազմաթիւ այգիներ: — Խզարաւ րացիք այդ խաղողից գինի են քաշում, որ խմերէթի գինւոյն մեծ նմանութիւն ունի: — Խզարաւ րայից յետոյ դալիս է Խրթվիզը, ամբողջապէս պարտէզների մէջ թաղուած: Խրթվիզը իւր բազմաթիւ պարտէզների բնականօրէն սրտուղներով, գլխաւորապէս տանձ խնձորով, Ախալքալախի գաւառի ամբարանոց կարելի է համարել: — Ախալքալախից մինչև Խրթվիզ 40 վերստ է և այդ տարածութեան վերայ բացի սարաէզներից և այգիներից, դուք կը հանդիպիք, թէև սակաւ, այլ նաև ցորենի, գարու, եգիպտացորենի և ծխախոտի (Օրմոցի մօտ) արտերու: Այս և այն գիւղում, այս և այն անկիւնում, ձորի գլխում, ժայռի գագաթում յաճախ կը տեսնէք հին աշտարակների, մատուռների, եկեղեցիների ու բերդերի անքակներ: Այսպէս Մինազա գիւղից քիչ բարձր Ուռավէլ գետակի ձախ ափում հեռուից ձեզ երևում է նշանաւոր Սաֆարեան, Ախաշէն գիւղում մի կիսաւերակ եկեղեցի: Ասբինճայի բերդը, կամ վրացոց Դխաթամիածէականաւոր գերպատանից առաջացած բերդի պալատը, նորանից հապեւ երկու վերստ ներքև ճանապարհի վերայ էլն մի եկեղեցի, մի քիչ ներքև էլն մի քանի աշտարակներ և վերջապէս Խրթվիզը բերդը իւր աշտարակներով պարիսրեայ եռանկիւնաձև ժայռի վերայ կանգնած: — Այդ բերդի մեծութիւնը, ամրութիւնը և լաւ պիւրքը որ հայում է իրեք ձորի վերայ, արագ տայացոյց է որ Խրթվիզը իւր ժամանակում եղել է նշանաւոր բերդաքաղաք և պաշտպանատեղի: Նորա այժմեան բնակիչների մեծագոյն մասը աւաճիկներ են, իրանց էֆէնդիով (հոգևոր գլուխ), իսկ ամենափոքր մասը հայք, որոնք ունին մի անշուք եկեղեցի: Դժուար է ստուգել թէ Խրթվիզի բերդը երբ և ո՞ր ժամանակ է շինուած: Ակաղեմիկ Բրօսէն յայտնում է միմիայն այդ բերդի նորոգութեան ժամանակամիջոցը որ է 1354—1356, այսինքն Սաֆարիայի Ս. Սաբբա եկեղեցւոյն վերանորոգութիւնից 45 տարի յետոյ (Voyage archeol. եր. 153):

Խրթվիզի մօտ ձորը ճիւղաւորուելով երկու մաս, մինը գնում է

դէպի հարաւ, իսկ միւսը դէպի հիւսիս—արեւելք, վերջին ձորից հոսող Ախալքալակ—գետը հէնց դիւղի կշտին խառնուում է Կուրի հետ: Խորթվիզից մինչև Ախալքալակ, 23 վերստ տարածութիւն, ձորը սկսում է նեղանալ խորանալ: Ձորի միջից գոռալով, գոռգոռալով գնացող Ախալքալակ գետը ¹⁾ ձորի երկու կողքերից դուրս եկող բազմաթիւ և վճիռ սառն աղբիւրներն, վերից թափւող մեծ փոքր փրփրալից ջրվէժներն, ճանապարհի շարունակ պտոյտներն, անարուեստ և քարքարուտ բնութիւնը, այս և այն քարափի միջին փորուած մեծ և փոքր այրերն բաւականին դրախչ են և այդ ամէնը իւրեանց բնական սրարդութեամբ աւելի և աւելի շարժում են ճանապարհորդի հետադրեքութիւնը: Բայց մարդկային ազգի հանձարն ի՞նչեր չէ արած բնութիւնը ամէն տեղ իւր օգտին ծառայացնելու: Եւ ահա պարզ և անտաշ բնութեան մէջ ձեր աչքին կը հանդիպի յանկարծ մարդկութեան մի ամենաշուքաւորեալ մասի հանձարի արդիւնքը: Խօսքս մի մեծ կամուրջի մասին է, որ Ախալքալակի մօտ, հիւսիս—արեւելեան կողմից, ձգուած է գետի վերայ և չգիտեմ ի՞նչ պատճառով կոչուում է Ամերիկական կամուրջ, որ Երեւելի ճարտարագետի, որի խնամոցն յանձնուած էին, դեռ սորանից երկու տարի առաջ, Ախալքալակի և Ախալքալակը իւրեանց զաւառներով: Պարոն Զապլօցկին բոլորովին մոռանալով կամ դուցէ չգիտենալով որ Ամերիկացիք դործնական ժողովուրդը լինելով ոչինչ չեն անում որից դործնական կեանքում չափտի կարողանային օգտուիլ, իւր նշանաւոր կամուրջը գետնի մակերևոյթից այնքան բարձր է շինել, որ նորա վերայ բարձրանալու համար հարկաւոր է սանդուխներ ոչ թէ ձիերի ու կառքերի համար, այլ և հետինս գնացողների համար, բացի դորանից այդ կամուրջը դեռ ամբողջապէս չշինուած տեղ տեղ սկսել է ճեխքը տուիլ, թերուիլ, այնպէս որ երկնքի թռչուններն անգամ կարծես սիրտ չեն անում նորա վերայ իւրեանց բոյնը դնել և այդպէսով այդ ամերիկական կամուրջը մեռւմ է մթնոլորդի մէջ ու ջրի վերայ մինչև այսօր անմատչելի ճանապարհորդի համար ՚ի նախատինս նու

¹⁾ Ախալքալակ կամ Թափարալան գետը կազմում է Թափարալան և Թօյեցայ լճերից բղիտող գետակներից, որոնք միմեանց խառնուում են Սաթխա գիւղից 3 վերստ ներքև դէպի արեւմուտք, ընդունելով իրանց մէջ մի քանի աղբիւրներ էլ:

րա կառուցողին: Կամրջի վերայ՝ քայցի զիւղացիների աշխատանքից 5000 ռուբլի էլ ծախք է եղել: Եւ այդպիսի մասխարութիւններ միշտ կրպատահին, հասարակական կամ արքունական շատ ու քիչ գումարներ միշտ կը վատնուին, երբ մեր Զապլուկիները իրենց խելքին զօւ տալով զանազան ձեռնարկութիւններ ամբիկական սիւստեմայով անելու կը յանդգնին: Թողնելով ամբիկական կամորջը շտապելու իւր վերջնական քայքայմանը, որպէս զի նորա ընտիր գերաններն ու տախտակներն գէթ վառելիքի տեղ պէտք գան, ես ձորի կողքում շինուած պտուտակ ճանապարհի վերայով բարձրացայ Ախալքալակ:

Բ.

Հին Հայաստանի Դուզարաց աշխարհի (նահանգի) Զաւախք, յետոյ վրացիների Զաւախէթ գաւառի փոքրիկ քաղաքը — Ախալքալակը — (որ նշանակում է նոր քաղաք) գտնուում է մի ընդարձակ սարադաշտի անկիւնում: Նորա հիւսիսային, հարաւային և արեւմտեան կողմերից ձգուում են միջակ խորութեամբ ձորեր, իսկ արեւելեան կողմից մի ընդարձակ դաշտ, որը գնում է և խառնուում է Շիրակայ ծովածաւալ դաշտի հետ: Փոքրիկ, ցածր բայց նոր և քարաշէն տներ, մի քանի նեղ, կարճ, բաւականին կեղտոտ ու փոշոտ փողոցներ, եկեղեցական զանգակատների երկու անշուք գմբէթներ, փոքրիկ բերդի աննշան աշտարակներ, քաղաքի արեւելեան կողմում 8 կտոր մեծ և փոքր նոր շինուած երկյարկանի զօրանոցներ, մի կարգ ձգուած քարայտտակ շուկայ, ամէն մի անկիւնում, ամէն մի քայլափոխում նոր շինութիւնների հիմքեր, մասեր, շինութեան ատաղձների բլրակներ, քաղաքացիների մի խոռոն կուտակութիւն, անդադար անց ու դարձ անող սայերի, ֆուրգոնների ճռճոցներ ու կռկռոցներ, տեղ տեղ դարստած տանձի, խնձորի, սեխի ու մանաւանդ ձմերուկի ահագին քանակութիւն, ահա ձեզ Ախալքալակը իւր այժմեան դրութեամբ:

Հին կամ պատմական Ախալքալակը գտնուում է բերդի հիւսիսային կողմում և բոլորովին աւերակացած ու գետնի հաւասարած է: Բերդի այդ կողմի տարածութիւնը թերակղզաձէ է, որոյ արեւելեան հիւսիսային և արեւմտեան կողմը գալիս են վերոյիշեալ ձորերը, իսկ հարաւային կողմը բերդը, որը առաջ կազմուած է եղել լոկ

պարսպով և քանի աշտարակներով: Քաղաքը պարսպապատ է եղել և՛ գաւառի հետ յանրաբերութիւն ունեցել արեւելեան և արեւմտեան ձորերի մէջ բաց արած ճանապարհներով: Արեւելեան պարսպի դռան վերայ մինչև հիմայ մնում է վրացերէն լեզուով մի համառօտ արձանագրութիւն Մերովքեան տառերով: Աւերակների մէջ նկատուում են երկու եկեղեցիների հետքեր, հացի հորեր, ստորերկրեայ ճանապարհներ և վերջապէս հիւսիսային կողմում պարսպից դուրս սարահարթի վերայ մի գերեզմանոց, ուր ցոյց են տալիս ա. ցոյցնանեանցի պապի ու մամի շերիմները, առանց մի որ և իցէ հիմնական ապացոյցի, գուցէ հիմնուելով միմեայն այն բանի վերայ որ դոքա բնակչեան լիս են եղել այդտեղ և իւրեանց հարստութեամբ ու ազդեցութեամբ մեծ դեր խաղացել իւրեանց դրացիների մէջ: Բերդից դուրս, հարաւային կողմում, կան նմանապէս աւերակների մեծ քանակութիւն: Այդտեղը եղել է տաճկական թաղը մինչև 1828 թիւը, երբ Ախալքալաքի բոլորովին անցաւ ռուսաց ձեռքը, իսկ հին քաղաքը իւր բերդով նշանակութիւն ստացաւ հաւանականաբար թի. դարում: 1) Վերջերում, երբ ես Անին տեսայ, զարմանալի նմանութիւն գտայ նորա և հին Ախալքալաքի աշխարհագրական դիրք մէջ: Այժմեան Ախալքալաքում կայ 496 տուն կամ 2914 հոգի, որոնցից 1514 հոգի արական, իսկ 1400 հոգի իգական սեռից: Ա. Խաչ անունով անշուք հայկական եկեղեցին շինուած է 1856 թուականին, իսկ Ռուսական եկեղեցին վերջին տարիներումս աշխատութեամբ Ալեքսանդրապոլցի ս. Ստեփաննոս Անանիկեանցի, որը իւր կողմից էլ բաւական նիւթական օժանդակութիւն է արել և այդ անտուճահաճոյ և մարդահաճոյ գործի համար առաջին քաղաքական չին ստացել: Քաղա-

1) Քրիստոսից մի և կէս դար առաջ Արշակունի վաղարշակ թագաւորի ժամանակ մեր պատմութեան մէջ յիշուում է Գուգարաց աշխարհը, որը մի առանձին բռնիութիւն կամ կուսակալութիւն էր կազմում, ինչպէս այդ հաստատուում է պատմագրի խօսքերով՝ «եւ յանդիման կովկաս լերին կարգեաց (վաղարշակ) ի բռնիութիւն Գուգարացոց զմի ոմն յաւազաց» (Չամչ. հատ. Ա, եր. 214) Քրիստոսից 290 տարի յետոյ Տրդատ անուն ձին վերադառնալով կազմեց այդ աշխարհի վերայ (նոյն. եր. 378.) Այդ աշխարհի ինն գաւառներից մինն էլ է ի Զաւախք գաւառը Ախալ (որ յետոյ կոչուեցաւ Ախալքալաք) քաղաքով, որ էր քաղաք մեծին հայոց յաշխարհին Գուգարաց, զոր յետոյ վերք առին» (Բառար. յատ. անուանց վեհեաիկ եր. 236.):

քի հարաւային կողմումն էլ մի ընդարձակ պարսպապատ տարածութիւն եկեղեցւոյ համար յատկացրած, որը շինելու է իւր ծախքով տեղական բնակիչներից ծերունի պ. Գրիգոր Կիրակոսեանը: Ս. Խաչ եկեղեցին մոմսկաձառութիւնից և 2 դռքաններից տարեկան եկամուտ ունի 1000 ր. իսկ ծախքը 300 րուբլուց չէ անցնում, և որովհետեւ եկեղեցական փողերով շինուած են նորա պարսպում գտնուած Ս. Մեսրոպեան ուսումնարանը և մի այլ ընդարձակ և նոր շինութիւն, ուր չգիտեմ որ հիման վերայ ճրիաբար գետնդրուած է քաղաքական ուսումնարանը ևս և 21 հատ ուսումնարանապատկան դռքաններն, ուստի Ս. Խաչ եկեղեցին այժմ ունի միմեայն 2000 ր. պրամագլուխ: — Դռքանների շինութիւնը եղել է Եպղուփեան Կարապետ աղայի ջանքով և աշխատութեամբ, Ներսէս Կաթողիկոսի ժամանակ, որոյ եռանդուն գործակատարներից մինն էր հանգուցեալ Եպղուփեանը:

Ուսումնարանների թիւը երեք է. ա. քաղաքական ուսումնարան (որը շուտով կերպարանափոխելու մտադրութիւն կայ) երկու դասարանով 3 ուսուցչով և 53 աշակերտներով. բ) Ս. Մեսրոպեան ուսումնարան 4 ուսուցչով և 110 աշակերտներով և գ) Ս. Սանդխտեան օրիորդական ուսումնարան միւսնոյն արական ուսումնարանի 4 ուսուցիչներով, մի վարժուհով և 30 աշակերտուհիներով: Վերջին ուսումնարանը գետնդրուած է վարձուած տան մէջ և բացուած է 1870 թուականում Յովհաննէս քահանայ Քաջաղնուոյ և Խորէն քահանայ Բարսեղեանցի շնորհիւ, որոնք յանձն են առել մի տարի ճրիաբար ծառայել այդ ուսումնարանում մինչև նիւթական միջոցներն հայթայթուին: Այդ 3 ուսումնարաններն էլ շէնքերի անյարմարութեամբ, ուսուցչական խմբերի անընդունակութեամբ շատ խեղճ և ողորմելի բաներ են և չունին, մանաւանդ Մեսրոպեան և Սանդխտեան ուսումնարանները, մի որոշ ծրագիր և կազմակերպութիւն, մինչդեռ բաւականին զուժար տարեկան ծախս է լինում այդ ուսումնարանների վերայ: Դոցա տարեկան եկամուտն է.

- 1) 21 խանութների եկամուտն մօտաւորապէս . . . 2000 ր.
- 2) Ունեւոր աշակերտներից և աշակերտուհիներից թուականորամ 3 ուրբլուց մինչև 12 ու. տարեկան . . . 500 ր.
- 3) Բուռնաշէթի ուխտատեղուց մօտաւորապէս . . . 300 ր.
- 4) Ս. Խաչ եկեղեցուց 200 ր.
- 5) Մոսկուայաբնակ պ. Յովհաննէս Յովնանեանցից . . . 150 ր.
- 6) Ալապլսոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցուց 50 ր.

Ընդամենը . . . 3200 ր.

որը և ամբողջապէս զրեթէ զործածուում է ուսումնարանների վերայ, որովհետեւ այդ ուսումնարանների խնայուած դրամադուլան հազիւ 2000 ր. է հասնում, որը և եկող տարի զործադրուելու է Ս. Մեսրովլեան ուսումնարանի մի մասի վերանորոգութեանը, եթէ մինչև եկող տարի այդ մասը չփուլ եկաւ և զուցէ երկխաներին էլ չկոտորեց: Ուսումնարանների բարեկարգութեան նորոգ կազմակերպութեան համար պ. Թեմական վերատեսչի արած առաջարկութիւնները ժողովրդականք սիրով ընդունելով խոստացան տարեկան 2000 ռուբլի էլ իրանցից հանգանակութեամբ վճարել և ուսումնարանների տարեկան եկամուտը 5000 ր. հասցնել, եթէ պ. Բարխուդարեանցը ուղարկէ դէմք մի բանիքուն տեսուչ և մի վարժապետ: Ժողովուրդը իւր խոստումը կատարել է և, ինչպէս ինձ յայտնեց վերատեսչի օգնականը, զումարը արդէն պատրաստ է, մնում է ուրեմն որ պ. Բարխուդարեանցը ուղարկէ խոստացած տեսչին և ուսուցչին ¹⁾, առանց որոց ճշմարիտ որ տեղական աննշան ոյժերով Ախալքալակի ուսումնարանները չեն կարող ոտքի կանգնել:

Աղքատաց հոգաբարձութիւնը Ախալքալակում, բաղկացած 3 հոգուց, որոնք ընտրուում են հասարակութիւնից 3 տարի ժամանակաւ՝ նահապետական ձևով է առաջ տանում իր զործը և թէպէտ նուէրքներ հաւաքելու ժապաւինեալ մատեանները տրուում է հոգեւոր իշխանութեան կողմից, բայց ոչ նորա և ոչ մարմնատու իշխանութեան կամ գէթ հասարակութեան կողմից մի օրինաւոր համարառութիւն չէ լինում հոգաբարձուներից: Գանձանակների միջոցաւ թէ եկեղեցում և թէ փողոցում հաւաքուած տարեկան 600 ռ. զումարը ամբողջապէս մասնադրուում է, ըստ նկատման հոգաբարձուաց, 38 տան, մօտ 100 հոգի աղքատ կարծուածներին:

Ս. Մեսրովլեան ուսումնարանի դահլիճը, յարմարացրած է բեմի, ուր հայ թատրոնասէրների մի ազնիւ և ջանասէր խմբեակ բարեգործական նպատակով յաճախակի ներկայացումներ է տալիս և այն բաւական յաջող կերպով: Թատրոնասէրների եռանդը, ժողովրդեան, մանաւանդ նոր սերնդի, յաճախ և խուռն բազմութիւնը, ոտքիկա-

1) Պ. Բարխուդարեանցը Զարդէն ուղարկել է Ախալքալակ (տեսչի պաշտօնի համար պ. Աղեքսանդր Ալաւերտեանցի 1200 ր. ռոճկով և 2 էլ ուսուցիչ):

նութեան և մասնաւորապէս պ. դաւառապետի հոգաւորութիւնը և խնամքը այդ վսեմ գործի համար արժանի են ամէն գովեստի և խրախուսանքի: Ընթերցասիրութիւնից աւելի թղթասիրութիւնը (թղթ-թախաղը) տարածուած է ժողովրդեան մէջ: Ախալքալակում ստացուում են 25 օրինակ մշակ, 10 մանկավարժ. թերթ, 10 Արարատ, 7 Փորձ, 4 Մեղու և 2 Պատու Հայաստանի: Բարձրագոյն կամ միջնակարգ դպրոցներում ուսումնաւարտ երիտասարդներ չկան, բայց կան 20-ի չափ գիմնազիստներ և պանսիօներներ, որոնք մօտակայ ապագայում խոստանում են լաւ ծառայութիւններ իրենց հասարակութեանը: Այդ պարոնների մասնակցութիւնը թատրոնական գործին, նոցա ջանքն ու ճիգը տեհասարակ ինձ շատ դուր եկաւ: Ժողովուրդը իւր բարք ու վարքով, սովորութիւններով ոչինչով չէ դանազանուում Ախալքալակից, որոյ հետ 1830 թուականում նոյնպէս դադրել է ճաճկաստանից. կոնճաբանութեան մէջ կարծեմ Ախալքալակը քիչ բարձր է Ախալքալից: Ժողովրդեան գլխաւոր զբօսատեղիներն են քաղաքի երկու կողմի ձորերն, որոնցից արեւելեան կողմին մէջ կայ, ինչպէս ասում են, մի վանք և նորա մօտ մի սառը ջրի աւազան, որի մէջ տենդով բռնւողները լուացուելով իբր առողջանում են: Ես տեսայ այդ վանքը: Դա մի փոքրիկ կիսաւեր մատուռ է, բայց կողքին երեւացող հետքերից երեւում է որ դորան կից եղել են և այլ շէնութիւններ, կամ հենց մատուռն այլ մասեր: Վանքի հանդէպ գետի աջ կողմում մի այլ մատուռն հետքեր և նրա մօտ քարափում մի քանի այրեր, որոյ մէջ մինը զրսի կողմից գածած է և կոչուում է ձգնաւորի այր: Ոչինչ արձանագրութիւն ես չգտայ այդ աւերակների վրայ: Այդ ձորի մէջ կան նմանապէս մի քանի բաւականին խոր այրեր: Առանձին ուշադրութեան արժանի է այդ ձորում այն զօրեղ ներդործութիւնը, որ արել է անձրեւը, վեր թափած և դեռ ժայռերի մէջ մնացած կարծր քարերի վերայ, իւր ուժգին և երկարատե հարուածով մի տեղ ծակելով ահագին քարը, միւս տեղ դաշտաձև խորունկնելով նորան, երրորդ և չորրորդ տեղ այլևայլ ձևեր տալով նորան, և այդ ամէնը այնքան զեղեցիկ են, որ առաջին անգամ տեսնողը կարծում է թէ մարդիկ արուեստական կերպով են տուել դոցա այդ ձևերը: Այդ ձորը տարուայ որոշեալ ժամանակներում ուխտի են գալիս. իսկ արեւմտեան ձորը Ախալքալակում քաղաքական պարտէզի տեղ է բռնում: Ձորի միջից գնում է Գրք-պուլխս (քառասուն աղբիւր) անունով մի գետակ, որը և իւր

ձախ կողմից ընդունում է դարձեալ շատ սառն և քաղցրահամ աղ-բիւրներ: Քետակի երկու կողմում կան բանջարանոցներ, ուռենիի և բարդիի բազմաթիւ ծառեր, որոնց ստուերի տակ զբօսնում է ժողովուրդը, թէյ խմում, նարգի խաղում և հացկերոյթներ անում: Աշխատասէր հայ կանայքն էլ գետակում իրանց լուացքներն անում: Ձորի մէջ կան Ախալքալակի երկու բաղնիսներն, դարեջրի, կիր և աղիւս այրելու մի մի գործարաններ: Մի պարսն իւր պարտիզում շինել է և մի փոքր բայց գեղեցիկ ութօնտոյ: Անձրևի ազդեցութիւնք նշմարուում են և այս ձորի ժայռերի վրայ: Ինձ ասացին որ ձորի բանջարանոցների և պարտէզների մեծագոյն մասը քաղաքի սեպհականութիւն է եղել, բայց յետոյ այս և այն անձը խելով իրեն սեպհականացրել և բանջարանոց ու պարտէզ է շինել: Ուրեմն առածի ասածի նման եով չուստ, փորը կուշտ:

Եթէ այդ տեղեկութիւնը ճիշդ է, վատ չէր անիլ տեղական իշխանութիւնը եթէ այդ հասարակաց հողերը ձեռք ձգելու միջոցներին դիմէր, որովհետեւ առանց էն էլ Ախալքալակայ սահմանը շատ փոքր է և ես կարծում եմ որ տեղական հասարակութիւնը շատ կը սխալի իւրեան առանց էն էլ սակաւաթիւ հողերն առատաբար և աժանագին տալով ամէն մի ուզողին ևս աւելի հողատէրերին:

Դեռ շատ ժամանակ չէ որ Ախալքալակը դարձել է երկրորդ կարգի գաւառական քաղաք: Մինչև 1874 թէ 1875 թիւը նա Ախալցխայի պրիստաւութիւն էր: Թիֆլիսի նահանգում Ախալքալակը իւր գաւառով կարծեօք առաջինն է, բացի Ալեքսանդրապօլից, որ տալիք և առնելիքի մէջ շատ ճիշդ է: Բացի այն, որ ոչինչ արքունական կամ քաղաքական պարտք չունի, այդ քաղաքը ունի մի համեստ պահեստի դրամադուլիս 20,000 ռուբլի, որ գոյացած է գլխաւորապէս քաղաքական հողերի վաճառմանից: Կնճուոտ ու կեդտոտ և գորտեան հանգոյցի նման հինուրիս հաշիւներից միանգամայն ազատ է Ախալքալակը: Դա մի եզական օրինակ է նոյնպէս, եթէ չեմ սխալվում, բոլոր Կովկասի մէջ: Ախալքալակը իւր գաւառով վաւում է՝ քաղաքը 1468 ու. 80 կ. արքունական և 867 ու. 60 կ. զեմութւոյին:

Գաւառը 24091 ու. 30 կ. արքունակ. 31,741 ու. 30 կ. զեմութւ.

Ընդամենը 25560 ու. 10 կ. . . . 32,608 ու. 9 կ.

Անցեալ պատերազմի առթիւ եղած ծախսերի մասին ոչ գա-

ւառը օգնել է, ոչ էլ քաղաքական մայր գումարին ձեռք տրուիլ, այլ դա հոգացել է ժողովուրդը առանձնապէս իւր գրպանից:

Քաղաքի մուտքը մի մասնաւոր բանով միշտ աւելի է ծախքից և ներկայ 1879 ամի նախահաշուից երեւում է որ քաղաքի մուտքը կազմում են հետեւեալ աղբիւրներն:

Եկամուտ.

1. Բնակչաց տների տնահատութիւնից կամ տնահարկից (9400 ու. 10 առ $\%$)	940 ու. 90 կ.
2. Հասարակական կշիռքից և չափերից	905 — »
3. Առևտրական վկայականներից	830 — »
4. Մսամորթից	431 — »
5. Քաղաքի հողերի վաճառմանից	308 — 93 կ.
6. Աճրտից, նօտարից և հաշտարար դատաւորի միջոցաւ ժողովուած տուգանքից և այլն	206 — 93 կ.
7. Պատահական եկամուտ	16 — »

Ընդամենը . 3967 ու. 76 կ.

Բացի այդ գումարից քաղաքը ունի ապառիկ 2062 ու. որից միմիայն 647 ու. 13 կ. անյուսալի է, իսկ մնացեալ 1414 ու. 87 կ. յուսալի առնելիքներ:

Ծ ա խ ք

1. Ոստիկանութեան և ոստիկանական զլխաւոր ծառայողներին ու նոցա օգնականներին, նպար, ոռճիկ, և զիւանական ծախք	2125 ու.
2. Քաղաքական ճարտարապետին	325 —
3. Հրապարակի վերակացուն	200 —
4. Քաղաքի լուսաւորութեան հասարակ և հանգիստաւոր օրերում	430 —
5. Քաղաքական ուսուսական ուսումնարանի տեսչին տան վարձ	200 —
6. Բանդի լուսաւորութեան (25 ու. 15 կ) և վառելիքի (155 ու.)	180 — 15
7. Զինուորական աստիճանաւորաց տան վարձ	54 —
8. Քաղաքի կամուրջների պահպանութեան	55 —
9. Անակնուելի ծախք	30 —

Ընդ ամենը 3599 ու. 15 կ.

Բացի դորանից քաղաքը 1) ունի չկատարուած ծախսերից խնայուած մի գումար 1156 ռ. 914. և 2) տարեկան մօտ 600 ռ. էլ առանձնապէս հոգում է գէթութատական կանտորի ծախք:

Ախալքալակում կան I. կարգի մի անձ II կարգի 45, իսկ մնացեալները արհեստաւոր և մանրավաճառ են: Արհեստաւորների մէջ զլխաւոր տեղ բռնում են ոսկերիչները թուով 6., պղնձագործներն ու անագագործներն 6., դարբիններն ու երկաթագործներն 20., պայտսուսողործներն 8., կօշկակարներն ու մաշկակարներն 16., դերձակներն 7., զինագործներն 5., սափրիչներն 6., հացթուխներն 8., պայտսուսներն 6., կաշեգործներն և խաղաղորդներ 9: Գործարանների թիւը է կաշու 2, օճառին 2, աղւեսի 2, կրի 1, ծխախոտի 1, գարեջրի 1, և օղիի 1, 1):

Հետեւեալ հինգամեայ ցուցակից երևում է Ախալքալակայ արհեստաւորների գործունէութիւնը, որ կատարւում է նահապետական ձևերով ու գործիքներով:

Արհեստաւորներ. վաճառուած ձեռաւոր հետանոցներում գործների արժէքը. աշխատող վարպետ. աշակերտ.

1874 թուակ.	189 »	15,814 ռ.	»	237.	189.
1875 —	» 150 »	21,000 —	»	180.	115.
1876 —	» 127 »	17,780 —	»	160.	96.
1877 —	» 110 »	22,000 —	»	120.	50.
1878 —	» 124 »	19,000 —	»	140.	160.
ընդամէնը	700.	95,594 —		837 —	610.

Գ.

Ախալքալաքը տնտեսական կողմից մեծ կապ և սերտ յարաբերութիւն ունի իւր զաւառի հետ, աւելի քան միւս զաւառական

1) Օղիի գործարանը գտնուում է Գանձա գիւղում և հացի թանգութեան պատճառով վերջին տարիներս քիչ միջից են քաշում ամսական 1400 վիզրա օղի: Իւրաքանչիւր վեզրան հաշուելով 5 ռ. ուրեմն տարին 90,000 ռուբլի գործ է դարձնում այդ գործարան, որը պատկանում է երկու Ախալքալաքցի հայերու:

քաղաքները: Գլխաւորապէս Թիֆլիսից, Ալէքսանդրապօլից և Ախալ-ցխայից նա ստանում է ժողովրդեան սպառելիք նիւթեր, իսկ ինքը իւր գաւառով արտադրում է շատ նիւթեր, որոնք և գործադրվում են մասամբ տեղն ու տեղը, իսկ մեծ մասամբ վաճառահանվում վե-րոյիշեալ քաղաքները և ուրիշ տեղեր: 110 հատ մեծ և փոքր գիւղեր շրջապատում են Ախալքալքը և դոքա իւրեանց բնական ու ա-րուեստական կամ և մշակուած նիւթերով կեանք ու կենդանութիւն են տալիս այդ քաղաքին և ահա այդ է պատճառը, որ յուլիս և օգոստոս ամիսներում, երբ գիւղացին իւր դաշտային պարապմունք-ներով է զբաղած, Ախալքալքում կենդանութիւն և առևտրական շարժողութիւն չկայ:

Գաւառի բնակչաց թիւն է (քաղաքինը միասին վերցրած) 5566 տուն կամ 44,719 հոգի երկու սեռից: Դորանցից 122 հոգի ազնուականք, 874 հոգեւորականք, (այդ թուից հայ լուսաւորչ. 688, յունադաւան 66, հռոմէական 62, մահմետական 58) 10 տոհմա-կան քաղաքացիք: Երբունական հողերում բնակւող գիւղացիներ 28,619, եկեղեցական հողերում բնակւողներ 3153, կալածատէրների հողերում բնակւողներ 8478, թարաքամայ և քրդեր 292, բօշաներ 160:

Դոքա ըստ դաւանութեան բաժանուում են՝ հայ — լուսաւորչ. 27,398 հոգի ¹⁾, աղանդաւորներ (դօխաբօրներ) 5235, մահմետա-կաններ 4697, հայ — կաթօլիկներ 4058, յունադաւաններ 3504, և մոլօսականներ 27:

Գաւառի գլխաւոր արտադրութիւնն է հաց (ցորեան և գարի), չորքոտանի կենդանիների, բուրդ, իւղ, պանիր, մեղր, պտուղներ, բան-ջարներ, ձուկ, ձէթ և այլն:

	Հաց	Պտուղ	Բանջարեղէն.
1874 թուակ. 80,000 չետվ.	2,300 ոււրլի.	1,000 ուուբ.	
1875—	92,000 —	2900 —	1,500 —
1876—	98,000 —	1600 —	1,700 —
1877—	130,000 —	3200 —	2,300 —
1878—	138,000 —	2400 —	2,800 —
Ընդամենը—	538,000 չետվ.	12,400 ուուրլի.	9,300 ոուբ.

¹⁾ Վերջին տարիներումս հոգ. իշխանութեան ձեռամբ եղած վիճակա-գրութեան համեմատ այդ թիւը հասել է 34640 հոգու:

Միմեայն 1878 թուականում արտադրուած է նաև պիւր 80,500 ա., չորքոտանի կենդանիներ 50,000 ա., բուրդ 10,000 ա. իւղ և պանիր 12,000 ա., կաշի 4000 ա., մեղը 1,600 ա., ձուկ 1,300 ուռքի: Գաւառում կայ 10 հատ հասարակաց ամբար, որոց մէջ առ նուազն 2,800 չետովերտ ցորեն և 1,300 չետով. դարի միշտ պահուած կը մնայ գիւղացիներին նեղ միջոցներում նպաստելու համար: Այդ հացը գիւղացիք իւրեանք մասմաս տալիս են ամբարներին:

Գաւառի առևտրական գործունէութեան չափը երևում է հետևեալ հնգամեայ ցուցակից:

	Առևտրով պարապողներին թիւը.	Դրսից բերուած ապանքի արժէքը.	Վաճառուած ապանքի արժէքը.
1874 թուակ.	160.	46,000 ա.	29,000 ուռքի
1875 —	166.	50,000 —	335,500 —
1876 —	157.	70,920 —	742,500 —
1877 —	167.	300,000 —	2,000,000 —
1878 —	198.	280,000 —	975,000 —
Ընդամենը —	848.	746,920 —	4,353,000 —

Համեմատելով գաւառում ծնունդների ու մեռնողների ցուցակը տեսնում ենք որ մեռնողների մէջ իգական սեռը աւելի տեղ է բռնում և թէ հետևաբար ընդհանուր գումարում աւելացողների մէջ իգական սեռը $\frac{1}{2}$ օ/ո աւելի պակաս է արական սեռից: Այսպէս

	Ծնել են	Մեռել են	Աւելացած են.
	Արական. իգական.	Արական. իգական.	Արական. իգական.
1874 թ.	1324 307	1215. 730.	866. 594.
1875 —	1289 —	1225. 1200.	1155. 89.
1866 —	1223 —	754. 587.	569. 636.
1877 —	1416 —	1582. 808.	644. 608.
1878 —	1410 —	1518. 744.	668. 666.
Ընդամենը	6662 —	5894. 4069.	3902. 2593.
			1992 —

Ախալքալայ գաւառի ամէն մի գիւղը գրեթէ ունի իւր եկեղեցին, իսկ ամէն մի գոխաբօրի գիւղ ունի իւր աղօթար: Հին և աւերակ եկեղեցիների թիւը վիճակում հասնում է 47, որոնցից ամենանշանաւորն է Վարդեան:

Դ.

Վարդիա գնալու չորս ճանապարհ կայ, մինը որ կառքի ճանապարհ է, Խրթվիզի կշախ ձորի միջով է սկսում և հասնում մինչև Վանքը, միւսը Ախալքալակից մինչև Ափնիա գիւղը կառքով, յետոյ էլ ձիով, երրորդը Գմբերտալի վրայով կառքով և ձիով իսկ չորրորդը, որ ամենավատն է, մինչև Գօգաշէն գիւղն կառքով յետոյ ոտքով։ Ինձ վիճակուեցաւ վերջին ճանապարհը։ Գօգաշէն գիւղը գտնվում է Ախալքալակի արևմտեան կողմում մօտ 16 վերստ հեռավորութեամբ։ Գիւղը պատկանում է Ախալցխայի պ. Գրիգոր Բաղրատունեանցին, հանգուեցաւ Կարապետ արքեպիսկոպոսի ազգակցին, և հաւանակաւ նաքար վերջինիս փողով գնուած և պ. Բաղրատունեանցին, ի թիւս ուրիշ կայքերի ընծայած։ Բնակիչները բոլորն էլ վրացի են թուով 45 տուն։

Գօգաշէնը երեք կողմից շրջապատած է մեծամեծ ձորերով, իսկ չորրորդ՝ այսինքն հիւսիսային կողմից մի լայն պարանոցով խառնուում Ախալցխայ եկեղեցական գիւղերի հետ։

Վերոյիշեալ ձորերից ամենամեծն է արևմտեանը, որի միջոցաւ գնում է Կուր գետը, որից նա 2000 ոտնաչափից աւելի բարձր է։ Ձորի զիրքը ուղղահայեաց է գրեթէ և մի նեղ ու ոլորուն ոտքի ճանապարհով, անդադար քնթահարելով, ոտքի մատներ ջարդոտելով, զորուելու հաւանական կասկածից միշտ երկիւղ կրելով, ես $\frac{3}{4}$ ժամուայ մէջ հազիւ կարողացայ իջնել գետի ափը։ Ձորի այդ կողմը, որ դէպի հարաւ է նայում, իւր մշտական կանանչով ձմերոց է քրդերի համար, որոց ձմեռուայ ծառազարդ մի քանի բնակարանները ձգվում են նորա ստորոտում։ Գեռ ձորի զլսից չվեր իջած նորա հանդիպակաց կողմում կը տեսնէք մի ահագին հրաբխային ժայռ, որոյ ներքին մասը կիր է, իսկ վերինը քարացած կիր։ Ժայռի հէնց այդ կրային մասում չորս հինգ կարգ ձգվում են շատ այրեր, որոց մէջ ամենամեծը եկեղեցի է։ Դա Վարդիան է։ Ձորի զագաթից փոքր ինչ իջնելով ձեր աջ կողմում դէպի արևելք երևում են Նաքալաքիով, Ծուխտա, և Մարգաստան, պարտէզների մէջ թաղուած գիւղերն որոց մօտ կան մեծ ու փոքր աւերակներ։ Դոցա ճանապարհից դուրս գտնուելուն պատճառով ես չկարողացայ տեսնել։ Չկարողացայ

տեսնել նմանապէս այդ գիւղերից բարձր դէպի արեւմուտք, մի քա-
րաբլուրի վերայ գետեղուած բազմաթիւ աւերակներն — գլխաւորապէս
պարսպի և աշտարակների մնացորդներ: Որոնք ներկայացնում են վրա-
ցոց Խմոկվելի իշխանների Խմոկվի կամ Խմոկի պատմական բերդաքա-
ղաքը Ժ.Բ. և Ժ.Գ. դարերում շինած: Նախանատե է մականուամբ մի
սեմինարիստ Գօգաշէն գիւղի դատաւորի որդին, ինձ պատմեց որ
Խմոկկի մէջ կան և շատ բնակարանների աւերակներ, բլրի երկու
կողմից գետը իջնելու ստորերկրեայ ճանապարհներ, երկու եկեղեցիք,
որոց վերայ իբրեւ թէ և հայերէն արձանադրութիւններ ¹⁾:

Փայտաշէն փոքրիկ կամուրջի վերայով անցնելով Կուր գետը
նորա այդ ափում ևս կը գտնէք մի քանի պարտէզներ, որոնցից մէկը
մինչև այսօր Կարապետ արքեպիսկոպոսի անունով կոչվում է Մեծա-
ւորի բաղ: Մի քառորդ ժամ այդ պարտէզների միջոցաւ գնալով
վերջապէս ես սկսեցի սկզբում երբեմն լայն և երբեմն նեղ պտուտակ
ճանապարհով 24 աստիճան սանդուխներով բարձրանալ Վարգիայի
երկաթեայ գուռը: Այդ դրան և եկեղեցւոյ մէջ եղած տարածու-
թիւնը կազմում է մի նեղ, եկեղեցւոյ երկայնութեամբ սրահ: Սրահի
կամարի և եկեղեցւոյ արտաքին պատի վերայ կան արշտկած բա-
ւականին տգեղ նկարէն պատկերներ, որոց մէջ մի ճանապարհորդ
1872 թուականում որոշել է պատի մի կողմում արդարների գնացքը,
նոցա առաջից գնում են եպիսկոպոսներ, իսկ ետևից՝ թագուհի թագը
գլխին: Նոցա առաջ միւս կողմից Միքայէլ հրեշտակապետը, որին
հետևում են մեղաւորները ենթարկուած զանազան չարչարանքների:
Մի տեղ մի ահագին շուն մեղաւորի ոտքից կծած, միւս տեղ մի
ահեղ օձ մեղաւորի վերայ փաթաթուած, մի այլ տեղ արդարու-
թեան կշիռ վերջապէս ամենից բարձր Որդին Աստուծոյ: (Загребскій
поѣздка въ Ахалц. уѣздѣ. եր. 60) պ. Բրոսսէն (Voyage Archeol.
եր. 164.) այսպէս է նկարագրում այդ պատկերները, «ամենից առաջ
գնում է թագաւորը, պալատականները հետևում են նորան, թագա-
ւորին դիմաւորում է հոգևորականաց դասը և այլն» այդ բառերով

¹⁾ Թամար թագուհոյ մօտ կար մի հայ իշխան Սարգիս անունով, որ
թագուհւոյ շատ մտերիմն էր: Ըստ ասուութեան ոմանց այդ Թմոկի քաղաքը
նորա բնակարանն է եղել և այդ պատճառով նա կոչուում է և Սարգիս -
Թմոկի: Այդ կարծիքի հետ ես չեմ կարող համաձայնել, բայց եթէ ճիշդ է,
կարելի է ուրեմն, որ այդ տեղ լինին և հայերէն արձանադրութիւններ:

կամենալով պատմական նշանակութիւն մալ այդ պատկերներին, բայց ինչպէս վերեւի նկարադրութիւնից երևում է այդ պատկերները ներկայացնում են վերջին դատաստանը, ուրեմն և դոցա բովանդակութիւնը ինչպէս ասում է պ. Զակուրսկին զուտ կրօնական է: Սրահի արեւմտ—հարաւային անկիւնում բաց արած դռնից դուք մտնում էք եկեղեցին: Գորա երկայնութիւնն է 6 սաժէն 2 արշին, լայնութիւնը 3 սաժ. 2 $\frac{1}{2}$ արշին, իսկ բարձրութիւնը մօտաւորապէս 5 սաժ.:

Եկեղեցին ամբողջապէս փորուած է կրեայ ժայռի մէջ և ունի 4 մեծ և 4 փոքր պատուհաններ բոլորն էլ արտաքին այսինքն հարաւային պատի վերայ: Պատերը զարդարուած են նոյնպէս՝ արշալած նկարէն պատկերներով, որոնցից միմեայն սեղանի կամարում կարելի է որոշել մի երկայնահասակ թագուհի, ըստ ասութեան վանքի սպասաւորաց, Թամարան, նորա առաջ մի թագաւոր, Թամարայի հայրը Գէորգ Գ. (որի ժամանակ, այսինքն ԺԲ դարի կիսում սկսուած է եկեղեցւոյ շինութիւնը) որը և եկեղեցին նուիրում է Ս. Աստուածածնին, որի պատկերը քաշած է թագաւորի հանդէպ բարձրից:

Վերջերում շինուած յունաձև մի հասարակ խաչքարով եկեղեցին բաժանուած է երկու անհաւասար մասերի և մի քանի աննշան անօթներ կան նորանում: Ինձ ասացին որ առաջ այդտեղ կային շատ զարդեր և թանկազին անօթներ, բայց սորանից 12 տարի առաջ քրդերը կողոպտել են:

Յատակի վերայ շրջելիս ներքեւից լսում է արձագանք, ապացոյց որ եկեղեցւոյ տակը դատարկ է և թէպէտ այդ ներքնայարկի մի հատիկ փոքրիկ պատուհանն էլ հարաւային պատի վերայ երևում է, բայց նորա մէջ մտնելու ճանապարհը փչացած ու գոցուած է, մինչև անգամ որտեղ լինելն էլ անյայտ: Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմում կա մի դուռ, որտեղից անցկենալով կը մտնէք ուրիշ այրերի մէջ (սրահի միջից ևս մի դուռ դէպի այդ այրերը դնալու) ոմանք նեղ և ոմանք լայն: Գորանցից ամենավերջինի մէջ ժայռից բղխող մի սառը լճակ համեղ ջրով, որը գործածում է միաբանութիւնը:

Այրերում ժայռի մէջ փորուած երկու հասակաւորի և մի երեսայի գերեզմանատեղի: Եկեղեցւոյ միջից հիւսիսային կողմում խաչքարին կից մի այլ դրան տեղ, որի ետեւը 4 սաժ. և 2 ար. լայնութեամբ մի այլ սենեակ, որ հիմայ խորանի պաշտօն է վարում: Այդ վերջին սենեկի արեւմտ—հարաւային անկիւնից մի նեղկակ

դռնով սանդիսաւոր ճանապարհով կուզ ի կուզ բարձրանում էք վեր: Այդ ճանապարհն էլ երկու ճիւղ է բաժանւում, որոնցից մինը տանում է մինչև եկեղեցւոյ գմբէթը կամ սեղանի կամարը, որ և մի ծակի միջոցաւ ներքեւից տեսնւում է, իսկ միւսը հանում է մինչև մի այլ, եկեղեցւոյ մեծութեամբ, դարպաս կամ դահլիճ երեք կողմում կրեայ թախտերով կամ նստարաններով:

Այդ դարբասը, ասում են, թամարի ամառնային բնակարանն է: Այդ դարբասի առաստաղով արդէն վերջանում է ժայռի կրային մասը և սկսում է քարը և դորանից բարձր այդ չկայ: Դարբասի առաստաղից մինչև եկեղեցւոյ յատակը ուղիղ գծով 11 սաժէն է: Եկեղեցւոյ սրահի երկու կողմերում ձգուում են զանազան չափի և ձևի շատ այրեր, որոնց թիւը, մի վրացի պարոնի ասութեամբ 365 է տարուայ օրերի թուոյ համեմատութեամբ: Այդ այրերը յարմարացրած են մարդկանց բնակութեան համար և նոցա մէջ կան շատերը, որոնք եկեղեցւոյ առաջ շինուած են: Մինը, որ ամենամեծն է այդ այրերից, դիւանխանա կամ դիւանատուն անուն է կրում մերձակայ բնակիչներից:

Տակաւին եկեղեցւոյ երկաթեայ դուռը չբարձրացած ժայռի արեմտա—հարաւային անկիւնում կանգնած է առանձնապէս մի սրբաւատալ քառակուսի շինութեան լոկ պատերը: Պ. Զակուրսիին նորան զանգատուն է անուանում, իսկ տեղականք, թամարի (գուցէ թաղաւորի) բնակարան: Թէ այսպէս և թէ այնպէս այդ շինութիւնը վերջերում շինուած է: Նորա արեւելեան պատի անկիւնում կայ քանդակուած մի ողկոյզ երկու ճութ խաղաղով և մի պսակաձև օղակ որի մէջ և կանացի ուռուցիկ երես:

Ամբողջ վարդիայի մէջ ոչ մի տեղ եւս ոչինչ արձանագրութիւն չտեսայ: Եկեղեցւոյ սրահի արեւելեան կողմում փայտից կախարած երկու փոքր և մի մեծկակ զանգակներից վերջնի վերայ մի քանի հայկական անորոշ տառեր: Այդ զանգակը սորանից մի քանի տարի առաջ բերուած է Ախալքսայի մօտքերում փորուած մի աւերակի միջից: Ինձ ասացին որ վանահօր սենեկի կշտին կայ մի սենեակ, որի մէջ ժայռի չորս բոլորը կան մի մի կանգուն բարձրութեամբ զինուկաւեայ կարասներ, բայց վանահօր բացակայութեան պատճառով եւ չկարողացայ տեսնել այդ սենեակը:

Վարդիա վանքը չունի որեւէ անշարժ կալուածք, բայց տարին մի անգամ Աստուածածնի տօնին մի քանի օր շարունակ (օգոստոսի

18—20) այդտեղ հաւաքվում է ուխտաւորների մեծ բազմութիւն վրացիների, յոյների և հայերի, որոնք ժողովում են շրջակայ գիւղերից և մինչև անգամ վրաստանից ու Գարթալինայից — ուխտաւորները այդ մի քանի օրումը 400 բուբլուց աւելի օգուտ են տալիս վանքին: Սեպտեմբեր ամսում էլ, կալոցի ժամանակ, վանահայրը շրջում է գիւղերում և վանքի համար կամաւոր նուէր, հաց ժողովում: Վանահայրութիւնը բաղկացած է մի վարդապետից և մի տիրացուից: Ինձ ուղեկցողները՝ վանքի պահապանները ¹⁾ և Գօգաշէնի բնակիչները մեծ գովեստով և շնորհակալութեամբ խօստում էին մի Գիւմրի շխանցի հաճի Գէորգի փոխալօտուօ անձի վերայ, որը 17 տարի բնակուելով այդ վանքում շատ կարկտաններ և շինութիւններ է արել և գետի վերայի կամուրջը և վանքի բարձրանալու ճանապարհը շինել: Այդ պարոնն է եղել պատճառ որ վարդապետ հիմնուել է վանահայրութիւն, սկսուել է ժամերգութիւն, բայց եկող վանահայրերը չեն կարողացել նորա հետ վարուել և մի քանի տարի շարունակ այդ մարդը կռուելով կղերի հետ, 1874 թուականին նորանից հալածուել և վանքից արտաքսուել է:

Այժմեան վանահօր, վասիլի վարդապետից, շատ դժգոհութիւն են յայտնում որպէս մի մարդու վրայ, որ տարին մի անգամ պատարագ է մատուցանում և ժողովելով վանքի արդիւնքը գնում է քաղաքներում և գիւղերում աւելի հանգիստ կերպով իւր ժամանակը անցկացնելու:

Գօգաշէնից վեց վերստի չափ դէպ արեւելա—հիւսիս գնալով ես հասայ Գիւմրիւրտա, ուր տեղական բնակիչներից մի պարոն տիրացու Գրիգոր, — Ախալքալաքայ ուսումնարանում իմ հին դասաւանդներիցս մինը, ինձ և դէպի վարդիա ինձ հետ ուղեկցող արժանապատիւ Յովհաննէս քահանայ Քաջազնունուն քաղցր հիւրասիրութեամբ պատուեց: Գիւմրիւրտան 100 տուն բնակիչներով հայաբնակ գիւղ է, ունի մի եկեղեցի, 2 քահանայ և մի ուսումնարան: Գօգաշէնի նման Գիւմրիւրտան էլ կանգնած է ձորի գլխին, ուր կանգնելով մի գեղեցիկ բնութեան տեսարան էք նշմարում ձորի մէջ, — գե-

¹⁾ Վանքին մօտակայ վրացական գիւղերը պարտաւորուած են միշտ 9 պահապան տալ վանքին: Դոքա իրենց հացովն, առանց ոռնկի պարտաւոր են 1-ից մինչև 2 շաբաթ գիշեր և ցերեկ սպասել վանքի մէջ հերթով ամբողջ տարին:

տից հազիւ 150—200 ոտնաչափ բարձրութեամբ մի լճակի ծածանաւող ջրերով: Գիւմրիւրտան նշանաւոր է մի հին եկեղեցւոյ աւերակով որը Զավախէթի մէջ գտնւող բոլոր պատմական յիշատակներից կարող է առաջինը համարուիլ և համեմատաբար աւելի քիչ վնասուած: Դա մի հոյակապ եկեղեցւոյ աւերակ է: Եկեղեցին օրօրոցածե է կոփածոյ կարմիր և սև քարերից շինուած ու կիսաբոլոր բազմանկիւնի սիւների վերայ կանգնած: Ախասիւնների միջի տարածութիւն կազմում են վեց կիսաբոլորակ խորշեր որոնցից մինը սեղանը: Այդ եկեղեցին իւր ներքին ձևով բոլորովին նման է Անւոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն բայց նորանից անհամեմատ մեծ, իսկ արտաքին կողմից ևս և շինութեան նրբութեամբ, բարձրութեամբ և վսեմութեամբ շատ նման Անւոյ կաթողիկէին, որի նման սրայ զմբէթն էլ փուլ է էկած, պատուհանների քանդակներն, կառնիչներն և առ հասարակ արտաքին մանուածքներն միմեայն սակաւ են և անհամեմատ կոպիտ և ստոր Անւոյ կաթողիկէի մանուածքներից և քանդակներից:—Եկեղեցւոյ մէջ սեղանի կիսաախիւների վերին հանդիպակաց անկիւններում կան մի այր և մի կնոջ փոքրադիր քանդակագործ պատկերները, իսկ արտաքին կողմից արևելեան պատի հիւսիսային անկիւնում մի արծուի և հրեշտակների պատկերներ: Եկեղեցւոյ հարաւային քառակուսի կողմում պատկից քարեայ զոյգ աւազաններ կան որոց մինի մէջ կանգնացրած է մի բարձր քառակուսի կարմիր քարից շինուած կոթող.—Դա եկեղեցւոյ հիմնադրի գերեզմանն է¹⁾։ Այդ պատի վերայ է այդ աւերակի միակ ընդարձակ արձանագրութիւնը Մեսրոպեան տառերով: Եկեղեցւոյ չորս բոլորը պատած է հաստ կրկնապատ պարսպով անտաշ և կոպիտ քարերով շինուած:

Պարսպից դուրս կան հացի հորեր և ձիթահանքի հետքեր: Եկեղեցւոյ արևմտեան քանդուած խորշի մէջ տեղական հայք շինել են իրանց եկեղեցին, որոյ սեղանը հին եկեղեցւոյ միջին դրեթէ կէս մասը բռնած է: Այդ եկեղեցւոյ հարաւային կողմում դարձեալ հին եկեղեցւոյն կից կանգնած է և ուսումնարանը: Հայկական եկեղեցւոյն նսւմ և մռայլ տեսքը, անձոռնի ցեխաշէն պատերը մի մեծ տգեղու-

¹⁾ Մի այդպիսի պարսպապատ կոթող էլ գտնուում է Կաճօ գիւղից դէպի արևմուտք: Կոթողի վերայ մի խաչ: Մերձակայ ժողովրդականք դորան Ս. Յովհաննէս անուէն են տալիս և յաճախ ուխտի և երկրպագութեան գալիս:

Թիւն են պատճառում այդ պատուական հոյակապ յիշատակին: Յանկալը էր որ այդպիսի այլանդակութիւններ չթոյլադրուէր և հնութիւնները մնային առանձին անձեռնմխելի: Հայ ժողովրդեան բնաւորութեանը անծանօթ եղող մի օտարազգի ճանապարհորդ տեսնելով այդ անձողնիրութիւնը թերևս հեշտութեամբ կարող է դա կրօնամոլութեան հետեանք համարել, բայց ով չգիտէ որ դա լոկ տղիտութեան և մասամբ շահասիրութեան հետեանք է: Եթէ Մաճաղիայ և Կոլեկամ գիւղերի համեմատաբար փոքրաթիւ հասարակութիւնները կարողանում են իւրեանց գիւղերում կանգնեցնել այնպիսի հոյակապ եկեղեցիներ, որոնք իրանց մեծութեամբ, փառաւորութեամբ բարձր են ոչ թէ միմեայն վեճակի գիւղերի, այլ և Ախալքալաքայ եկեղեցիներից, ի՞նչու համար Գիւմրիւրտայի հասարակութիւնը չպիտի կարողանար գէթ մի փոքրիկ առանձին եկեղեցի շինել, և վրացական պատուական յիշատակը այդ կերպով նսեմացնել: Այդ հանգամանքում միանգամայն դատապարտելի են մեր տեղական հոգևոր և պոլեցիական իշխանութիւնները և Կովկասեան հնախօսական ընկերութիւնը:

Վրացիների իշխանութեան ժամանակ Գիւմրիւրտան նշանաւոր եպիսկոպոսանիստ տեղ էր, որտեղ նստող առաջնորդը իշխում էր բոլոր Ջավխէթի հոգևորականների վրայ: Այդ եպիսկոպոսներից մինը այսինքն Յովհաննէս, Ճ-րդ դարի երկրորդ կիսում կամ 964 թուականում արխագների Ղևան Գ. Թագաւորի ժամանակ շինեւ է վերոյիշատակեալ տաճարը:

Հարևար տարի յետոյ Աբխազ-Գարդանիլացւոց Բազրատ Գ. Թագաւորի մօր Մարիամ Թագուհւոյ ձեռամբ, այդ տաճարի մօտ շինուած է նաև գաւիթը, (Загүрскій поѣздка въ Ахалц. уѣз. кр. 77.) ուր գետեղում են այժմ հայկական եկեղեցին և ուսումնարանը: Ինձ ասացին որ սեղանի սիւների անկիւններում փորուած պատկերներից մարդու անունն է Ելեազ, իսկ կնոջը Ելեօզիկ. — այդ և կին — որոց զոհաբերութեամբ գլխաւորապէս շինուած է Գիւմրիւրտայի տաճարը:

Ե.

Ախալքալակը չորս կողմից շրջապատած է լեռնային շղթաներով, որոնք թէև բաւականին հեռու են քաղաքից, բայց ի հարկէ

ունին իրանց ազդեցութիւնը կլիմայի վերայ: Արևելեան կողմում ձգվում է Թրիօլէթի հրաբխային շղթան, որի մէջ այս կողմերում ամենանշանաւորը իւր բարձրութեամբ է երկզագագթանի Աթուը (հանգած հրաբուխ 10820 ոտնաչ. ծովի մակերևոյթից). արևմտեան կողմում—Ջավախէթի շղթան, որի մէջ ամենաբարձրն է Գէօզդաղը (կապոյտ լեռ). հիւսիսային կողմում Բօրժոմի շղթան, իսկ հարաւային կողմում մին մինակ դաշտի մէջ կանգնած փոքրիկ Դաւշան—Թափան, որի արևմտեան ստորոտի տակովն անց կենալիս ես ճանապարհ ընկայ դէպի Ալէքսանդրոպօլ: Թէև չխճած, բայց շատ կոկիկ և յարմար է այդ ճանապարհը, ի հարկէ ցեխ չեղած ժամանակ:

Ճանապարհը գնում է մի լայն դաշտավայրի վրայով, որ անդգալի կերպով և աստիճանաբար բարձրանում է մինչև Ալէքսանդրոպօլից 15 վերստ այս կողմը եղող կիսախջւանը, որտեղից և սկսում է գետնի մակերևոյթը ցածրանալ, մանաւանդ 5-6 վերստ առաջ գնալից յետոյ: Այդ տարածութիւնը հաւասար է 94 վերստի և Դօխաբօրների ժիր ձիանքը մի և կէս օրում, եթէ ոչ աւելի շուտ, հանգիստ կերպով ձեզ կը հասցնեն Ալէքսանդրոպօլ: Դաշտավայրը լեքն է բաղմաթիւ գիւղերով (ամենամեծ մասը հայկական) որոնց մէջ ուշադրութեան արժանի են նաև Դօխաբօրների գիւղերը: (Ախալքալայի գաւառում): Ախալքալայի գաւառի լճերն են քաղտքի արևելեան կողմում փարվանայի կամ Թափարավանի լիճը (6876 ոտն. բարձր ծովի մակ.) Թրօյից կայի կամ Մատաթափի լիճը, հարաւարևմտեան կողմում Կարծախի կամ Խոզաթենի լիճը. բացի դորանից գաւառի սահմանակից Թուրքիթի կամ Ծալկուայ վիճակում Ախալքալայի հիւսիսարևելեան կողմում ձգվում է Իմսխուայ կամ Թափացխուրի լիճը ամենահամեղ և մեծամեծ կարմրախայտ ձկներով, որոնք տարեկան 700 թուրք արգիւնք են տալիս: Բացի Թափացխուրի և Թափարավանի լճերից, փնացեալները ամենահին ժամանակներում միացած են եղել ինչպէս նշաններից երևում է: Այդ լճերը ոչ այնքան հեռու ապաքայում ցամաքելու նոյնպէս նշաններ են ցոյց տալիս: Արդէն բոլորովին ցամաքած լճերի տեղեր կան գաւառում, որոց մէջ յայտնի է Վարգիայի ճանապարհի վերայ Չանդուրա գիւղի մօտ Զրէզը որ այժմ մի փոքրիկ խոտնոց և արօտատեղի է, և որոյ ափին կից կան հայկական եկեղեցւոյ անարձանազիր աւերակներ գետնին հաւասարած

արդէն: Կան այնպիսի լճեր էլ որ նոր են կազմվում, ինչպէս է Սխալ-
թայի լիճը Մաշադիա գիւղի հանդէպ. Գոխաբօրների գիւղերը բու-
լօրն էլ այդ լճերից այս կամ այն լճի կշտին են շինուած կամ մի
փոքր ինչ հեռու և բոլորն էլ անխտիր կանոնաւոր և վայելուչ կեր-
պով: Լինէին այդ տեղ ծառներ ¹⁾. և Գոխաբօրի ամէն մի գիւղը
կը դառնար մի գերմանական Գօլօնիա (Թիֆլիսում), ի հարկէ երկրա-
գործութեամբ պարապող ժողովրդի բնակարաններով: Լայն և եր-
կայն փողոցների երկու կողմերում ձգուած են Գոխաբօրների ընդար-
ձակ տները առանձին առանձին: Ամէն մի տուն ունի իւր ընդարձակ
պարսպապատ զաւիթը, որտեղ կան խոտի դէղի և բրգաձև դարսո-
տած աթարի մեծ բաժանմունքներ բաց օդի տակ, նոյն-
պէս և կառատուն, մարագ, ախոռ և վերջապէս Գոխաբօրի իւրեան
բնակարանը միշտ փողոցի վերայ: Յաճր և հողից շինած աղիւսի
պատերի մէջ տեղը վերևից Գոխաբօրը դնում է մի զոյգ բարակ դե-
րաններ, որոնք ներքևից կանգնում են մի զոյգ փայտեայ սիւների
պաշտօն կատարող նեցուկների վերայ: Գերանների և պատերի վե-
րայ թեքուած դիրքով շարուում են աւելի բարակ գերաններ (մար-
դակներ) նոցա վերայ դարսուում է հողէ աղիւսը, դրսից և ներսից
ծեփուում է ցետով և կրով, պատերի մէջ բացուում քառակուսի
փոքրիկ լուսամուտներ, թուով չորսից ոչ պակաս, և ահա պատ-
րաստ է Գոխաբօրի վայելուչ, մաքուր և երկայնաձև բնակարանը,
որի մէջ 2-ից մինչև 4 բաժանմունքներ կան, ամենամեծի կամ
դահլիճի մէջ ռուսական մեծկակ վառարան, նորա վերևը կամ
կշտին ծերերի ննջատեղին, իսկ չորս կողմերում պատերին ամրացրած
փայտեայ, ցերեկը նստարանի իսկ զիշերը մահճակալի պաշտօն կա-
տարող, նեղ տախտեր, վառարանի կշտին նորա գործիքներն, կե-
րակրի կաւեղէն և երկաթեղէն ամաններն, սիւներից կախ արած շո-
րեղէնքն, ահա Գոխաբօրի բնակարանի ներքին մասի բարեզարդու-

¹⁾ Ախալքալաքայ ամբողջ վիճակի սև և պարարտ հողը միանգամայն
զուրկ է բուսականութիւնից (ծառեր), բայց հին ժամանակներում հաւան-
օրէն այդ տեղ կը լինէին անտառներ. — որոնք ժողովուրդը դարերի ըն-
թացքում տգիտաբար փչացրել է: Սրանից 20 տարի առաջ երեսայու-
թեանս ժամանակ շաճղայ և Մերինա գիւղերի անտառներում ևս ինքս
ման եմ եկել, բայց այժմ այդ տեղերում հազիւ մի քանի թփեր են երևում:

Թիւններն: Բնակարանի ցածութիւնն, փոքրիկ լուսամուտների տա-
րուայ ամէն միջոցում՝ զոց մնալն, վառարանի ամէն օր, առաւօ-
տեան վաղ, վառութիւն, անտախտակամած յատակի խոնաւութիւնն,
անտանելի են անում այդ բնակարանների օդի ներշնչելը, բայց մեր
Դօխաբօրը սովորել է դորան և երբէք չէ նեղանում, եթէ շոքը փոքր
լինչ նեղացուց նորան, կվերառնի նա իւր Թաղիքն ու մուշտակը,
դուրս կուգայ զաւիթը և Փուրկօնի մէջ վայր ընկած կքնանայ ա-
մենահանգիստ կերպով: Դուխաբօրը ոչինչ հասկացողութիւն չունի
ուսման և կրթութեան մասին, նա ոչինչ գրաւոր բան չէ ընդու-
նում, այլ ամէն բան բերանացի և աւանդական է, փոքր ինչ որ լսում,
սովորում և տեսնում է իւր մեծից, այնպէս էլ անում է, մազի չափ
չխոտորելով իւր տեսածից ու լսածից: Նա շատ չարքաշ և աշխա-
տասէր է: Նորա կիներ և որդիքը աշխատանքի ամէն մի տեսակն էլ
միշտ բաժանում են միմեանց մէջ: Դուխաբօրը պարապում է երկրա-
գործութեամբ, բայց նա այնքան երկիր է մշակում, որ իւրեան և
ձիուն հացը հանէ (Դուխաբօրների զիւղերի զրից բարձրութեան
պատճառով ցորենը լաւ չէ հասնում), անասնապահութեամբ, թուչ-
նաբուծութեամբ, և բեռնակրութեամբ, ամառը Փուրկոններով իսկ
ձմեռը սահնակներով: Թէ այս և թէ Հայաստանում բնակուող
ռուս աղանդաւորների մասին մենք մի առանձին յօդուած կը գրենք
իսկ այժմ շարունակենք մեր խօսքը:

Ախալքալաքից մինչև Ալէքսանդրոպօլ ճանապարհի վերայ եթէ
կայ մի այլ ուշադրութեան արժանի բան այդ անշուշտ Շեշ-Թափա
կոչուած իջևանի մօտից գնացող գետի վերայ ձգուած կամուրջն է:
Այդ իջևանի մօտ երկու գետակներ որոնցից զխաւորապէս կազմ-
վում է Ախուրեան գետը, խառնվում են միմեանցից: Այդ գետակնե-
րից մէկը, որ զալիս է հարաւային կողմից լցուելով մի փոսի մէջ
կազմուում է մի տղմոտ ճահիճ, որի մէջ հարիւրաւոր կենդանիներ
երբեմն ամբողջ կառքերով խրուել ու Թաղուել, շատ անգամ օրե-
րով ու շաբաթներով մնացել ու օգնութեան են սպասել, երբեմն էլ
խեղդուել փչացել, այնպէս որ Շեշ-Թափան անմիաժամ անցնող կա-
ռապանք իրան շատ բաղդաւոր համարելիս է եղել: Եւ ահա այդ
անյարմարութիւնը բոլորովին անհետացել է վերոյիշեալ կարմուրջի
շինութեամբ, որ ունի մօտաւորապէս 70 արշին երկայնութիւն և 8
արշին լայնութիւն հոյակապ և երեք կամարանի կարմիր և սև քա-
բերից շինած, կամուրջի այն կողմում կայ մի փոքրիկ մի լուսամու-

տով սենեակ կշտին պատշգամբ, ճանապարհորդների համար: Այդ սենեակը շատ իջևանների սենեակներից յարմարագոյն և աւելի մաքուր է: Կամուրջը շինած է 1873 թուականում Ալէքսանդրոպօլի պ. Ստեփաննոս Անանիկեանց, ինչպէս այդ երևում է կամուրջի գլխին մի կոթողի քառակուսի մարմարիոնների մէջ փորագրած տաճանագրութիւնից, հայերէն, ռուսերէն և տաճկերէն լեզուներով: Մի բաց տեղ էլ կայ գուցէ վրացերէնի կամ մի որեւիցէ եւրոպական լեզուի համար: Եւ արտադրեցի միմիայն հայերէնը, թէև ռուսերէնը ճիշդ նորա թարգմանութիւնը չէ, որովհետև ռուսերէնում կան մի քանի ուրիշ բառեր:

Հայերէնն այս է «Շնորհօքն ամենագորին Աստուծոյ շինեցաւ կամուրջս յինքնակալութեան Աղէքսանդր երկրորդի Օգոստոսիառ Կայսեր Ռուսաց տրդեամբ և ծախիւք Ստեփաննոսի Անանիկեանց ի յեշատակ հոգւոյ փրկութեան իւրոյ կենակցին Գայիանեայ, եղբօրն Կարապետի և կենակցին Հովհիսիմեայ և ծնողաց նոցին ևս առաւել վերակացուն շնութեանս Գրիգորի Ռափայելեանց»: Այդ կամուրջից 200 քայլ վերև գտնվում է մի հանգային ջուր, որի մէջ լուացուելու համար շատերը գալիս են Ալէքսանդրոպօլից և վրանների տակ կամ մօտակայ գիւղերում մի քանի օր մնում: Ջրի հանքը եւ չկարողացայ տեսնել, իսկ խմածս մի բաժակից երևեցաւ որ նա թթուաշէ և, եթէ չեմ սխալվում, նորա մէջ կայ երկաթի մի փոքր քանակութիւն:

Վերևում յիշուած Ալէքսանդրապօլից 15 վերստ այս կողմը գտնուող Կիսաիջևանից 3-4 վերստ դարուիոս և ծուռնունուռ ճանապարհով բարձրանալիս՝ ճանապարհորդի առաջ յանկարծ բացվում է մի ընդարձակ հովիտ, որ հեռուից շրջապատող լեռների մէջ արևելեան կողմում տեսնուում է եռադաղաթ Արագածի (13500 ոտն, բարձր ծովի մակ.) ձիւնապատ գլուխը և նորանից ներքև, դէպի արևելա-հարաւ՝ Մասիսի սպիտակ և խրոխտ գագաթը: Այդ տեղից երևում են և Ալէքսանդրապօլի շնութիւնների վերին մասերը մանաւանդ հայկական նորաշէն եկեղեցւոյ գմբէթը, բայց դեռ մի ժամի չափ դառիվայր դաշտի վերայ, առաջ գնալով եւ հազիւ հասայ Ալէքսանդրապօլ:

(Կըշարունակուի:)

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱԿԻ

Տ Օ Ն Ա Խ Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

1879 Նոյեմբերի 14-ին Նոր-Նախիջևանը կատարեց իւր հիւն-
նակութեան հարիւրամեայ տարեդարձը շատ համեստ եղանակաւ,
այնքան համեստ, որ մինչև անգամ պաշտօնապէս չը կարողացաւ իւր
տօնախմբութեան անունը Յոբելեան ¹⁾ դնել:

Դեռ ևս տարի մի առաջ քաղաքական խորհրդարանի մէջ
խօսուած էր այս տօնախմբութեան փառաւոր կերպով կատարելու
մասին: Զանազան մարդոց կողմանէ առաջարկուած էր երեք խնդիր,
թէ արդեօք այս արժանաշիշատակ օրը անմահացնելու համար ի՞նչ
պէտք է անել, 1. կանգնեցնել արդեօք Նկատարինէ կայսերուհին
արձան, 2. թէ կանգնեցնել կոթող (obelisque) Նրկայնաբազուկ Ար-
ղութեան եպիսկոպոսին, 3. թէ, վերջապէս, Նոր-Նախիջևանի մէջ
հիմնել արուեստական դպրոց: Այն ժամանակուայ քաղաքական ժո-
ղովը որոշել էր այսպէս. Ա. բնտրել իրկ-երկու տեղական չքաւոր հայ
աղջիկներ և տղաներ, քաղաքական հաշուով տալ նոցա կրթութիւն,
առաջիններին անուանել Նկատարինէի սանիկներ, իսկ երկրորդներին՝
Յովսէփայ Արղութեան, Բ. տալ շարադրիւ և տպել Նոր-Նախիջևանի
պատմութիւնը, խոստանալով հեղինակին իբր վարձատրութիւն մի
չափաւոր գումար: Իսկ տօնախմբութեան փառաւոր ծէսը ի՞նչպէս
կատարելու մասին ոչինչ յիշուած, ոչինչ կարգադրուած չէր:

¹ Յոբելեան, jubulum, annus jubilaeus, կ'առուի այնպիսի տօնախմ-
բութիւն, որն կը կատարուի որպիսի և իցէ նշանաւոր անցքի 10, 25, 50
կամ 100 ամեայ տարեդարձի օրը: Զին ժամանակուայ Հրէաները կը կա-
տարէին սովորաբար յիսուն տարիէն ետե փողեր (զո: Բ. Կ. Կ.) հնչեցնելով.
նոցա լեզուով ե ո պ է Լ կընշանակէ ե ղ ջ Կ ր ա փ ո ղ (կոտոյէ գուննա):

Այս խորհուրդը կայացած օրէն անցաւ ուղիղ մի տարի, և այդ միջոցին խորհրդարանի մէջ կատարուած որոշմունքը համարեա թէ ամենի մտքէն ելաւ. և հարիւրամեայ տարեդարձին հազիւ քանի մի օր մնացած յիշուեցաւ, որ Նախիջևանի հարիւրամեակը մօտացել է և պէտք է այն տօնել: Հապճեպով քաղաքական խորհրդարան կազմուեցաւ, հապճեպով կարի որ անելիք բաներու որոշմունքը եղաւ, հապճեպով միսերու փողի մասին մասնաւոր հանգանակութիւն բացուեցաւ, և հապճեպով այդ ծանրակշիռ ազգային տօնախմբութիւնը կատարուեցաւ: Ահա այս պատճառաւ Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան հարիւրամեայ տարեդարձը կատարուեցաւ չափազանց համեստ և անշուք կերպով:

Թէև, այդ, տօնախմբութիւնը շատ համեստ (քիվ) և անշուք էր, բայց նորա հետեանքը, յուսալի է, շատ բեղմնաւոր և ճոխ կը լինի:

Այս անգամն քաղաքական ժողովը այսպէս որոշեց տօնել Նախիջևանի հարիւրամեայ տարեդարձի յիշատակը, Ա. հիմնել քաղաքիս մէջ չքաւոր հայ տղայոց համար արուեստական դպրոց, Բ. նկարել տալ Նկատարինէ կայսերուհիի և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի պատկերներն և դնել մինն քաղաքական խորհրդարանի և միւսը մի այլ յարմարաւոր տեղ, Գ. եկեղեցական փառաւոր ժամասացութիւններով ժողովողին յիշեցնել թէ հիմնարկողների անմահ յիշատակները և թէ ներկայուած կեցողների անքուն և անխոնջ հսկողութիւնը, և Դ. մասնաւոր զոհաբերութեամբ կատարել հացկերոյթ, խնջոյք և պարահանդէս:

Վերջին ժամանակներս բոլոր ախիջևանցոց մոտաւոր լարումներ դարձած է երեսայոց դաստիարակութեան ու կրթութեան և վարժարանների հիմնելու վրայ. իսկ հիմնելի վարժարանների մէջ, նայելով տեղական հանգամանքներին, առանց այլեայլութեան, առաջին տեղը ունի «արուեստական դպրոցը»:

Քառասուն տարիէ ՚ի վեր Նոր-Նախիջևանը, կորցնելով իւր մէկ ժամանակուայ հուշակաւոր սուլտուրը, և մասնաւանդ նորա միջնակարգ ժողովուրդը իւր արդիւնաւոր ձեռարուեստներէն հրաժարուելով և խանութպանութեան խախուռ շահերէն խաբուելով, բաւականին շատացրել էր իւր մէջ չքաւորների և աղքատների թիւը, այնպէս որ՝ ժամերի սանդուղքները և փողբիշատէ ունեւոր մարդոց բակերը լիքն էին մուրացկաններով: Թէև այս ցաւալի պարագան

ամենքի աչքի առջևն է, բայց ոչոք չունէր այնքան բարոյական ոյժ և հաստատուն կամք, որ միանգամով վերջ դնէր այս տեղական դժուարաբոյժ ցաւին: Պէտք է բարեխղճաբար խոստովանել, որ այժմեան քաղաքագլուխ Միքայէլ Կարապետեանը, պաշտօն առած առաջին օրէն շտապեց այցելել մեր կրօններ եղբայրներուն: Այո, նա իւր պաշտօն մանելու առաջին օրէն հզօր զարկ տալով «աղքատաց հոգաբարձունքի» գործունէութեան, ժամանակաւ պիտի ապահովէ չքաւորների և մոլորականների հանապազօրդեան կարիքը. բայց այդ դեռ ևս բաւական չէ. դա կը նշանակէ շարաւաթոր վէրքի վրայ միայն ամօրիչ սպեղանի (մէհհէմ) դնել և ոչ թէ արմատաքի բժշկել այն: Նթէ պ. Կարապետեանը կարողանայ արուեստական զրպրոցի գաղափարը մարմնաւորացնել, այն ժամանակ միայն մենք կ'սկնք, որ չա աղքատների զաւակաց ձեռքը տուաւ հնար՝ իրենց չքաւոր վիճակէն դուրս գալու: Ուրեմն՝ կարի հարկաւոր է հիմնել քաղաքիս մէջ մի առանձին արուեստական դպրոց, և արուեստ ուսուցողը պիտի անել նորա մէջ ամեն աշակերտի համար ստիպողական:

Եւ այսպէս, քաղաքական խորհրդարանի որոշմամբ, նոյեմբերի 14-ին առաւօտեան ժամը 10-ին ղողանջեցին Լուսաւորիչ մայր եկեղեցւոյ զանգակները, հրաւիրելով բարեպաշտ ժողովրդին եկեղեցի, ուր խուռն բազմութիւն տեղացի հայերուն՝ արք, կանայք և տղայք, ժողովուեցան և նոցա հետ բաւական շատ օտարազգի աստիճանաւորներ և պաշտօնատարներ հրաւիրանքով եկել էին: Յետ պատարագին կարգացուեցաւ մի քարոզ, յետոյ կատարուեցաւ մաղթանք Օգոստոս փառ Կայսեր և Նորա գերդաստանի համար, յետոյ՝ հոգեհանգիստ ՚ի Տէր հանգուցեալ Նկատարինէ կայսերուհիի համար:

Ժամը 1-ին ձայնաւորք և հրաւիրեալք գնացին տեղական քլուպն, որ զարդարած էր բաւականին շքեղ կերպով. պատերի և սիւնների վրայ տեղէ տեղ կային ծաղիկներով շինած սկզբնատառերը անուանց այն թագաւորներուն, որոնք զանազան ժամանակ հաստատել էին Նախիջևանի արտօնագիրը՝ մէջը նշանակած ամսաթիւը և ամսաթիւը: Իսկ բոլոր դահլիճը, բաւականին սիրուն ճաշասեղանը զարդարուած էին ծաղիկներով ու զոյնզոյն դրօշակներով: Բազմաթիւ հրաւիրեալները հազիւ տեղաւորուած էին քլուպի ահագին դահլիճում և ուրիշ բաւականին մեծ սենեակներում:

Ժամը 2½ ի մօտ տուժայի նիստը կայացաւ, ուր բաւականին տաք հակաճառութենէ յետ, ընտրուեցան երեք անձինք, որոնք

սխտի կազմեն առանձնաժողով և մշակեն արուեստական դպրոցի էացնելու խնդիրը:

Ձայնաւորների նիստը վերջանալէն յետ՝ հոգեւորականաց դասը հոյհահանգիստ կարդաց 'ի Տէր հանգուցեալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յիշատակին, յետ որոյ քաղաքագլուխը կարդաց սուսաց յեզնաւ Նախիջևանցոյ գաղթականների պատմութիւնը և ապա Ռ. Պատկանեանը կարդաց հայերէն մի համառօտ ձառ:

Հառախօսութիւններէն յետ քաղաքագլուխը և նորա հետ շատ ձայնաւորներ և հրաւիրեալներ դուրս ելան, ուր ժողովուած էր խուռն ամբօխ քաղաքացիներու, նոցա կանանց և որդոց, և ուրիշ տեղերէ եկած մարդիկ, և շնորհաւորեցին նոցա Նախիջևանի հարիւրամեակը: Երաժիշտները նուագեցին ազգային օրհներգութիւն «Տէր, կեցո՛ղ թագաւորն», ժողովուրդը և ձայնաւորները քանի՜ քանի անգամ օղբ թնդացրին «կեցցէ՛ներով: 'ի վերջ ամենայնի, հրաւիրեալք վերադարձան դէպի դահլիճը, նստան սեղան և վայելեցին բաւականին անպաճոյճ՝ ճաշ:

Ճաշի վրայ առաջարկուեցան յետագայ նշանաւոր կենաց բաժակները՝ Օգոստոսփառ Կայսեր, Կայսերուհիի, Թաղաժառանգին, Օգոստոսփառ զերդաստանին, Վեհափառ Կաթողիկոսին, Էջմիածնայ Հայոց — Սինօղին, Նախիջևանցոյ արանց և կանանց և շատ ուրիշներին:

Դեռ ևս ճաշը չաւարտած Ամբրոսիոս վ. Ռուբինեանը ուրախ և յագեցած Նախիջևանցոյ միտքը բերեց նոցա Հայաստանցի եղբարց տխրալի և հացակարօտ վիճակը, յորդորեց ըստ կարելոյն նպաստել Արդըումի մէջ հիմնուելու «Հողպործական դպրոցին», և բաւականին խոշոր գումար ժողովեց տեղն 'ի տեղ:

Մութը որ կոխեց՝ քաղաքը զարդարուեցաւ ճրագավառութիւնով և տեղ տեղ բենդալական կրակներ վառեցին: Իսկ միւս օր, ի պատիւ Նախիջևանցի կանանց և օրիորդաց, կատարուեցաւ պարահանդէս: Այսպէս տօնուեցաւ Ն. Նախիջևանի հիմնարկութեան հարիւրամեայ տարեդարձը:

ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՔԱՂԱՔԱԿԻՑՆԵՐ

Այս օրս, որ մենք Նոր-Նախիջևանցիքս, մեզ շրջապատող 5 բաղմամարդ գեղերու ¹⁾ եղբարքս և այլ մեր ուրիշ եղբարք, որոնք զանազան ժամանակ և զանազան տեղեր զաղթեցին մեր քաղաքէն, այս օրուայ օրս, կը կրկնեմ, ամենքս միաւորուած մասամբ մարմնաւորապէս և մասամբ հոգեւորապէս, այս ամենամեծ և ամենանշանաւոր տօնը, պէսպէս անակընկալ զիպուածներու պատճառաւ, կը կատարենք շատ և շատ համեստ եղանակաւ: Բայց ես ուրախ եմ՝ այդ համեստ արտայայտութեան մեր ամենահզօր զգայմունքին: Համեստութիւնը մեր Նախիջևանցոց կեանքի նշանաբանն է: Մեր սիրական Նախիջևանը համեստ շնուեցաւ, համեստ կեանք ունեցաւ, համեստ ծլեցաւ ու ծաղկեցաւ հարիւր տարի: Համեստութիւնը մեր նախորդների ոյժն ու պարծանքն էր, և նոյն համեստութիւնը պիտի լինի մեր յետնորդների ապաւէնը և փառքը: Եթէ միայն մեր այդ առաքինութիւնը ժառանգեն մեր որդիք, նոքա շատ և շատ հարիւրամեակներ պիտի տօնեն՝ երեսները պարզ և հողիները անդորր (ռ. ա հ ա թ):

Մեծարգոյ քաղաքակիցներ, մեր հայրերը պանդուխտ եկան այս ամալի և անմարդաբնակ տեղերը, և իրենց արիւն-քրտինք և անխոնջ աշխատանքով մեզ համար ապահով կեցութիւն, կեանքի կարգ-կանոն և սուրբ աւանդութիւններ թողուցին, որոնք պիտի լինին մեզ, նոցա յետնորդների, համար փրկաւէտ ճանապարհայ Պատուգամբ: Օրհնելով ուրեմն յիշենք միշտ նոցա բարի անունները, չըմռռանանք նոցա առաքինի վարքը, նոցա կեանքի եղանակը մեզ օրինակ առնունք—և այդ կը լինի ամենաապահով առհաւատչեայ մեր ապագայ երջանկութեան: Մեր պսակերը փշալեց ճանապարհով անցուցին իրենց կեանքի ապարէզը: Նոքա ամէն կերպ դժուարութիւնք կրելով՝ մեր առջև կեանքի ճանապարհը հարթեցին: Չի մոռանանք նոցա պատկառելի անունները և մեր որդոց ու թոռներին թողնենք նոցա բարի յիշատակը: ասենք միաբերան Վասուած լուսաւորէ մեր

¹⁾ Նախիջևանի շրջապատած հինգ հայ գեղերն սոքա են՝ Զալթըր, Մեծ - Սալա, Սուլթան - Սալա, Բօփուրէն Նիսպիթա կամ Սուրբ Կարապետ:

ինչպէս որ այժմ է, հայերով և միայն զուտ հայերով բնակուած քաղաք. այդ ամենը ծածկուած է անյայտութեան մառախուղով:

Մենք ուրախ ենք, որ այս օրուայ օրին հասանք. մենք մեր ուրախութիւնը յայտնեցինք և պիտի յայտնենք նախ՝ մեր Ստեղծողին. առիտը շնորհակալ լինելով Նորան, և փառաբանելով Նորասուրբ անունը. յետոյ մենք հրաւիրեցինք մեր հեռաւոր եղբայրներուն խնդակից լինել մեզ, և վերջապէս մեր հոգւոյ հրճուանքին առաւել ասպարէզ տալու համար միտքերս բերինք մեր փոքր եղբայրներուն, լցնելով նոցա վրայ մեր ձեռքէն եկած լաւութիւնները, հասցնելով նոցա մերովսանն թեթեւութիւն և հիմնելով պէսպէս հասարակաց օգտաւէտ հաստատութիւն. այդ ամենը մենք արինք և կ'անենք այն դիտմամբ, որ մեր զաւակներին և թոռներին թողնենք յիշատակ, թէ մինչև որ աստիճան մեծ էր մեր ընդհանուր ուրախութիւնը:

Հարիւր տարի կեցանք մենք այս նոր զաղթած երկրի մէջ: Այս միջոցին մենք ի՞նչ արինք, ի՞նչ նշանաւոր գործ յառաջացուցինք, որով պարգրեալ կարող լինէինք երևելու կամ մեր ուրիշ տեղ բնակուած համազգիներուն, կամ օտար ազգերուն և ասել նոցա, որ ի դուր կեցած չենք աշխարհիս երեսին:

Եղբայրներ, ով որ չգիտէ մեր քաղաքի պատմութիւնը, նա կարող է մեզ ամաչացնել, որ մենք այսքան շատ տարիներու մէջ շատ քիչ բան յառաջացուցինք. բայց ով որ բանի վրայ ոչ հարեւանցի, այլ խորին գննութիւն կ'անէ, նա ականբեր կը տեսնէ, որ մենք շատ բան արինք թէ ընդհանուր մարդկութեան և թէ մասնաւորապէս մեզ համար, այսինք այնքան, որքան ոչ մի ազգ, եթէ մեր տեղը և մեր հանգամանքի մէջ լինէր, աւելի անել չէր կարող. մենք կարող ենք համարձակ ասել, որ մենք արինք այնքան, որքան ուժերս հասաւ և մեր անյաջող հանգամանքները թոյլ տուին:

Դառնանք պատմութեան, նայենք մենք ով էինք, ի՞նչպէս մեր ոտքը հազարաւոր մղոնների և բիւրաւոր արդեւքների մէջէն մենք դրինք այս երկիրը, ուր դորանէն հարիւր տարի առաջ ի սկզբանէ աշխարհի եղել է վայրի զաւաններու և կիսավայրերի մարդոց բնակութեան տեղ:

Տասնեւերեքերորդ դարուն կործանուեցաւ Հայոց Բագրատունեաց թագաւորութիւնը. շքեղաշուք Անի քաղաքը իւր հազար և

մի եկեղեցիներով և անհամար շրջակայ գիւղերով մնաց անտէր. կատաղած արիւնածարաւ թշնամին, սովը, մահտարածամը և երկրորդ շարժը սկսան ամեն կողմէն հարուածելու և հալածելու հայ ազգին. բայց երբոր առուտուն ևս փոխեց իւր ճանապարհը, գործունեայ հայը տեսաւ որ այլ ևս մարդկային հնար և կարողութիւն չի կայ իւր հայրենիքի մէջ կենալու: Հայաստանը սկսաւ ամէն կողմէն դատարկուելու. հայերը խմբովին սկսան դուրս երթալ հայրենի երկրէն, ոմանք դէպի հիւսիս, այլք դէպի հարաւ. իսկ Շիրակ գաւառի բնակիչները, այսինքն՝ Նոր-Նախիջևանցոց նախորդները, գնացին նախ Եթիւ (Ա.Օրգա) ասած գետի եզերքը թաթարի Ոսկի-Սարայ ասած քաղաքը և այնտեղէն ուղիղ գնացին դէպի Խրիմ: Այս որ կ'ասեմ, օրէս 600 տարի առաջ կատարուած բան է:

Երբ որ մեր պապերը Խրիմ հասան, նոքա առաջին նուազ կարծեցին թէ՛ զտեւ են իրենց սիրական հարազատ Շիրակ գաւառը. վասն զի ես ինքս բազմ ունեցայ աչքովս տեսնելու, որ կլիմայական մեծ նմանութիւն կայ հայրենի Շիրակի և օտար Խրիմի մէջ, — նոյն պտղաբերութիւնը հողին, նոյն մաքրութիւնը օդին, նոյն յատկութիւնը ջրին և նոյն բարեխառնութիւնը եղանակներուն: Մեր պապերը Խրիմ — ատասին ցայն աստիճան սիրեցին, որ կամեցան բոլորովին դարձնել այն իրենց համար նոր հայրենիք, և որպէս զի հինի կարօտը այլ ևս չի քաշեն՝ հիմնեցին նորա մէջ նոյն անուամբ գիւղեր, վանքեր և եկեղեցիներ. *) ես առաւել կ'ասեմ՝ նոքա բանը այնտեղ հասուցին, որ մի կարճ միջոցի մէջ սկսան առանց որ և է նշանաւոր փոփոխութեան նոյն կեանքը վարելու օտար Խրիմ-ատասիի մէջ, ինչ կեանք որ կը վարէին հարազատ Անիի մէջ և նորա շրջակայ տեղերը: Այս բանին ես ինքս ականատեսս վկայ եմ:

Հայ ազգը, պէտք է ճշմարիտը խոստովանել, մի դարմանալի յատկութիւն ունի, որից գուրկ են աշխարքիս երեսը կեցող ամեն ազգեր. հայը ուր ևս երթայ, երբ որ միանգամ սիրեց իւր բնակած տեղը, այնպէս շուտ հիմք կը դնէ այնտեղ, այնպէս խորունկ արմատներ կը ձգէ, այնպէս շուտ կը ծլի կը ծաղկի և իւր չորս քովի ամայի անապատը այնպէս շուտ կը ծաղկեցնէ ու կը կենդանացնէ և ինքը իւր ընտանիքով այնպէս կը բարեբաղդուի ու կը բազմանայ, որ աշ-

*) Գաղթական խրիմցիները (Նոր-Նախիջևանցոց պապերը) Դօնի ափ տեղափոխուելով, նոյն բանը արին Նոր-Նախիջևանայ և շրջակայքի մէջ:

խարհ կը զարմացնէ և օտարներու կատաղի նախանձը և բարկութիւնը կը շարժէ իւր գէմ:

Բանը այսպէս կը պատահի: Կուգայ մէկ հեռաւոր գեղ, կամ մէկ քաղաք, կամ մէկ աշխարհ մէկ հայ մարդ, նախ և առաջ վիզը ծռած, երեսը տրտում և ինքը ամեն կերպ թշուառութենէ հալածուած, և ամենի գութը կը շարժէ իւր վրայ: Վրայ մէկ տարի անցած չանցած մեր ծուռ վիզ հայը արդէն ունի մի փոքրիկ առուտուր, միւս տարի, նայես, այդ մարդը արդէն ընտանիք ևս ունի. այլ ևս մի տարի անցած՝ նորա ընտանիքը փոքրիշատէ ապահովուած են. այնուհետեւ քանի կ'երթայ՝ այդ հայի գործը աւելի և աւելի կը բարւոքուի. քանի մի ժամանակէն, նայես, մին մինի ետեւէ կուգան ուրիշ հայեր և նոյն տեղումը կը սկսեն իրենց գործը հիմնելու և կարգի կանոնի բերելու: 10—20 տարիէն այդ հայերը այնքան կը շատանան, որ քահանայ, տիրացու և հայ վարժապետ կը բերեն և հայոց եկեղեցի կը շինեն այն տեղն. իսկ նորակազմ ժողովուրդի գործը գնալով գնալով այնպիսի յաջողութիւն կը ստանայ, որ այնտեղի բնիկները կը սկսեն այդ նորեկ հայերին նախանձել, չարամտել, վրաները հաղար ու մէկ սուտ ամբաստանութիւններ անել: Ինչո՞ւ: Դորա պատճառը այն է, որ մեր հայը աչքաբաց մարդ է, մեր հայը կորեկու մարդ է՝, ինչպէս որ մի անհատը, այնպէս ևս ամբողջ ազգը: Այնուհետեւ կը սկսուի բնիկ ժողովուրդի կողմանէ ընդհանուր հալածանք մեր խեղճ հայի դէմ. նորան կ'անուանեն խարդախ, էքսփլուատթաթօռ, այսինքն օտար մարդոց իւր շահերի համար ծառայիցնող, կը խլեն հայէն նախ զանազան արտօնութիւնները և յետոյ կը խլեն նորա մարդկային իրաւունքներն ևս:

Ահա կարծիկարծոյ պատմութիւնը մեր հայ գաղթականութեան թէ Պարսկաստանի, թէ Տաճկաստանի, թէ Լեհաստանի, թէ Խորիմի, թէ Աւստրիայի և թէ Հնդկաստանի մէջ:

Թէ՛ և Հայաստանը երբեք հանգստութիւն ունեցած չէ իւր ուխտերիմ թշնամիներէն — Պարսիկներէն, Յօյներէն և Արաբներէն. բայց մեր աշխարհի վերջին կործանման պա աճառը եղաւ Խալիֆա ազգը, որ XII դարուն մարախի (չէկիրիէ) նման փռուեցաւ բոլոր Ասիայի և Եւրոպայի մէջ. ուր որ ուզը դրեց թագաւորութիւններ կործանեց, քաղաքներ այրեց, աւերեց և հողի հետ հաւասարեցուց: Ժողովուրդին հարկը հազարներով տրեց, կնիկները ու ակջիկները գերի տարաւ, և նոյն տեսիցա՝ ծը բրին սեպհականութիւն դարձուց:

Խալմուխ ազգը, որ Եւրոպային յայտնի է զանազան ժամանակ երբեմն Հոնք, երբեմն Մուղալ կամ Մօնղօլ, երբեմն Խաղար և երբեմն Թաթար անունով, քանի քանի տեղ հաստատեց մէկմէկէ անկախ խանութիւններ, որոնց մէջ նշանաւորներն են՝ Խրիմի խանութիւնը, Ոսկի-Սարայի խանութիւնը, որ կար Վօլգա կամ Եթիլ գետի ցածի կողմերը և խաղանի խանութիւնը: Հայերը որ ամեն յաղթուած ազգերու մէջ ամենէն աչքաբացն էին, բարի համարեցին խոհեմութեամբ գլուխները ծռել, քան թէ անվերջանալի և անպտուղ կռիւ ունենալ յաղթող խաներու հետ. նոքա շուտ հասկացան քանի էութիւնը. անմիջապէս սկսան բարեկամական յարաբերութիւններ կապել նոցա հետ, և այդ կերպով թաթարներու ձեռքը դառնաւ երկիրներու մէջ դարձան գլխաւոր և ամենաճարպիկ վաճառականներ, և քիչ ժամանակուայ մէջ նոցա կողոպտած հարստութեանը իրենց արդար վաստակով տէր եղան:

Մեր պապերը դուրս գալով Անի քաղաքէն և նորա շրջակայ տեղերէն, նախ քաշուեցան Ոսկի-Սարայ, Վօլգա գետի մօտ, և ապա խմբովն զնացին, ինչպէս վերը յիշեցինք, Խրիմ-ատասի ասած տեղը, ուր նոքա յոյս ունէին ոչ միայն ծաղկած առուտուր ունենալ, այլ և Խրիմի պատուական հողի վրայ հաստատուն բնակութիւն հիմնել, և բացի առուտուրէն ուրիշ օգտաւէտ զբաղմունք ևս ձեռք բերել, ինչպէս զորօրինակ՝ հողագործութիւն, այգեգործութիւն, պարտիզպանութիւն, խաշնարածութիւն, զանազան ձեռարուեստներ, և այլն, և այլն, և այլն, մինչ Վօլգայի մօտ գտնուած արօտատեղիների վրայ մնալով, նոքա կարող էին միայն թափառական կեանք վարել, ինչպէս որ կը վարեն մինչև այժմ խալմուխները, խռխրողները և ուրիշ վրանաբնակ խաշնարած ազգերը: Այժմ, յուսամ, մեզ հասկանալի եղաւ, թէ ինչո՞ւ մեր պապերը, իրենց աշխարհէն, Անիէն, դուրս գալով՝ եկան և թաթար ազգերու գրաւած երկիրներու մէջ զաղթեցան:

Երբ որ անեցիք մեր պապերը Խրիմ-ատասի ոտք դրին, անմիջապէս փռուեցան նորա բոլոր քաղաքների մէջ. գուցէ ինքներն ևս նոր նոր քաղաքներ շինեցին այնտեղ (պատմութիւնը այս մասին պարզ չի ասիլ) և իրենց ազգային սովորութեամբ շինեցին եկեղեցիներ, կարգի կանոնի բերին առուտուրը, կիրէյ-խաներէն զանազան իրաւունքներ և արտօնութիւններ ստացան և գլխաւորապէս աիրեցին այն քաղաքները, որոնք ծովի (Սև ծովի և Ազախի ծովի) մօտ

զալով խիստ յարմար էին նոցա առուտուրին, և մանաւանդ նոքա խիստ բազմացան և հզօրացան Քէֆէ (Ֆէօդոսիա) ծովեզերեայ քաղաքի մէջ. և հաղիւ թէ երկու հարիւր տարի անցել էր այն օրէն, երբ նոքա որբի և նժդեհի նման ռաբերը դրել էին Խրիմ, յանկարծ նոքա օտարութեան մէջ ցայն աստիճան հզօրացան, որ XV XVI դարերու մէջ Խրիմը կասուէր Armenia maritima, որ կը նշանակէ՝ Ծովային Հայաստան: Խրիմի մէջ հայերը ունէին ոչ միայն անթիւ եկեղեցիներ, վանքեր ու գիւղեր, այլ և հայոց զօրք և հայ ամրոցապետ, քօմէնտան թ: Գիտցողը միաբը թոյլ բերէ Գաբրէլ ամրոցապետի և նորա Շուշան անունով կնկայ ռօմանթիքական և աղետալի պատմութիւնը:

Ի հարկէ, դուք լսած կը լինիք, որ թէ Խրիմի, թէ Երևանի գաւառի և թէ Ղարսի նահանգի ռուսներէն առնուելու զխաւոր պատճառը հայերն էին. և կան մարդիկ, որ մեզ հայերուս այդ մասին կը բամբասեն: Ըստ դիպաց այդ և այդպիսի բամբասանքներուն ես կը կամենամ այստեղ երկու խօսք ասել:

Հայոց ազգի բնաւորութեան մէջ երկու բան նկատուած է. մէկ որ՝ հայերը որևէ տիրող ազգի ամենահաւատարիմ ծառաներն են. և երկրորդ՝ հայերը եղան պատճառ կործանման շատ ազգերու թաղաւորութեան: Այնպէս չէ՞ որ այդ երկու, իրար հակառակ, բանի մէջ կայ իբր թէ անհասկանալի հակասութիւն: Եթէ՝ առաջինը մեր ազգին մեծ պատիւ կանէ, երկրորդը, ընդհակառակն, սաստիկ անպատուութիւն է մեզ: Բայց իրօք այդպէս չէ: Հայ ազգը ծաղկեցուց Պարսկաստան, Տաճկաստան, Վրաստան, Հնդկաստան, Լեհաստան, Խրիմ-ատասի, և այլն. և դարձեալ հայ ազգը եղաւ զխաւոր պատճառ անկման Պարսկաստանին, Տաճկաստանին, Վրաստանին, Խրիմին, և այլն: Եթէ հայի առաջին գործը, այսինքն՝ իւր կեցած աշխարհը ծաղկեցնելը և նորա կառավարութեան հաւատարիմ հպատակ լինելը գովելի է, ուրեմն երկրորդը, այսինքն կործանման պատճառ լինելը պատարակելի է, այնպէս չէ՞: Ո՛չ. հայ ազգը ոչինչ մեղք չունի այդտեղ: Լսեցէք մեկնութիւնը:

Հային ճանաչելով հեզ, աշխատասէր, շիտակ, ճարպիկ ժողովուրդ, ամեն օտարազգի թաղաւոր զանազան արտօնութիւններով իւր աշխարհը կը հրաւիրէ, որ նա գայ և իւր խելքով, ձեռքի ճարպիկութիւնով և տնտեսական կառավարութիւնով ոչ միայն ծաղկեցնէ իւր երկիրը, այլ և իւր համազգի հպատակներին քաղաքա-

կանապէս դաստիարակէ և կրթէ իւր կենդանի օրինակով: Հայր, ինչպէս վերը յիշեցինք, մի կարճ ժամանակի մէջ, ոչ միայն իւր տնական գործը կը բարւոքէ, այլ և երկրի գանձին և հարստութեան տէր կը դառնայ ու կը հզօրանայ, և ընդ նմին հաւատարիմ կը մնայ իւր կրօնին և ազգային աւանդութիւններուն. հայր չի խառնուիլ օտար ազգի հետ, արհամարհելով նորա խոստացած ամէն հրապուրիչ օգուաները և իւր ազգութիւնը չի ուրանալ: Այս հանգամանքը, որ ինքը ըստ ինքեան շատ օրինաւոր և զովելի բան է, խեղճ հային կասկածելի կը դարձնէ օտար ազգերու աչքին. նախանձը և անհիմն երկիւղը կը ստիպէ նոցա վատ աչքով նայելու հայերի վրայ. իսկզբան նոքա գաղտուկ, և ապա յայտնապէս կը սկսին հալածել հային, նեղել, տուած արտօնութիւնները յետ խել, մէկ խօսքով՝ երեկուայ իրենց բարեկամին և ամենահաւատարիմ հպատակին այսօր թշնամի և հաւատադրուժ կը ճանաչեն. արդարութեան դռները կը փակեն նորա առջև, ձեռքի հարստութիւնը ծածուկ կամ յայտնապէս կը յափշտակեն խեղճէն. նորա լիկողին, մինչև անգամ նորան հրապարակի մէջ սպանողին իբր թէ չտեսնողս կը ձևանան և կատաղի դադանի նման կը հալածեն նորան: Այս դառն վիճակի մէջ ի՞նչ կը մնայ անել ողորմելի հային: Ո՛չ ապաքէն մի հզօր ազգի պաշտպանութիւնը գտնել այդ իրեն հալածող ազգի և իշխանի դէմ: Ահա ինչով կը մեկնուի Ռուսերու դէպի Խրիմ արշաւանքի մի մասն ևս:

Այսպէս՝ հայր կործանեց վրաստանը պարսից ձեռքով, Պարսկաստան՝ ռուսաց ձեռքով, Խրիմը՝ տաճկաց ձեռքով և Տաճկաստանը՝ դարձեալ ռուսաց ձեռքով: Հայր ի՞նչ է մեղաւոր, որ նորա տէրերը ոչ զլուխներու մէջ խելք և ոչ սրտերու մէջ գութ չունին: Ուրիշ ի՞նչ կը մնար անել հային:

Այս օրէս ուղիղ հարկւրեւտասը տարի առաջ, այսինքն 1769ին Ռուսաց Եկատարինէ կայսերուհին պատերազմ յայտնեց Տաճկաստանին. Խրիմը այն ժամանակ Օսմանցիներու ձեռքի տակ էր վասսալական յարաբերութեամբ: Առաջին նուազ ռուսաց զօրքը ազատեց Խրիմը տաճկաց ձեռքէն, իսկ երկրորդ անգամ Խրիմը ռուսաց սեպհականութիւն դարձաւ: Ահա այս երկրորդ անգամին էր, որ հայերը ցանկութիւն ունեցան դաղթելու Խրիմէն և իրենց ցանկութիւնը կատարեցին: Յաւիտենական մոռացման տանք մի քանի անձանց անուններ, որոնք իրենց անցաւոր փառքի, պատուի և մանր շահերու համար մի ամբողջ ծաղկած ժողովուրդի վիճակը և ապագան մահու

վասնզի մէջ ձգեցին. նոցա դատաւորը թող լինի անաչառ պատմութիւնը, իսկ նոցա պատուհասը՝ ապագայ սերնդի յաւիտենական եպերանքը: Այս օրուայ օրս խօսելու բան չէ՝ լաւ արին, թէ վատ. բայց ինչ արին, ինչ չարին՝ բանի վերջը այն եղաւ, որ նոքա թողուցին իրենց ծաղկեալ վեճակը, թողուցին իրենց բարեկազմ առուտուրը, թողուցին իրենց մեծ և արդիւնարեր կալուածները և 1776ին ելան տեղերէն ¹⁾ և մի տարիի չափ թափառելով զանազան տեղեր և մի ձմեռ անցնելով Նիստերինոսլաւ գաւառի Սամար (այժմուայ Նովո-Մոսկովսքը) ասած տեղը, անտանելի նեղութիւններ կրելով, 1777-ին եկան այժմուայ Նոր-Նախիջևանի տեղը. Դօնի աջ և բարձրադիր կողմը, և ստանալով իրենց խոստացած արտօնագիրը (փրիվեւելիկիան) օրինապէս հիմք դրին քաղաքին 1779-ին: Ահա այդ նշանաւոր օրէն մինչև այս օրուայ օրս անցաւ ուղիղ հարիւր տարի, որ մենք այսօր կը տօնենք մեծ ուրախութեամբ և մեծ հանդէսով:

Աւանդութիւն կայ, որ ի հարկէ, դուք ամենքդ ևս լսած կը լինիք, որ մեր պապերուն թոյլ տուած էր նոր գրաւած երկիրներու մէջ ուր և կամենան՝ բնակուին, և մեր պապերը յատկապէս այս տեղը ընտրեցին երեք պատճառաւ, նախ որ՝ Դօնի ձուկը չափազանց առատ էր ²⁾ երկրորդ՝ Դօնի կազմած կղզիի (ատա) վրայ բուսած եղէգը (խամիշ) անպատմելի շատ էր, իսկ երրորդ՝ աղբիւրի (չօռ-խախ) ջուրը իւր համով կը յիշեցնէր նոցա խրիմի անուշ ջրերը, որին սովորել էին ³⁾:

¹⁾ Գաղթականները ոչ ամենքը դուրս եկան խրիմէն, այլ մասն մասն, և ոչ միեւնոյն ժամանակ, այլ մի քանիսը շատ առաջ իսկ միւսները շատ յետ. և ոչ ամենքը միաբան էին այդ մասին, այլ կէսը նոցանէն կ'ուղէր գաղթել և կէսը չուղէր. գաղթականութեան դրդիչ պատճառը (չարթառիթը) ոչ ժողովրդի նեղութեան, այլ մի քանի խորամանկ աղաների և եկեղեցականների փառասիրութեան մէջէր: Գաղթականները մեծ ու անդառնալի նիւթական և բարոյական մեծաներ ունէին: Այսպէս է առհասարակ խելօք, բան հասկացող ծերերի կարծիքը:

²⁾ Հին մարդոց թողած աւանդութեամբ Դօնի ձուկը այնքան առատ էր, որ ոչ թէ ուռկանով կամ ակիչով կը բռնէին, այլ հասարակ թիով կառնուէին ձուկը ջրէն և ցամաք կը ձգէին:

³⁾ Նախիջևանի աղբիւրի (չօռ-խախ) ջուրը, իւր մէջ պարունակելով կրային մասունք, գործածողներին, բժիշկների ասելով, օգտաւէտ է այն մասին, որ պահպանում է անդիական ցաւէն, որի գլխաւոր պատճառն է մարդուս ոսկորների մէջ կրային բաղադրութենէ գուրկ լինելը. իսկ

Նախիջևանի Հասարակի կազմութեան մի հանգամանք ևս մեծապէս նպաստամատոյց եղաւ, որի վրայ մենք այնքան ուշադրութիւն չենք դարձրել, որքան որ պէտք էր: Կարգացողին ձանձրութիւն չը պատճառելու համար՝ ես կարճ խօսքով կըմեկնեմ այդ հանգամանքի որակիտութիւնը, որ մի օր մեծ լոյս պիտի ծագէ մեր տեղական պատմութեան վրայ, մանաւանդ անցեալին:

Ինչպէս շատերուն յայտնի է, XVIII դարը երեւելի է Ֆրանսիական ազգի մէջ մի նոր փիլիսոփայութիւն ծագելով, որ նախապատրաստեց ստրկացած ժողովրդին պահանջել թագաւորներէն հպատակներու համար այնպիսի օրէնքներ, որով կարող լինէին նոքա առաւել երջանիկ վիճակի հասնելու: Այդ փիլիսոփաները պատմութեան մէջ յայտնի են Էնցիքլոպեդիստների (Encyclopediste) ընդհանուր անունով, որոց մէջ գլխաւորներն էին՝ վօլթերը, Ժան-Ժաք — Ռուսսօն, Դալամբէը, Դիդրօն, Մօնթէպիւն և հարիւրաւոր ուրիշները, որոնք մերձաւոր բարեկամ և մշտական թղթակից էին Մեծ Նկատարինէին, և միշտ խորհուրդ կուտային նորան փոխել իւր հպատակների կառավարութեան ձևը: Նրբոր զրեթէ Ներոպայի ամեն թագաւորներն կը հալածէին այդ փիլիսոփաներուն, միմիայն հեռաւոնս Նկատարինէ կայսերուհին հասկացաւ նոցա իմաստուն զաղափարները: Նոցա տուած շատ ուրիշ խորհրդների մէջէն իմաստուն կայսերուհին երկու բանի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձուց: Նախ՝ բազմացնել իւր հպատակներու թիւը և երկրորդ՝ տալ նոցա այնպիսի կառավարութիւն, որ մօտիկ լինէր նոցա առօրեայ պիտոյքին, սովորութեանց և մօտաւոր զարգացման. և այդ նպատակաւ նա հրատարակեց «Հրահանգ նոր Սրէնսդրութեան» գրուածքը, որի իմաստը այն էր, որ ամէն ժողովուրդ իւր երեսփոխանների ձեռքով ինքը զրէ իրեն հարկաւոր օրէնքները և իւր ընտրած մարդոցմով կառավարուի: Այս բանի հիման վրայ է, որ մեր պապերը հրապուրուեցան թողնել Խրիմը և Ռուսաստան գաղթել, և բարեխօսութեամբ ու զործակցութեամբ Սրբութեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և վեհազնեայ Լազարեանց, ինչպէս կ'երևի պատմական աղբիւրներէն, ստացան իրենց հռչակաւոր արտօնագիրը որն բերեց նոցա Պետրոս

Լուսացի: պարտէզ ոռոգելու և թէյ պատրաստելու համար շատ վատ յամակութիւններ ունի նա:

վարդապետը և նորա հետ զնացած ուրիշ երեսփոխաններ, և որով կառավարուեցան, Նոր - Նախիջևանցիք մօտ ի մօտոյ 80-85 տարի:

Մեր պապերը Խրիմ - ատափէն դուրս դալով, իսկոյն չեւհասան այժմեան մեր կեցած տեղը. նոքա բաւականին ժամանակ տեղէ տեղ աստանդական թափառեցան իրենց համար ըստ ամենայնի յարմար տեղ փնդրելով, և ինչպէս որ արդէն մի անգամ յիշեցի, նոքա Սաւմար ասած տեղը ձմեռ անցողցին և անհամար գերեզմաններ և տաճարներէն թողուցին: Աւանդոթիւնը կ'ապէ թէ՛ Խրիմէն դաղթողները 15,000 հօգի էին, իսկ Նախիջևանի հօղէ վրայ հասնողները միայն 2000 տնւորք այսօրեք մօտիմօտոյ 7000 հօգի. կը նշանակէ կէսէն շատ պակաս: Քաղաքներէն և տներէն յարմարութեան ընտելացած հայերը երկար միջոց ստիպուած էին ամայի անապատներ լքելով, կենալ և խարխուլ սայլերի (թալիքէ) մէջ պատսպարուիլ թէ՛ ամառուայ անտառնելի տօթին ¹⁾ և թէ՛ ձմեռուայ անհանդուրժելի բուքին ²⁾, որ սառնամանիքին ³⁾: Յաւալն պատկերներ, աղետալն պատմութիւններ: Ինչ և իցէ: Բանի վերջը այն եղաւ, որ մեր ողորմելի պապերը հասան իրենց «աւետեաց երկիրը» և հիմքը (թէմէ) դրին Նոր - Նախիջևանին:

Եկաւոր հայերն էին Քէֆէ, Խարասու, Պահլիսարայ, Կէօղէվ, Ախ - Եար, Օր, Էսկի - Խըրըմ և ուրիշ քաղաքներէն և նոցա չըջակայ գեղերէն: Ամէն քաղաքացի կ'ուզէր իւր համար ջուկ (պախշա) թաղի (մահլա) մէջ կենալ. բայց ամենքն ևս աչքերը ձգել էին Սուրբ - Նիկողոսի թաղին, և կ'ուզէին այնտեղ շինել իրենց տուները: Սորա ականքը պատճառը այն էր, որ Ստամպուլի և Տրապիզոնի նաւերը (կէմի) կ'ուզային և ուղիղ Դօնի այնտեղի եզերքի (քէնար) մօտ խորիսի կը ձգէին: Մեր պապերը մեզմէն շատ լաւ հասկացել էին ծովային առուտուրի անթուելի օգուտները: Քէֆէցիք որովհետեւ Խրիմցի դաղթականներու մէջէն ամենէն ականաւորները (պէլլի) կը համարուէին, առաւելապէս կը ցանկային ձեռք ձգել այդ թաղը. իսկ միւսները յօժար չէին. մէջերը ընկաւ կազ ու կռիւ և անբաւականութիւն. հարկ եղաւ ընդհանուր հաւանութեամբ վիճակ ձգելու: Զգեցին վիճակը (շուպաղա), որ ընկաւ Պահլիսարայցիներու վրայ. Քէֆէցիները

¹⁾ Տօթ, ամառուայ սաստիկ տաքը. ²⁾ Բուք, քամիով ձիւն դալը, պոռան, ³⁾ Սառնամանիք, ձմեռուայ սաստիկ ցուրտ, չաթլամա ալեազ,

սկսան վիճելու (ճէնկ անել), թէ վիճակը անարդարութեամբ ձգուել է. նորէն ձգեցին վիճակ և նորէն Պաշտարայցիներու բաղըը բանեցաւ. և այդ կեպով բաղդաւոր Պաշտարայցիները բնակուեցան Սուրբ-Նիկողոսի թաղը. իսկ մնացածները տեղաւորուեցան ընդ երկայնութիւն Դօն գետին (եալին), առաւել ջրի մօտ հիմնելով իրենց տունները: Քանի մի տարիէն, կ'ասէ տեղական աւանդութիւնը, գետի միւս ափէն, զիշերով, աւազակներ եկել են, մտել են մի նշանաւոր մարդու տուն, բոլոր բնակիչներին սպանել են և նոցա ինչքը կողոպտել են (թաշնել են). և այդ չարաշուք արկածքէն (պէլա) վախեցած, այնուհետև Նախիջևանցիք թողել են գետափը (եալին) և քաշուել դէպի վեր. այնու ամենայնիւ այժմուայ մագիստրատէն ¹⁾ վեր գնացած չեն: Պարոն Խաթանեանի տունը եղել է առաջուայ չէթին (դաշտավայր) տեղը. իսկ բժիշկ Տիգրանեանի տան տեղը, քաղաքէն դուրս լինելով, նշանակուած է եղել գործարանների (գալօտ, ֆապրիքա) համար: Այժմուայ շուկան ասուել է Շօռ-պազար, բայց մէջը առուտուր եղած չէ: Առաջուայ շուկան (պազար) զրտնուել է Սուրբ Նիկողոսի թաղը, ժամէն դէպի վայր:

Խորիմցի գաղթականները հետերը շատ մեծ հարստութիւն բերած չեն, բայց ամենքը ընդհանրապէս հետերը բերել են շատ պղնձէ (փախըռէ) ամաններ և, ըստ երևոյթին, այդ է եղել շատերի միակ հարստութիւնը: Պաշտարայցիներէն քսնիսը ունեցել են խաշինք (շխարի սիւրիւ). իսկ Քէֆէցիները ունեցել են Ստամպօլի և Անատօլի (փոքր-Ասիա) հետ սուստուր, որից դադարած չեն նա և խրիւն Նախիջևան տեղափոխուելով: Մինչև Մոսկովի հետ սերտ յարախոյժիւն ունենալը Ստամպօլէն բերել են այն ժամանակուայ երևելի կերպասները (խոս մաշ), ինչպէս՝ Մանիցա-այաճա, Շամ-ալաճա, Խուլմնի, և այլն, իսկ խարէն (մուառէ) կրբերէին, եղել է, լեհէն: Լեհոյ, թէև մեր իմացած-վր փօլեաք կամ փօլչա կրնշանակէ, բայց մեր պապերը Պարտիչովա (Пердычовъ) կամ նորա մօտ երկրները կը հասկանային:

¹⁾ Տէրութեան նոր կարգադրութենէն յետ Ն. Նախիջևանի դատաւանական գործերը ենթարկուելուց փոփոխութեան, առաջուայ դատաւանը, մագիստրատը, եւ դատարկուեցաւ, և նորա չէնրի մէջ այժմ գետեղուած է Ոստիկանութիւնը (փօլիցիան). բայց ժողովուրդը, ըստ հին սովորութեան, դարձեալ մագիստրատ կ'ասէ:

Մեր պապերը զուտ ոսկիով և արծաթով կարելի է այնքան հարուստ չէին, բայց «ոսկի ապրճանը» ձեռքերը ունէին միշտ: Խրիմցիք երևելի արուեստաւորներ էին իրենց ժամանակի համար: Նախիջևան 30-35 տարուայ քաղաք էր, որ արդէն ունէր վեց եկեղեցի, մի վանք, դատարան (մագիստրատ), անհամար խանութներ ու կրպակներ և երևելի վաճառոց ¹⁾ (պէզէսթէն): շանաւոր հարուստները (զէնկին) արդէն տասներով կը համարուէին մէջերը, իսկ միջակ հարստութիւն շատերը ունէին: Իսկզբան Նախիջևանի մէջ գրեթէ եղած չէին չքաւոր, աղքատ, մուրացկան: Այս փարթամութիւնը գտելէն մեր պապերը ոչ շնորքով առուտուրին, այլ արուեստին: Այն ժամանակուայ արուեստաւորներն էին՝ ոսկեթել ժապաւինագործ (սըրմաքէշ), կաշեգործ (սէտիճի), հիւան (տիւրկէր), քարահատ (թաշճի), կղմնտրագործ (քիւրէմիճի), աղւեսագործ (թուլաճի), խաղախորդ (տապախ), կօշկակար, մուճակագործ (թիքիճի), ջըհոր փորող (սուլիճի), երկաթագործ, դարբին (տէմիճի), անագագործ (խալայճի), ոսկերիչ (սուլիմճի), մանետիկ (տէլլալ), հայագործ (փուռուճի), համետագործ (սարաճ), և այլն, և այլն, և այլն:

Արուեստաւորները ունեցելէն իրենց էսնաֆը և իրենց էսնաֆ-պաշին որն կ'ընտրուէր ընդհանուր հաւանութեամբ և կը կատարէր նոցա դատը ու դատաստանը: Յանցաւորներին պատիժը և կարօտեալներու օգնութիւնը նմանապէս կուտար էսնաֆ-պաշին. այն ժամանակներէն մնացած արժանահաւաս ծերերուն աւսելովը՝ այդ ձև կառավարութիւնը շատ կը նպաստէր արուեստներու ծաղկելուն: Վերջացաւ էսնաֆութիւնը, թուլացաւ հայի արուեստը, դադարեցան օտարները զարմանալու և գովելու հայի ճարտիկութիւնը (չէպէրտութիւն) և աղքատացաւ Նոր-Նախիջևանի միջնակարգ ժողովուրդը: Վայ այն ազգին ու քաղաքին, որն չունի փար-

1) Նախիջևանի մի ժամանակուայ հռչակաւոր և այժմ անչքացած և դատարկուած վաճառոցը շինել է Սքրամեան անունով մի ազնուական, որն յետոյ նորանէն դնել է Պօղոս Խաթրանեանը: Նախիջևանի նախկին առուտուրը գովելու համար կը պատմուի, որ պէզէստէնի մէջ խանութ ունենալու համար մարդիկ մինչև հազար ուրբի կ'էտիք կուտային մին մինի:

Թամ միջնակարգ ժողովուրդ: Միջնակարգ ժողովուրդի ¹⁾ ձևերի վաստակունքն էր, որ շատ հազարների փող (ստակ) ներս կը բերուէր Նախիջևանի մէջ: Հարուստների գեղն ապրուստի փողը միշտ կ'երթայ այնտեղ, ուր կը շինուին կը պատրաստուին գեղիւթեան առարկաները:

Որ-Նախիջևանը իւր հիմնարկութեան առաջին օրէն ունէր բաւականին հաստատուն և արդիւնաբեր առուտուր, թէև այդ առուտուրը այնպէս տարածուած չէր, ինչպէս որ մեր օրերը: Ինչպէս որ վերը յիշեցինք, Քէֆէցիք հետերը բերելէին Ստամպուլի և Անատոլի առուտուրը: Ուրիշները դեռ ևս Խրիմ եղած ժամանակները բաւականին ժիր առուտուր ունեցել են Կօնստանդուպոլիս, խախններու հետ, ինչպէս գործընկեր՝ Մահմետի Յարուխիւն խաթուան - Օղլուն և նորահետ այլ ևս վեց ուրիշ ընտանիք, որոնք Նախիջևանցոց գաղթելու միջոցին գտնուելով Հին - Քիրման (Старый Черкасск) քաղաքը, չընկան շուկաղայի մէջ, և երբ քաղաքները նոցա կը ստիպէին քաղաք գրուելու, նոքա թողին Քիրմանը և եկան խնդրեցին նորեկ Նախիջևանցիներուն, որ իրենց ևս բնակութեան համար տեղ տան Նոր-Նախիջևանի մէջ: Բարկացած Նախիջևանցիք պատասխանեցին նոցա. Որտեղ էիք այսքան ժամանակ, թապուռ-պողաններ, ի պատիժ ձեր անհոգութեանը դուք մեր թաղերուն (մահլաներուն) մէջ տեղ չունիք, զնացէք Շօռ-պաղարը բնակուեցէք, որ լինելքերդ կ'օրօններդ դայ: Եւ նոքա զնացին այժմուայ տեղը, այսինքն շուկայի հիւսիս-արևմտեան կողմը բռնեցին՝ խամիչէ (եղէզն) պատ բռնելով ստացած տեղերուն չորս պտուտը ²⁾:

1) Լուսաւորիչ եկեղեցիի ահագին քառակուսի հրապարակը (մէյտան) չըջապատած է մի ժամանակ բաղմամարդ, իսկ այժմ դատարկուած երկկարդ կրպակներով, ուր 40 տարի առաջ կ'աշխատէին հազարաւոր արուեստաւորներ, որոց ձեռագործը ոչ միայն կը լցնէր քաղաքացոց պիտոյքը, այլ Նախիջևանի շրջակայ քաղաքներին ու գեղերին կը հայթհայթէր զանազան պիտանի ապրանք:

2) Նախիջևանը ունի Բարձրագոյն հաստատուած յատակագիծ (план) որով նորա թէ փողոցները և թէ կողմնափողոցները ձգուած են ուղիղ գծերով արևելքէն դէպի արևմուտք ընդ երկայնութիւն Կօնստանդուպոլիս քաղաքը բաժանուած է հաւասար մեծութեամբ թաղերու: Շուկայի և ժամերու համար խողուցած են բաւականին ընդարձակ քառակուսի հրապարակներ: Թերեւս այդ իսկ է պատճառը, որ օդը և քամին կանոնաւոր խաղալով նորա ուղղագիծ փողոցների մէջ, քաղաքին կուտայ առողջ պայման:

Յուսամ, խօսքս չափազանցութիւն չի համարուիլ, եթէ ասեմ թէ՛ Մոսկով իւր առուտուրի հռչակով շնորհապարտ է մեր հայերուն, իսկ հայերու մէջ գլխաւորապէս Նոր - Նախիջևանցիներուն, որոնք իրենց ժիր գործունէութենով այդպիսի մեծ շարժումն տուին նորա առուտուրին. բայց ես յատկապէս չեմ կարող ասել որ թուականին և ի՞նչ անձինք առաջին անգամ ոտքերը Մոսկով դրին և Մոսկովի հետ առուտուր բացին, բայց հաւանական է որ շատ շուտ սկսեցին, վասն զի ակնարկութիւն կայ, որ Նախիջևանի հիմնարկութենէն շատ տարի չանցած, արդէն նոքա կը բերէին եղել է Վեհազնեայ Ղազարեանց գործարանի մէջ պատրաստած կերպասի (խուճաշ) ապրանքը: Իսկ որ ինչ կը վերաբերի Մոսկովի, Պետերբուրգի և միւս վաճառաշահ քաղաքների հետ ծանօթ լինելուն, մենք այս պիտի մոտաբերենք, որ մեր երեսփոխանները ¹⁾, որոնք գնացել էին Պետրոս վարդապետի հետ, հարկէ ստիպուած այցելել էին մայրաքաղաքներին, և անշուշտ, ինչպէս վաճառական մարդիկ, նկատած կը լինէին իրենց պէտքական առուտուրի հանգամանքը և նոցա որպիսութիւնը իրենց քաղաքակիցներուն պատմած:

Մահտեսի Խարութիւն Խաթուան - Օղլուն, ինչպէս վեր յիշեցեցինք, Նախիջևան գաղթելէն շատ տարիներ առաջ արդէն ձեռքը ունեցել է բաւականին ժիր առուտուր, բայց նորա որդին Պօղոսը, նորա ժամանակակիցների և յետնորդների պատմելով, այնպիսի լայնածաւալ առուտուր է ունեցել, որ ոչ նորամէն առաջ լսուած է եղել և ոչ նորամէն ետեւ մարդիկ կարողացել են ունենալու: Աժտէրխան (Աստարխան), Թայղան (Թաղանթոգ), Սիբիր, Անատոլու, Ստամբուլ և շատ ուրիշ վաճառաշահ տեղեր անդադրում կ'երթային նորա ապրանքները (պարի - բարի) և կամ կը բերուէին այնտեղներէն: Երևելի Մըկըր (Մկրտիչ) Փօփօվը, Պապասինեան Պետրոսը և ուրիշ մարդիկ, որոնք յետին ժամանակները պատուաւոր տեղ ստացան Նախիջևանի աղաներու մէջ, Պօղոս Խաթուան - Օղլուի գործակատարներն էին: Իսկ երբոր, ինչպէս պատուաւոր քաղաքացի պէտք եղաւ

1) Մեր լեզուի մէջ երկու իրար նման, բայց իմաստով իրարէ տարբեր խօսք կան, որ է երեսփոխան և երեցփոխ, որ միմեանց հետ պէտք չէ շփոթել: Երեսփոխան կը նշանակէ այն անձը, որ մի մարդումէ, կամ մի ընկերութենէ և կամ մի քաղաքէ ընտրուած է իբր հաւատարմատար, ԴԵ-ՍԿԻՆԵՐԻՆԻ, իսկ երեցփոխ կը նշանակէ եկեղեցւոյ արտաքին պէտքերը հոգացողը:

Պօղոս աղային ուղարկել մայրաքաղաք Նախիջևանի կողմէն երեսփոխան, և նա թէ իւր սեպհական գործերէն 7-8 ամիս ժամանակով ստիպուած եղաւ հեռանալու և իւր գործի կառավարութիւնը յանձնեց յիշեալ Մըկըր ֆօիօվին. աչքաբաց և բանիբուն Մըկըր աղան շուտ հասկացաւ Պօղոս խաթուն - Օղլուի առուտուրի ճանապարհները և քանի մի ժամանակէն իւր ձեռքի չնչին փողովը հաստատեց Թայլանի մէջ կանոնաւոր քանթօռա, խոշոր առուտուրը (նօմա, ճիսութիւն) իւր ձեռքը առաւ և երկար ժամանակ վայելեց մեծ հարստութիւն և քաղաքացւոց պատիւը: Իսկ Թայլանի մէջ խոշոր առուտուր բանեցնողները և երկար ժամանակ նորամէն մեծամեծ օգուաններ (Ֆայտա) ստացողներն էին, կ'ասեն, երկու եղբարք խօճողուներ՝ Մարտիրոս և Գաբրիէլը, որոցմէ առաւել յետին ժամանակները անցաւ Զարութիւն խալիպովին:

Այս համառօտ պատմութենէս կ'երևի, որ զաղթական հայերը թէև թաթարի ու Նօղայի մէջ մօտ 400 տարի կեցած, այսու ամենայնիւ այնքան կոպիտ, տգէտ ու բան չի հասկացող մարդիկ եղած չեն և եւրոպական խոշոր առուտուրին անձանօթ չէին. այժմուայ մեր երիտասարդները կը կարծեն և կ'ասեն թէ՛ մեր պապերը իբր թէ եղել են չնչին գնող — ծախողներ, բայց այդ կարծիքը սաստիկ սխալական է. մեր պապերը շատ ու շատ հարիւր տարիներ մեզմէն առաջ ճիշդ և պարզ գաղափար ունեցել են կանոնաւոր առուտուրի մասին: Մէկ ժամանակ Հայաստանը մեծ հարստութիւն է ունեցել և այդ հարստութեան պատճառը ոչ միայն երկրի պտղաբերութենէն ու ժողովրդի արուեստագիտութենէն է առաջացել, այլ և նորա ժողովրդի մէկ մասի ունեցած առուտուրէն: Հին Զուղան, Արզումը, նոր Զուղան և Քէֆէն զուտ հայկական առևտրական քաղաքներ էին: Կա՛ր ժամանակ, որ Վենետիկի, Ալեկուռայի, Ամստերդամի, Հնդկաստանի, Ստամպուլի և ուրիշ շատ վաճառաշահ քաղաքներու առուտուրը ըստ մեծի մասին հայերու ձեռքն էր: Ուրեմն, չէ՛ կարելի ասել թէ մեր պապերը լոկ գնող — ծախողներ ու մանր խանութպաններ էին: Այո՛, մէկ բան կարող եմ աւելցնել սորա վրայ. այժմ փոքրիկ բացառութեամբ գրեթէ բոլոր Նախիջևանցիք վաճառականներ և խանութպաններ են: 40 — 50 տարի առաջ վաճառականների թիւը այսօր քան շատ չէր. բայց լսե՛ք, որպէօք մեր օրուայ իրողութիւնը, — այդ ապացուցեց մեր օրերու կառարուած անհամար սնանկութիւնը, տնանկութիւնը, աղքատների թիւը օրէ օր աւելանալը, հայոց ձեռքի ա-

ռուսները ցած—ընկնելը, և, ցաւ է խոստովանելը, շատ տեղ մեր վաճառականների վարկը և բարի անունը կորչելը...».

Աստուած տայ, երբ Նոր-Նախիջևանի մէջ մեր վաղուցուայ ցանկացած «արուեստական դպրոցի» հիմքը դրուի ու նա հաստատուն ոտքի վրայ կանգնի, այն ժամանակ մեծ յոյս կայ, որ մեր քաղաքի աղքատութիւնը նորէն կը քիչանայ և նորա հետ միասին անհամար խանութապանների, խանութի խըզմէթքեարների և քաղաքիս մէջ շրջող մաթռապագներին թիւը կը քիչանայ և վերջապէս կ'ոչնչանայ: Մեծ է հայի Աստուածը: Հայը ոչ միայն երեւելի վաճառական է, այլ և երեւելի արուեստաւոր է. ամսօս որ մենք արհամարհել ենք այս մեր ազգային արդիւնարեր ընդունակութիւնով, և նորա բոլոր շահը թողել ենք անգլիացուն, գերմանացուն և հրէաներուն:

Որ մեր պապերը բարեպաշտ էին՝ դորա մասին ամենեւին երկբայեւ (իշխիւ ունենալ) պէտք չէ. Նախիջևանը տակաւին նորաշէն քաղաք էր, որ արդէն ունէր վեց եկեղեցի ¹⁾ և մի վանք. մեր օրովը շինուեցաւ միայն մի եկեղեցի, որն շինեց ոչ Նախիջևանի ժողովուրդը, այլ մի մասնաւոր հոգեսէր այրի՝ Ակիւլինէ Ալաճանեան անունով:

Մեր պապերը իրենց սեպհական ինչքը և գոյքը թողին օտարութեան մէջ, բայց իրենց ժամերու, վանքերու և մասուռներու ոչ միայն սուրբ անօթները ²⁾, զարդերը, զգեստները, սուրբ մատենաները

1) Նախիջևանի եկեղեցիներու անունները դորա են 1. Գրիգոր Լուսաւորիչ, մայր. եկեղեցի, 2. Սուրբ Նիկողայոս, 3. Սուրբ Թէոդորոս (սուրբ Թորոս), 4. Սուրբ Աստուածածին, 5 Սուրբ Գէորգ և 6. Համբարձեան եկեղեցի. իսկ վանքի անունն է Սուրբ Խաչ, որ քաղաքէն դէպի հիւսիս վեց վերսթ հեռի է:

2) Աւանդութիւն կայ, որ Խրիմէն Նախիջևան գաղթած ժամանակ. Նախիջևանցիք 3—1 արկղ բերնէ բերան լցուած զանազան եկեղեցական սպասներ, անօթներ և զարդեր բերել են, որ երկար ժամանակ կնքած մնացել է երբեմն դադարանի և երբեմն մասնաւոր մարդոց տան մէջ: Վեհափառ կաթողիկոսը 1867-ին գալով Նախիջևան, ցանկացաւ տեսնել, և նկատելով որ ոչ միայն անօգուտ մնացած են այդ սուրբ հնութիւնքը այլ և մշտական վտանգի մէջ են հրդեհի կամ մի ուրիշ պատահարի զոհ լինելու, հրամայեց ուղարկել Էջմիածին, որ այժմ անկորուստ պահած կան այնտեղի նորաշէն թանգարանի մէջ, որ ես ինքս տեսայ վերջին ճանապարհորդութեանս միջոցին:

շախկեցին բերին, այլ և նուիրական քարերը, ¹⁾ սեղանի վեմերը և սուրբերի մեծ մեծ և ծանր պատկերներն ²⁾ անգամ չի թողուցին, բոլորը բոլորը առին և հետերը բերին: Ոչ ազահուլթեան, այլ իսկական բարեպաշտութեան նշան է այդ:

Ոչ սակաւ ճանաչող էին մեր պապերը նաև ուսման յարգը, որոյ ապացոյցն է այն, որ Նախիջևանի հասարակաց տներու հետ միասին ձգուեցաւ նաև Սուրբ-Խաչ վանքի դպրոցի և տպարանի հիմքը: Իսկ որ ինչ կը վերաբերի Խօնախին, նորա պատմութիւնը այսպէս է: Քաղաքի յատակագիծը (փլանը) ձգելու ժամանակ, այժմուայ շուկայի հիւսիս-արևելեան կողմը թողած էր մի ահագին դատարկ (պարապ) տեղ, ուր պիտի շինուէր կամ քաղաքական դպրոց, կամ առաջնորդարան և կամ սոցա նման մի հասարակաց շինութիւն: Երբ լսուեցաւ, որ Եկատարինէ կայսերուհին մտադիր է ճանապարհորդել նոր նուաճած երկիրները, որոց մէջ էր և Նախիջևանի տեղը, մեր պապերը հապճեպով շինեցին մի փայտաշէն իջևան կամ հիւրանոց, ուր պիտի ընդունէին Օգոստափառ Հիւրին (միսա Փիր, զօնաղ) և այդ նպատակաւ շէնքի անունը դրին Խօնախ: Թէև կայսերուհին Նախիջևան չեկաւ և այն տան մէջ զօնաղ, այսինքն հիւր չեղաւ, բայց շէնքը մինչև ցայժմ կը շարունակուի Խօնախ կոչուելու: Վերջին ժամանակները նորա մէջ կը կենային եկող առաջնորդները, նուիրականները և այլ այդպիսի պատուաւոր անձինք: Խօնախ մասնաւոր զոյս ունէր քաղաքի քաղաքի մէջ:

1) Նախիջևանի մէջ երկու հին քարեր կային՝ մինն է Սուրբ Խաչ վանքի քարը, որ մինչև այժմ կարելի է տեսնել այնտեղ, թէև վրայի խաչանշանը հազիւ կը նշմարուի. իսկ երկրորդ քարը տարին Պետերբուրգի կայսերական թանգարան ըստ ակնարկութեան Տիգրանեանին: Երկու այդ քարերն ևս Անիէն էին բերուած:

2) Ոչինչ կասկած չի կայ, որ Նախիջևանի եկեղեցու հին պատկերները մեծամասամբ Խրիմէն, իսկ Խրիմ Անիէն էին բերուած: Այս մասին մեր երիցփոխների աններելի տգիտութիւնը մեծապէս վնասել է հայոց նուիրական հնութեան: Մեծ մասը այդ հին պատկերների ոչնչացել, իսկ մնացածը ժամերի խցերի մէջ անհոյ ձգած են և օրէ օր կը քայքայուին կ'ոչնչանան: Վերջին ճանապարհորդութեանս ժամանակ պ. Գաբրիէլ Խատիսեանը ինձ պատմեց, որ Նեմերց կամ Նլլով քաղաքում կայ պահուած մի իսկական Անիէն բերած պատկեր:

նախի տեղն էր խաթան-օղլուի անկիւնէն մինչև խալիպի տունը: Վերջին ժամանակները այդ տեղի կէսը քաղաքը ծախել է Մարկոս աղային, իսկ մնացեալ կէսի վրայ խաչատուր աղա խումաճին շինել է Մանիէլ աղայի քաղաքին կտակած փողով այժմուայ աղիւսաշէն երկ-յարկեայ քաղաքական վարժատունը, որ բացի քանի մի աննշան փո-փոխութիւններէ, գրեթէ նոյնն է ¹⁾:

Ուսման և զիտութեան յարգը ճանաչելով, Նոր-Նախջևանցիք 25 թուականներուն հրաւիրեցին Սերովբէ և Գաբրիէլ Պատկանեան-ներին, որ նոքա խօնախի մէջ կրթեն Նախիջևանցի մանուկներին և դեռահաս տիրացուներին: Ոչոք չի ուրանալ այդ երկու անձանց քաղաքիս տուած բարոյական օգուտները. նոցա երախտագէտ աշակերա-ներէն շատերը մինչև այժմ կենդանի են և քաղաքիս մէջ պատուա-ւոր տեղ ունին: Նալպանդեան բանաստեղծը նոցանէն մինն էր:

Նախիջևանի հիմնարկութեան օրերը քաղաքիս երևելի աղա-ները սոքա էին՝ չորս եղբարք Կողպէթ-Օղլուներ, Քառաքաշ, Օտա-պաշ-օղլու, Մղաէսի Եղիաղար Պապասին, Մահտեսի Թարութիւն խաթ-ան-օղլու, խազէզ Կարապետ, Թումաս խօճօղլու, խալըպսազ Պօղոս աղա, Ապրամով, Մանիէլ աղա (քաղաքին փող կտակողը, որով շի-նուեցաւ խօնախ վարժատունը), Մառթինին Մանիէլը, որ Սուրբ-խաչի պարտէզը ընծայեց վանքին, և ուրիշները, որոց անունները, ժամա-նակի սղութեան պատճառաւ հաւաքել չի կարողացայ:

Առանձին ուշադրութեան և յաւիտենական շնորհակալութեան արժանի են Նազըրը և Նախաշը, որոնք Ալէքսանդր Առաջին կայ-սեր ժամանակ գնացին Պետերբուրգ և այնտեղէն Նախիջևան բերին Բարձրագոյն հաստատած արտօնագիրները, և Պետրոս Պապասինը, որ մեծ երախտիք ունի այժմուայ Լուսաւորիչ մայր եկեղեցւոյ շինու-թեան մէջ, որի հիմքը դրուեցաւ 1807-ին և շինութիւնը աւար-տուեցաւ 1814-ին:

Նախիջևանի Օգոստոսիառ և Կայսերազն Հիւրերն էին Կայսր Ալէքսանդր Պաւլովիչ, որ երկու անգամ այցելեց Նախիջևան. 1818-ին և

¹⁾ Քանի մի տարի սորանից առաջ նախկին խօնախի ստորին յարկի շտեմարանները քանդեցին և նոցանից սենեակներ շինեցին և արևմտեան կողմէն երեք պատուհան աւելցուցին: Ահա բոլոր վերանորոգութիւնը, որի համար քաղաքային զանձարանէն մսխուեցաւ 13,000 ռուբլի: Այս մէկը նոր և բաւական մեծ տունի և տեղի գումար է:

ապա 1826-ին. Մեծ իշխան Միխայիլ Պաւլովիչ, Մեծ իշխան և ապա Կայսր Նիկոլայ Պաւլովիչ, գահաժառանգ և այժմ Կայսր Ալէքսանդր Նիկոլայեւիչ և գահաժառանգ ՚ի Տէր Հանգուցեալ Նիկոլայ Ալէքսանդրովիչ:

Նոր-Նախիջևանի առաջին քաղաքագլուխն եղել է Կողայէթ-օղուն, որ երեք անգամ ընտրուել է այդ պաշտօնի մէջ:

Նոր-Նախիջևանի պատմութիւնը թերի կը մնար, եթէ ես մեծ երախտագիտութեամբ չյիշէի նորա մէջը գտնուած երկու բարենպաստակ ընկերութեանց անունները, որոնք զանազան ժամանակ, զանազան պարագաների մէջ և զանազան անձինքներէ կազմուեցան: Այդ յիշեալ ընկերութեանց առաջինի անունն է Մարգասիրական, իսկ երկրորդին՝ Բարեգործական:

Մարգասիրական ընկերութեան գաղափար յղացողը, նորան կեանք, կերպարանք ու տեղութիւն տուողն է Նախիւան Փօփօլը, որ զրեթէ իւր մանկական օրերէն ի վեր յղացել էր իւր սրտի մէջ մի ուստ կազմել, որոյ նպատակն իսկզբան որքան և աղօտ ու անորոշ լինէր, այնու ամենայնիւ նորա էացումն անարդիւնք չի պիտի մնար ազգիս մանկանց մտաւոր զարգացման համար: Ինչպէս ասացի, այդ ընկերութեան յղութիւնը, մարմնանալը, ծնունդը, զարգացումը և պաղաբերութիւնը բոլորովին կը պատկանի պ. Նախիւանի անխոնջ աշխատանքին և գերմարդկային ճգին: Միայնակ հարիւրաւոր մարդոց համագել, պաղած սրտեր ջրմանցնել, օգտաւէտ կանոններ մտածել և ամբողջ կանոնադրութիւն խմբագրել և անհաւան մարդոց հաւանացնել, ՚ի հաստատութիւն ներկայացնել Վեհափառ Կաթողիկոսին, 20—25 տարի անդուլ աշխատանքէ յետ վերջապէս ստանալ հաստատութիւն, աշակերտներ և վարժապետներ ժողովել, առաջններին ուսումն, սնունդ, հագուստ և անդորր ապրուստ, իսկ երկրորդներին բաւարար հասոյթ և ուժիկ հայթհայթել, հազար ու մէկ մարդոցմէ, յընթացս տասնեակ տարիներու, արհամարհանք և ծաղրուծանակ տանել, արդարեւ պէտք է խոստովանել մանր և աննշան գործ չէ, որոյ համար թէ մեր ժամանակակիցք և թէ դաւոց սերունդը պարտաւոր է պատկառանք յիշել այսպիսի անձին անունը:

Մարգասիրական ընկերութիւնը ունի մի դպրոց (Սուրբ-Խաչ

վանքի մէջ), ուր 20—25 աղքատ հայերու որդիք կը ստանան սնունդ, հագուստ, բնակարան և տարրական ուսումն: Անդամներու թիւը մօտ ի մօտոյ 200 է, իսկ անդամներու տարեկան վճարը 6 ռուբլի: Ընկերութիւնը ամէն տարի իւր տարեդարձը կը տօնէ մայիս ամսու մէջ՝ 1868 թուականէն սկսեալ:

Բարեգործական ընկերութեան սկզբնաւորութեան պատմութիւնը այսպէս է: 1860 թ. ձմեռը սաստիկ ցուրտ լինելով՝ շատ չքաւորներ մնացել էին անօգնական, այնպէս որ եթէ մի քանի գրեթէ երեխաներ օգնութեան չի հասնէին, խեղճ չքաւորները սովամահ պիտի մեռնէին: Կռել մականունով մի մարդ կ'ուզայ Մուրատին Մանիէլին խանութը և կը պատմէ իւր բնտանիքի դառն վիճակը և կը խնդրէ արագ օգնութիւն: Երկու փոքրահասակ մանուկներ, մինը Պետրոս Քէչէճեան և միւսը Քերոբ Մուրատչան իսկոյն կը շրջեն խանութ խանութ և ձեռքերը բռնած թաշկինակի մէջ փող կը ժողովեն, որոյ գումարը այն օր կը հասնի 12 ռ.: Մի մասը, այսինքն քանի մի ռուբլի կուտան չքաւորին, իսկ մնացածը կը պահեն ուրիշ կարօտեալների համար: Այդ միջոցին կը պատահի նոցա հանգուցեալ Պօղոս քահանայ Խոճեանը, որ խորհուրդ կուտայ նոցա, փոխանակ ամէն անգամ դռնէ դուռն մուրալու՝ մի հաստատուն ընկերութիւն կազմել տարեկան չափաւոր տուրքով, տարեկան 3 մանէթով: Յիշեալ երկու տղայք կը լսեն բարի քահանայի խօսքը և իսկոյն ցուցակ կը շինեն և նորից կը մանածեն խանութէ խանութ և կը ժողովեն արդէն ոչ փող, այլ անդամներ: Վերջին ժամանակները չքաւականանալով անդամական 3 մանէթով, հասցրին նորա քանակը 5 ռուբլի: Երբոր Ստեփաննոս Նազարեանցը գրեց այդ ընկերութեան կանոնադրութիւնը և Տէրութիւնը հաստատեց այն, այնուհետև Բարեգործական ընկերութիւնը լայնացուց իւր ասպարէզը և նորա հռչակը աւելի և աւելի սկսաւ ծաւալելու ազգիս մէջ: Բայց ավստոս որ այս օգտաւէտ ընկերութիւնը առ այժմս չունի մի որոշ նպատակ, այլ իւր բարեգործութիւնքը կը բաժանէ աջ ու ձախ, երբեմն Նախիջլեանի մէջ, երբեմն Նախիջլեանէն դուրս կը թելով իւր սանիկները, երբեմն զրբեր տպելով, երբեմն չքաւորներին հաց ու հագուստ տալով և շատ այսպիսի բարիք գործելով: Ո՞վ իրաւունք ունի ասել, որ բարեգործութիւնը անպտուղ բան է. բայց այն ևս սուտ չէ, որ կարգ ու կանոնը գործի հոգին է. չի կայ կարգ կանոն՝ չի կայ և հոգի ու գործը մեռած է: Նրանի՛ թէ բարեգործական

ընկերութեան անդամները հասկանային, որ եթէ մի բարեկարգ հաս-
տատութիւն, զորն օրինակ՝ «Օրիորդաց արուեստական» զարոց հիմնէին,
նոցա ընկերութեան արդիւնաբերութիւնը բերապատիկ աւելի կը
լինէր: Բայց ես այն խօսքերս ոչ իբրեւ խրատ կ'ստեմ նոցա (Աս-
տուած հեռի անէ ինձ այդպիսի լըբութենէ), այլ իբրեւ կարծիք:

ԳՆԱՎՃԻ ԽՈՍՏԱՐ ԺԱՅՃԻ ԵՊՈՒՄԱՆԳՐԵՆ ԺԱՅՃԻ ԵՊՈՒՄԻՆԵՐ ԵՆԻՆԵՐ:

Այս է Նոր-Նախիջևանի համառօտ պատմութիւնը:

Ի հարկէ, մենք նախիջևանցիքս չենք կարող պարծենալ, որ
այս հարիւր տարուայ միջոցին այնպիսի մեծագործութիւններ արինք,
որով կը շլացնէք մարդոց աչքերը և նոցա ծափահարութիւնը կը
զրգուենք: Ոչ, այլ սիրագործութիւնները անելու մենք ոչ ոյժ ու-
նէինք և ոչ հնար: Ինչպէս կարելի էր սպասել մի խեղճ աստան-
դական զաղթականներէ, որոց օրական հացը անգամ ապահոված
չէր, որոնք թողել էին իրենց ինչքը ու հարստութիւնը և եկել
բնակուել էին մի ամալի անմարդաբնակ տեղ, շրջապատած վայրենի
թաթարներէ, նօղայներէ ու կիսավայրենի քաղաքներէ, և այդ մա-
նաւանդ այնպիսի մարդոցմէ, որոնք 400 տարուայ տաժանական ստըր-
կութիւն քաշել են թաթար ազգի ձեռք, երբ ոչ աշխատանքը և
ոչ բնտանեկան սրբութիւնը ապահով եղած չէ մահմէդական իշ-
խաններէն և նոցա բարբարոս հպատակներէն:

Այսպիսի անյաջող պայմանների մէջ նաև այն մեծ քաջա-
գործութիւն է, որ մենք, Նոր-Նախիջևանցիքս, կարողացել ենք մա-
քուր պահպանել մեր սուրբ եկեղեցին ¹⁾, և մեր հայկական լե-
զուն ²⁾, մեր պատենական փրկաւէտ աւանդութիւնները, հարիւր տարի

1) Նկատելի բան է, որ Նախիջևանի մէջ յայտնուած չէ ոչ աղանդ,
ոչ հաւատափոխութիւն և ոչ այնպիսի կրօնական շարժումներ, որ կարող
լինէր գայթակղեցնել ժողովրդի հաւատը և ազգի անդամներուն բաժանէր
էջմիածնայ սուրբ ծոցէն:

2) Մի քանի ժամանակ թէև տգէտները կը ծիծաղէին Նախիջևանի
տեղական բարբառի վերայ, բայց լեզուագիտական զննութիւնները ապա-
ցուցին, որ Նախիջևանի բարբառը, մի քանի աննշան փոփոխութեամբ,
գրեթէ նոյնն է, որով կը խօսէին Շիրակ գաւառի հայերը և որն, թերեւս,
ամէնօրուայ գործածական լեզուն է մեր Բագրատունեան ցեղի թագաւոր-
ներուն և թագաւորանիստ Անի մայրաքաղաքի բնակիչներուն: Այժմուայ
Ղարսի, Ալէքսանդրապօլի ու Նոր-Նախիջևանի բարբառներու մէջ մեծ զա-
նազանութիւն չի կայ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

մով 1901

Գ Ա Յ Ի Ա Ն Ե Ա Ն Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Ր Ա Ն Ի Տ Ա Մ Ն Ա Մ Ե Ա Կ Ը

Գայիանեան Ուսումնարանի վարչութիւնը հրատարակեց իւր տասնամեայ գործունէութեան հաշիւը «Տասնամեակ Սուրբ Գայիանեան Հայ Օրիորդաց Միջնակարգ Ուսումնարանի» վերնադրով գրքի մէջ, որի մասին այս յօդուածով մի քանի խորհրդածութիւններ ներել լինի մեզ անել, ծանօթացնելով Հայ հասարակութիւնը մի յարգելի և արդիւնաւոր հաստատութեան հետ:

Նկատուած երևոյթ է, որ Հայոց ուսումնարանների մէջ ամեն ուրեք օրիորդաց կրթութիւնը աւելի կանոնաւոր է ընթանում, քան թէ տղայոց: Սորա պատճառը, մեր կարծիքով, պէտք է որոնել մեր ընտանեկան կրթութեան մէջ: Մեր ընտանիքը որքան հոգս է քաշում օրիորդաց բարոյական կրթութեան վերայ, նոյնքան անհոգ է տղայոց վերաբերութեամբ: Հայ օրիորդը մեծանում է տան չորս պատերի մէջ, իսկ Հայ տղան—փողոցում: Ի հարկէ, մենք չենք կարող դո՛հ լինել մեր ընտանեաց ազդեցութիւնից և կրթութիւնից. բայց և այնպէս մեր փողոցային ազդեցութիւնը շատ այլանդակ և անբարոյական է: Ուստի և Հայ տղան կրթվում է այնպիսի շրջանում, որի ներգործութիւնը թուլացնելու համար ուսումնարանը շատ և շատ անզօր է: Այս պատճառով Հայ ուսուցչի դործը օրիորդաց կրթութեան վերաբերութեամբ անհամեմատ թեթեւ է և տղայոց կրթութեան վերաբերութեամբ անհամեմատ ծանր: Բայց ունին արդեօք մեր ուսուցիչները կարողութիւն մաքառելու փողոցի ազդեցութեան հետ, քանի որ ընտանիքը նոցա չէ օժանդակում. ի հարկէ ոչ: Ուսումնարանը ընտանիքի հետ և ընտանիքը ուսումնարանի հետ ձեռք ձեռքի

տուած պէտք է ընթանան գործի յաջողութեան համար: Մենք փոքր իշատէ ծանօթ ենք մեր Հայ ուսումնարանների ուսուցիչների հետ և կարող ենք վկայել, որ նոքա (խօսքս մեծամասնութեան վերայ է) շատ են աշխատում, ջերմեռանդ են և տոկուն. ուրեմն նոցա գործի յաջողութեանը պակասում է գլխաւորապէս ընտանեաց ձեռնտուութիւնը և օժանդակութիւնը: Նոյնը չէ օրիորդաց վերաբերութեամբ: Ասացինք, որ Հայ աղջիկը ազատ է մեր փողոցային անբարոյական շրջանի ազդեցութիւնից, ուրեմն ուսուցչի գործը այստեղ թեթեւ է: Արդարեւ, հետեանքը հաստատում է մեր կարծիքը. Հայ ուսուցիչը մեծ արդիւնք է տալիս՝ երբ նա օրիորդաց ուսումնարանում է և փոքր — երբ գործում է տղայոց ուսումնարանում:

Մենք դարձեալ կրկնում ենք, որ մեր օրիորդաց ուսումնարանները բարձր են տղայոց ուսումնարաններից՝ թէ իւրեանց արտաքին բարեկարգութեամբ, թէ ուսման յառաջադիմութեամբ և թէ բարոյական կրթութեամբ:

Մեր ուսումնարանների մէջ ուսանում են մեծ մասամբ մեր ստորին շրջանի մարդոց երեխայք՝ արհեստաւորաց, գիւղացւոց և մասամբ հոգեւորականաց՝ այն ևս չքաւոր հոգեւորականաց: Տղայոց ուսումնարանների մէջ չկան այնպիսիք, որ ուսանին անխտիր ամեն դասակարգի երեխայք, բայց օրիորդաց ուսումնարանների մէջ կան այդպիսիք և այն օրիորդաց ուսումնարանները, ուր յաճախում են խառն՝ ամեն դասակարգի երեխայք, նոքա բարձր են իւրեանց արտաքին բարեկարգութեամբ միւսներից:

Պակաս նշանակութիւն չունի և այն հանգամանքը օրիորդաց ուսումնարանաց բարեկարգութեան վերայ, որ այնտեղ կանանց ձեռքով է մատակարարվում ուսումը և կրթութիւնը: Իգական սեռին յատուկ է քնքուշութիւն և քաղցրութիւն վարմանց մէջ. ուստի և նոքա իւրեանց ազդեցութեամբ ազնուացնում են սանուհեաց բարքն ու վարքը և սիրելի անում նոցա ուսումն: Հայ վարժուհին լաւ սկզբնական դաստիարակ է: Հայ ուսուցիչներ շատ ունինք, բայց մեզ պակասում է Հայ դաստիարակ:

Թիֆլիսի օրիորդաց ուսումնարանների մէջ իւր բարեկարգութեամբ և Հայ հասարակութեանը քաջ յայտնի իւր տասնամեայ արդիւնաւոր գոյութեամբ Գայիանեան Ուսումնարանն է, որի տասնամեակի առթիւ վարժեցան մեր մէջ վերտոգեալ խորհրդածութիւնները:

Գայիանեան ուսումնարանը վերը յայտնած բոլոր հանգամանքներինց օգուտ է քաղել իւր յառաջադիմութեան համար: Բայց սա դորանով չէ բաւականացնել: Սա երկու սկզբունք ամենայն հետեւողութեամբ յընթաց տասը երկար ու ձիգ տարիների պահպանել է և դորան է վերաբերում ամենայն իրաւամբ իւր հսկայաբայլ յառաջադիմութիւնը: Այդ սկզբունքներն են՝ անձնուիրութիւն և միութիւն: Անձնուիրութեամբ՝ Գայիանեան ուսումնարանի ուսուցչաց խումբը յանձն է առել ձրի դաստոտութիւն ուսումնարանի մէջ. միութեամբ՝ բոլորեքեան՝ առանց միմեանց մեծ ու փոքր ընդունելու, այլ հաւասար իրաւամբ և պարտականութեամբ աշխատել են գործի յառաջադիմութեան և յարատեւութեան համար:

Առանց Գայիանեան ուսումնարանի անցեալ և ներկայ գործող անձանց համեստութեանը դիպչելու մենք բարձրաձայն կարող ենք ասել, որ նոցա գործը շատ մեծ է և անձնուիրութիւնը չափից աւելի: Արդարեւ շատ ուրախալի, միանգամայն և օրինակելի երևոյթ է, որ ներկայ շահասէր և շահամոլ դարուս մէջ գտնուել են անձինք և այն շատ յարգելի թէ իւրեանց կրթութեամբ և թէ հասարակական դրութեամբ, որ իւրեանց ազատ վայրկեանները հանգստութեան միջոցից խլելով—նուիրել են այդ պատուական հաստատութեանը և դորանով պարգևել են Թիֆլիսի Հայ հասարակութեանը մի թանգազին գանձ, որի արժէքը, եթէ զիտենար նա—այսօր այդ ուսումնարանը ապահովացրած կը լինէր և ազատած այդ ծանր բեռից անձանձիր աշխատաւորներին:

Դառնալով տասնամեակին նախ պէտք է շնորհակալութիւն յայտնենք վարչութեանը իւր հրատարակութեան համար, որ միակն է իւր տեսակների մէջ, ինչպէս որ ինքը՝ Գայիանեան ուսումնարանը իւր տեսակների մէջն է միակը:

Մեր ազգային ուսումնարանները կարծես խորշում են հասարակական և հրապարակական հաշիւներից. այնինչ այդ ուղղութեամբ ներգործելով կարելի է միայն ապահով լինել, որ կը զրաւեն նոքա հասարակութեան համակրութիւնը և օժանդակութիւնը: Որինակ. Ներսիսեան Գալանոցը՝ մեր ուսումնարանաց աւագագոյնը, որ յիսունեւհինգ տարի գոյութիւն ունի, շատ չար ու բարի գլխովն անցել է, շատ սխալ և ուղիղ ընթացք բռնել է և այլն, չէ մտածում իւր յիսնամեակի տպագրութեան մասին. այնինչ որքան հետաքրքիր նիւթեր պէտք է պարունակէր իւր մէջ ուսումնասիրութեան արժանի

և որքան պէտք է պարզ էր մեր դարու Ռուսաստանի Հայոց մտաւոր շարժումը: Պարզ բան է, որ այժմ այդ գործը շատ դժուար է, բայց չէ՞ որ քանի վնայ կը դժուարանայ պատմութեան արձանագրութիւնը: Դեռ կան կենդանի մարդիկ, որոնք մի ժամանակ գործել են այդտեղ և լաւ ծանօթ այն ժամանակուայ հանգամանքներին: Կարելի է օգուտ քաղել նոցանկից: Կ'անցնի ժամանակ և այդ՝ գուցէ միակ յոյսն ևս կը չքանայ և ուսումնարանը կը մնայ առանց պատմութեան: Մենք ամենայն իրաւամբ սպասում էինք իւր պատմութեան առաջին հրատարակութիւնը Ներսիսեան Դպրանոցի Հոգաբարձութիւնից. բայց Գայիանեան ուսումնարանը առաջը կտրեց: Գոնեա երկրորդը և այն կարճ ժամանակում ձեռնարկած լսենք մեր պատկառելի հնութիւնը պահպանող Հոգաբարձութիւնից: Յուսանք և սպասենք ¹⁾:

Գայիանեան ուսումնարանի տասնամեակը բաղկացած է 141 ութածալ երեսներից: Գիրքը բաժանուած է հինգ մաս՝ ուսումնական հաշիւ (1—103 երեսը), տնտեսական հաշիւ (104—119 երեսը), ցուցակ ձրի աշխատող ուսուցչաց և տեսչաց (120—122 երեսը), մահացուցակ (123—135 երեսը) և յաւելուած (136—141 երեսը): Գիրքը տպած է լաւ թղթի վերայ և մաքուր և նորան կցորդած է ուսումնարանի լուսանկար պատկերը համաժ բոլոր աշակերտուհիներով և վարժուհիներով: Գինն է մի ռուբլի:

Ուսումնարանի պատմութիւնը կարելի է կարճ խօսքերով այսպէս ներկայացնել. 1869 թուականին մայիսի 26-ին Վրաստանի և Իմերէթի նախկին առաջնորդ Բարձր Սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսը շնորհում է հետևեալ օրհնութեան թուղթը:

Ուսումնասիրացն մերոց 'ի Տփլիսի Յարգոյ Նիկողայոսի Աալադաթեանց, Մարտիրոսի Սիմէօնեանց, Ստեփաննոսի Պալասանեանց, Զաքարիայ Գրիգորեանց, Յովհաննու Քաթանեանց, Միքայէլի Սալամբէկեանց, Միքայելի Գուլուկեանց, Գէորգայ Եւանգուկեանց և Գրիգորի Տէր Յարութիւնեանց:

1) Փորձի Խմբագրութիւնը թոյլտուութիւն ստացել է արդէն Հոգաբարձութիւնից Դպրանոցի գործերից տպագրել նիւթեր պատմութեան համար, որի լոյս տեսնելը ջերմ սիրով կ'ողջունէ Փորձը, ինչպէս ողջունում է Գայիանեան ուսումնարանի այդ անդրանիկ և օրինակելի ձեռնարկութիւնը:

Աստուածային օրհնութեամբ և հայրական սիրով ծա-
նուցանեմք.

Ի վաղուց հետէ ցանկացեալ փափաքէաբ զերկօսին զայսօսիկ
ամենակարեւոր առարկայս տարրացուցանել 'ի Հայ հասարակութեան
քաղաքիս, նախ՝ զՀայաստութիւնն առնել գերդա՛տանական լեզու
յամենայն ընտանեկան և ընկերական զրուցս տրու թիւնս. և երկրորդ՝
զեկեղեցական զրաբառ կարգացմունս՝ աղօթս և զընթերցութեամբ սուրբ
գրոց հասկանալիս գործել ամենից անդամոց եկեղեցւոյ Հայոց. և
յայս իսկ նպատակ՝ տուաբ բանալ և զճխական դպրոցս կրկին սե-
ռից ըստ ներելոյ միջոցաց 'ի թաղս թաղս և յարուարձանս քաղա-
քիս. սակայն և ոչ այնոքիւք շատացեալ հասանել մերումս ցան-
կացեալ նպատակի, այժմ՝ կամիմք շնորհիւ Ամենաբարձրելոյն բանալ
և զճխական ուսումնարան մի օրիորդաց յանուն սրբոյն Գայիանեայ
ընդ հովանեաւ Մողնւոյ սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն Հայոց, ընդ զխա-
ւոր կառավարութեամբ արժանապատիւ Յարութիւն քահանայ Սու-
զանաճեանց, յաւէտ այնու դիտադրութեամբ զի ըստ ներելոյ մի-
ջոցաց բացցին և բաժանմունք նորին 'ի թաղի վանաց մայր եկե-
ղեցւոյ, 'ի Հաւաքարի և յայլ ուր 'ի քաղաքիս:

Եւ վասն զի հոգեկան պատրաստականութիւնք ձեր յայսպիսի
Աստուածահաճոյ ձեռնարկս 'ի վաղուց անտի յայտնի են մեզ, վասն
որոյ այլ ևս հարցանելոյ զկամս ձեր յայս գործ, նշանակեմք 'ի ձէնջ
զյարգոյ Նիկողայսան Ալադաթեանց, զՍտեփաննոսն Պալասանեանց,
զԳէորգն Եւանգուլեանց, զՅովհաննէսն Քաթանեանց և Զաքարիայն
Գրիգորեանց խնամակալս այնր ուսումնարանի. իսկ զամենեւին զձեզ՝
որք ձեռնհասք էաք երկնատուր պարգևօք օժանդակել ուսմանց և
դաստիարակութեանց վարժելոց 'ի նմին օրիորդաց առանց զանապա-
նելոյ 'ի միմեանց՝ հրաւիրեմք 'ի պաշտօն ուսուցչութեան պատշա-
ճական առարկայից աւանդելոց 'ի նմին, առ որ և պատուիրեմք զըլ-
խաւոր կառավարչի և խնամակալաց նորին ընտրել 'ի միջոյ ձերմէ
զոմն տեսուչ ուսումնարանին առաջարկելով մեզ 'ի հաստատութիւն:

Իսկ մեք յամենայնի վստահ եմք յԱստուած և 'ի հոգեկան
բարեմասնութիւնք ձեր, զի դուք ամենեքին դուն գործեսջիք արդա-
րացուցանել զբարի վարկումն մեր զձէնջ և բարեպաշտօն ժողովը-
դականք մեր չունիցին խնայել զնիւթական միջոցս 'ի զարգացումն և
'ի յառաջագիւմնութիւն նորահաստատ ուսումնարանին այնորիկ 'ի փառս
Աստուծոյ և 'ի սէր զաւակաց իւրեանց:

Մնամբ վասն յառաջադիմութեան նորահաստատ ուսումնարանից և վասն ամենից բարեջան աշխատաւորաց ի նմին ամենաջերմեռանդ աղօթարար:

Իսկականի վերայ ստորագրած է՝

ՄԱԿԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Համար 85

26 մայիսի 1869 ամի.

Տփլիս:

Այս օրհնութեան թղթի մէջ հետաքրքիր է այն մասը, որով նորին Բարձր Սրբազնութիւնը, Ուսումնարանի Հիմնադիրը, տալով ինն յանձանց հրաման բանալու Գայիանեան Ուսումնարանը զինդ զլիաւոր կառավարութեամբ արժանապատիւ ցարութիւնը (այժմ Կառապ) քահանայի Սուզանաճեանց ինչանակում է զոգանից հնդին ինամակալ ուսումնարանի, իսկ միւսներին ճառանց զանազանելու ի վիմեանց հրաւիրում է ի պաշտօն ուսուցչութեան: Այս սկզբունքը բոլորովն նոր և միանգամայն համապատասխան էր այն սկզբունքին, որով բոլորեքեան յանձն էին առել առանց վարձատրութեան ակրն կալութեան կառավարելու ուսումնարանը և դասախօսելու այնտեղ: Ապա մուծած վարչութիւնը ընտրում է տեսուչի, Զաքարիա Գրիգորեանին (ինամակալներից մինին) և առաջարկում է Սրբազան առաջնորդին ի հաստատութիւն: Նոյն վարչութիւնը հրաւիրում է և նոր ուսուցիչներ և առանց զանազանելու միմեանցից համաձայն Սրբազան Հիմնադրի սկզբանց, տալիս է նոցա հաւասար իրաւունքներ ուսումնարանի կառավարութեան գործում: Այս սկզբունքը վարչութիւնը մինչև վերջը պահպանում է և ամեն մի նոր ոյժ իւր անձնանուէր ծառայութեան միջոցին վայելում է այդ արտօնութիւնը, դառնալով հաւասար իրաւունքի տէր անձն բոլոր ինամակալացի և ձրի աշխատաւորաց հետ ի միասին:

Այս ձևի կառավարութեան պատկերները մենք տեսանք. բայց ապահով որ մեր միւս ուսումնարանները չհեան եցին սոյն օրինակին: Սեր այլ ուսումնարանաց հոգաբարձութիւնը չչնորհեցին ուսուցչաց ժողովին ոչինչ արտօնութիւնք, նոքա չկազմեցին (զոնեայ ուսումնական հարցերի վերաբերութեամբ) իսպառ ժողովներ ուսուցչաց հետ միով բանիւ նոքա կամեցան տէր լինել ուսումնարանի, առանց նորա

Հետ քի մօտոյ ծանօթ լինելու և վայելում են իւրեանց՝ վստահանում ենք ասելու՝ կեղծ հասկացած փառանքութեան արգասիքը։ Մեզ կ'ասեն թէ ամեն տեղ կան ուսուցչական ժողովներ։ Այլ մեղաւոր, որ այդ ժողովները անգործունեայ են, թոյլ են և ապարդիւն։ Ոչ այդպէս չէ։ Մենք մի օրինակով կը բացատրենք մեր միտքը։ Մեր առաջնակարգ ուսումնարաններից մինի հոգաբարձութեանը տեսուչը առաջարկում է մի նախագիծ նոր սկզբանց հիման վրայ կազմուած։ Հոգաբարձութիւնը ընդունելով սկզբունքը մանրամասնութեանց քննութիւնը առաջարկում է ուսուցչաց ժողովին։ Այս ժողովը կամենում է սկզբունքի վերայ խօսել։ Նորան ասում են, թէ այդ հարցը որոշուած և ընդունուած է։ Ուստի դորա մօտին մի խօսիք։ Ժողովն էլ մի ամբողջ տարի մի քանի տասնեակ նիստ է ունենում և փոփոխութեամբ առաջարկում է հոգաբարձութեանը ի հաստատութիւն։ Այդ միջոցին հոգաբարձութիւնը նորից ենթարկում է քննութեան նախագծի սկզբունքը (այն որ մի տարի առաջ ընդունել էր) և գրտնում է, որ ուսումնարանի համար անյարմար է այդ ուստի և նախագիծը չի հաստատում և վերադարձնում է ուսուցչաց ժողովին, պատուիրելով նոր նախագիծ կազմել ըստ հին ձևի։ Ուսուցչաց ժողովը կատարում է և այդ։ Հոգաբարձութիւնը նշանաւոր փոփոխութիւններ է անում։ Սորա դէմ ուսուցիչները դժգոհութիւն են յայտնում և խնդրում են մի խառն ժողով կազմել հոգաբարձուաց հետ մի քանի հարցեր պարզելու համար։ Խառն ժողովը կայանում է և ուսուցչաց բոլոր առաջարկութիւնները ընդունւում են։ Այս գործը շարունակւում է ամբողջ երկու տարի։ Ի հարկէ այս չէր լինի, եթէ կամ սկզբից խառն ժողով լինէր և կամ ուղղակի նախագծի քննութիւնը և մշակութիւնը ուսուցչաց յանձնուէր։ Այս կէտը չեն ըմբռնում մեր յարգելի հոգաբարձութիւնները և դորանով շատ ուսումնական հարցերում անյաջող վճիռներ են տալիս և յառաջադիմութեանը խանգարում։

Այսպիսի դէպքերից ազատ էր իւր հիմնարկութեան օրից ցայսօր Գայիանեան ուսումնարանը և ի բոլոր սրտէ ցանկանում ենք, որ նորա բարի օրինակին հետեւին և մեր բոլոր ուսումնարանների հոգաբարձութիւնը, յանձնելով ուսումնական կառավարութիւնը ամբողջապէս տեսչին և ուսուցչաց ժողովին, կամ գոնեա այդպիսի հարցեր վճռէին խառն ժողովների մէջ, ուր ուսուցիչները իւրեանց հետ ի միասին հաւասար ձայնի իրաւունք ունենային։

Այս փրկարար սկզբունքով զինուորուած, անձնուիրութեան և միութեան վերայ յենած նորակազմ վարչութիւնը 1869 թուականի յունիսի 17-ին՝ Գայիանեանց Կուսանաց սօսի օրը մեծ հանդիսով բաց է անում ուսումնարանը: Այդ օրը միայն հինգ աշակերտուհիք են ներկայ լինում բացման հանդիսին, բայց վստահութիւնը մեծ էր. ամէն կողմից քաջալերութեան ձայներ էին լսվում և յաջողութիւն մտախոյզ:

Հենց սուաջին քայլափոխում վարչութիւնը հանդիպում է մի մեծ դժուարութեան: Չի կարողանում գտնել, ինչպէս ասած է զրքի մէջ, մի պատուաւոր ընտանիքից ուսում ստացած մի համեստ օրիորդ, որ համաձայնէր վարժուհի դառնալ նոր գումարուած աշակերտուհիների համար: Շատերին այս դժուարութիւնը անհասկանալի է դուցէ այժմ, երբ մեր, մանաւանդ Թիֆլիսի ուսումնարանները այդ կողմանէ պակասութիւն չեն զգում: Այժմ այժմ այդպէս է, բայց սորանից տասը տարի առաջ ծնողքը երբէք չէին թոյլ տալ իւրեանց դստերց վարժուհի դառնալ և հայերէն գիտեցողներն ևս մատուց կարելի էր համարել: Մեծ աշխատանքով հազիւ հազ վարչութիւնը համոզում է օրիորդ Մարիամ Շարբարոնեանի (այժմ տիկին Մելքեան) ծնողաց թոյլ տալ իւրեանց դստեր ընդունելու այդ պաշտօնը:

Անցնում է մի տարի. աշակերտուհեաց թիւը աւելանում է, նոր դասատուներ են բացվում. հարկաւորվում են երկու նոր վարժուհիք: Բայց այս անգամ ոչ մի Հայ օրիորդ չի գտնվում և վարչութիւնը հրաւիրում է մի վրացագրի օրիորդ և մի լեհացի օրիորդ, որոնք մօտ երկու տարի մնում են ուսումնարանում և ապա ոչ մի այլազգի վարժուհի չէ ունեցել ուսումնարանը:

Անցնում է հինգ տարի և ուսումնարանի չորրորդ դասատուից աւարտում են առաջին անգամ հինգ աշակերտուհիք, որոնցից չորսը մնում են ուսումնարանում. իբրեւ օգնական վարժուհիք: Հինգ տարուայ քրտնաջան աշխատութեան այդ երեսայրիքը մեծ մխիթարութիւն և բարոյական վարձատրութիւն էին վարչութեան անդամաց համար, ինչպէս նաև հասարակութեան, որ տեսաւ թէ ի՞նչ էր գործում ուսումնարանը իւր հնգամեայ գործունէութեամբ: Ահա տեսաւ և պէտք է ասել, որ անվարձ չթողեց: Մոդուսայ եկեղեցւոյ ժողովոգականք ի ձեռն նախկին երեցփոխան հանգուցեալ Բարսեղ Խոջայեանի կառուցին եկեղեցական գումարով մի շէնութիւն ուսումնարան:

րանի համար, ծախսելով դորա՝ համար որքան յիշում ենք — մօտ 17,000 ռուբլի: Այս շինութիւնը մի տարուայ մէջ աւարտեցաւ և հետեւեալ 1871 թ. տարուայ տարեդարձի օրը եղաւ նորա օրհնութեան հանդէսը:

Տոյն օրը ուսումնարանի համար մեծ էր նաև Սրբազան Հիմնադրի կողմից արժանացած միջնակարգ կոչմամբ, որ շնորհեցաւ հետեւեալ օրհնութեան թղթով:

«Բարեկոհ հանդամոց վարչութեան սիրբ Գալիանեան օրիորդական ուսումնարանին՝ Մողնոյ Սբ. Գէորգ եկեղեցւոյ Հայոց Տիկնիսայ: Մատուցանեմ զողջոյն Քրիստոսական և Աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւն:»

Ի տեղեկագործ պատուարժան կառավարչի օրիորդական ուսումնարանից այդորիկ Յարութիւն բարեկրօն քահանայի՝ Սուզանաճեան աւետարտեցաւ մեզ՝ զի նորակառոյց Ուսումնարանն, որ ՚ի գաւթի Մողնոյ սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ ըստ ամենայն մասանց աւարտեալ զողով, աշակերտուհիք արդէն վերստին եղանակէն ի նմին, և ևս վարչութիւն ուսումնարանից մտադիր է յետմէն առաջիկայ սեպտեմբեր ամսոյ կատարել ընդ սովորական տարեդարձին և զօրհնութիւնն նորակառոյց ուսումնարանի, առոր՝ հրաւիրիմք և մեք ՚ի վարչութեանդ ներկայ գտանիլ ՚ի հանդիսի օրհնութեան:

Ո՛վ թէ՛ քանի՞ բերկրանք, քանի՞ ուրախութիւնք և խնդութիւնք լին զսիրտ մեր հոգեկան միտքարութեամբ՝ զարթուցանելով ՚ի մեզ զբարի բարի զգացմունս զալ ՚ի խորհրդածութիւն թէ՛ ո՞վ քաջախրեաց զբարեջան երեցփոխանն սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ հիմնել զուսումնարանը զայդ ո՞վ երաշխաւորեաց առաջի բարեպաշտօն ժողովրդեան ծախել զեկեղեցական նշանաւոր գոմարս ՚ի գործ շինութեան ազգային հաստատութեանդ, եթէ ոչ մեղուաջան վաստակք բազմարդիւնք պոռուք վաստակոց միաբանութեան ձերոյ հրապարակաւ մատուցելուք ՚ի ճաշակ ծնողաց, բարեբարաց և խնամակալաց աշակերտուհեաց, ո՞վ մատակարարեաց ձեզ զայդ շնորհ տալ կառուցանել զտաճարդ ուսմանց, բայց թէ խմաստութիւնն չօր Յիսուսի սէր անկեղծաւորս յիրաւի Յիսուս և սէր, երկոքին սոքա հաստատեն յերկրի զմիաբանութիւն, իսկ աշխարհէ հաճոյք իւր բախտն ի բաժանեն զայն:

Ապաքէն ջաճարդ այդ ուսմանց հիմնարկեցաւ ՚ի վերայ անքակտելի միաբանութեան ձերոյ, ջանացարուք ՚ի հաստատութեան և յա-

նադօտ պայծառութեան պահպանել ղՏաճարդ զայդ միաբանական սուրբ սիրով, զոր երբեր Յիսուս և սփռեաց 'ի սիրտս հաւատացելոց իւրոց:

Եւ Մեք վստահացեալք 'ի նախանձելի միաբանութիւն ձեր՝ այսու մերով գրութեամբ ամբառնամք զսբ. Գայիանէան օրիորդական ուսումնարանդ զայդ յաստիճան միջնակարգ ուսումնարանաց, յուսացեալ թէ՛ յառաջադիմութիւն դորին գրաւեսցէ զուշարդութիւն վերատեսչի թեմական ծխական ուսումնարանաց, տեսչաց և ուսուցչաց նոցին զուսումնաւարտ աշակերտուհիս իւրեանց փոխարել յօրիորդական ուսումնարանդ այդ յառաւել կրթութիւն և 'ի դաստիարակութիւն յուսմունս պէսպէս 'ի լեզուի Հայոց և 'ի կրօնի Հայաստանեայց Յկեղեցւոյ:

Ի վախճան ամենայնի յուսամք հանդիպիլ ներդրութեան հանդիսակատարաց և հանդիսակցաց, յաղաղս չներելոյ Մեզ հանգամանաց մերոց ներկայ դասնիլ 'ի հանդիսի տարեգարձի և օրհնութեան նորակառոյց ուսումնարանիդ այդորիկ, այլ օրհնելոյ զձեզ, զբարեւարտ, զինամակալս և զաշակերտուհիս օրիորդական ուսումնարանիդ՝ ոչ բնաւ յետս կասիմք ըստ մերոց սեպուհ պարտաւորութեանց: Իսկականի վերայ ստորագրած է՝

Վասն ձեր աղօթարար ՄԱԿԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Համար 123.

Յ31-ին օգոստոսի 1875 ամի.

Ի սուրբ վանս Հաղպատայ:

Այնուհետեւ մնացած չորս տարին ուսումնարանը քայլ առ քայլ առաջէ գնում, շինութիւնն է ընդարձակում, բաց է անում հինգերորդ դաստիարակչական տարեկանի տօնախմբութեան օրը առաջին անգամ՝ աւարտում են հինգերորդ դաստիարակչական չորս առաջուկ չորս շրջանի քսան ուսումնաւարտների հետ կազմում են մի համեստ թիւ՝ մեծաւ մասամբ մեր գաւառական և տեղական ուսումնարանաց մէջ աշխատաւորներին և մի մասով էլ կեանքի ասպարէզը մոռնելով — լինելու են և են իրօք համեստ աշխատաւորներ ընտանեաց:

Ուսումնարանի վարչութիւնը շատ համեստ է նայել իւր գոր-

Տունէութեան վերայ, թէև, ինչպէս ակնարկեցինք վերը, նորա գործը շատ մեծ է: Ահա թէ ինչ է ասում ճասնամեակը այդ մասին: «Ուսումնարանիս նպատակը եղև է մատակարարել Հայ օրիորդներին ընդհանուր կրթութիւն, տարածել և արմատացնել նոցա սրտերի մէջ աւելի և աւելի ազգային հոգի, պատրաստել նոցանից որքան կարելի է ընտիր մայր դառնալու արժանաւոր անձնաւորութիւններ և նոյնպէս օրիորդաց կրթութեան գործին նպաստող ոյժեր: Թէ ինչ աստիճանի նա իւր ունեցած սուղ միջոցներով հասել է իւր նպատակին, այդ թողնում ենք աշակերտուհիների ծնողաց և Հայ հասարակութեան արդարախոհ քննադատութեանը: Բայց թէ որքան խելք, եռանդ և զիտութիւն կարելի էր նուիրել գործին, դոցանից ոչ մինը զլացուած չէ ուսումնարանի յառաջադիմութեան համար: Զէ՞ որ այս հաստատութեան մէջ Հայ հասարակութեան համարեալ գործող երիտասարդութեան բոլոր ներկայացուցիչները իրենց ձեռնառութիւններն ու խորհուրդները ոչ մի ժամանակ խնայած չեն եղել, որքան նոցա միջոցները ներել են:»

Վարչութիւնը բաւականանում է միայն այս համէտ վկայութեամբ իւր գործունէութեան մասին, բայց մենք դարձեալ կը կրկնենք, որ նորա սրղիւնաւոր ծառայութիւնը Հայ հասարակութեան համար միանգամայն անգնահատելի է:

Արդարեւ ի՞նչ գին տանք մի հաստատութիւն ոչնչից առաջնակարգ դրութեան հասնողներին, տասը տարի անձնանուէր ծառայողներին և այն՝ այնպիսի անձանց, որոնք փողով երբէք չէին յանձն առնել դասախօսելու և յօժարութեամբ նուիրել կն իւրեանց ծառայութիւնը:

Բայց և այնպէս՝ փորձ փորձենք մի աղիւսակ կազմել չվարձատրուած զասերի և զնահատենք նոցա մեր՝ դիցուք Ներսիսեան Դպրանոցի հատուցած գնով: Այս մեր փորձը հարկէ կը լինի մօտաւոր հաշիւ միայն, ըստ որում վարչութիւնը իւր տարեկան հաշիւների մէջ չունի ցոյց տուած ձրի դասերի գումարը:

Ահա աղիւսակը.

ՏԱՐԻ:	Դասա- տանց թիւն:	Շարա- թական դասերի թիւը ու սուսնա- րանում:	Ձրի աշ- խատող ուսուց- չաց թիւը	Վարձ ստացող ների թի- ւը:	Հատանելի ուճիկ:		Բաժանած է:	
					Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.
18 ⁶⁹ / ₇₀	1	30	12	1	1500	»	132	»
18 ⁷⁰ / ₇₁	3	90	19	3	4500	»	444	50
18 ⁷¹ / ₇₂	4	114	15	7	5700	»	879	»
18 ⁷² / ₇₃	4	114	15	7	5700	»	1150	50
18 ⁷³ / ₇₄	6	162	14	8	8100	»	1445	50
18 ⁷⁴ / ₇₅	6	162	13	11	8100	»	1535	»
18 ⁷⁵ / ₇₆	7	180	13	10	9000	»	2155	70
18 ⁷⁶ / ₇₇	7	186	12	12	9300	»	2746	»
18 ⁷⁷ / ₇₈	8	216	15	13	10800	»	3391	50
18 ⁷⁸ / ₇₉	10	264	15	13	13200	»	5047	27
Գումար.					75900	»	18926	97

Այս հաշուից երևում է, որ տասը տարուայ ընթացքում փոքր վարձատրութեամբ անգամ (շարաթական դասը տարեկան 50 ռ. է հաշուում միայն) բոլոր աշխատաւորաց հայնելու էր 75,900 ռ., այնինչ ուճիկ է բաժանած ընդամենը 18926 ռ. 97 կո, ուրեմն չէ հատուցած 56,973 ռ. 3 կ.: Աւելացնենք սորան 9 տարուայ ձրի տեսչութեան վարձը (տասներորդ տարին տեսչին 1200 ռ. վարձ է նշանակուել) — հաշուելով տարեկան 1200 ռ. կը կազմուի 10,800 ռ. գումար, որ վերոյիշեալ գումարի հետ անում է 67,773 ռ. 3 կ. պատկառելի գումարը:

Մենք ակնարկեցինք, որ Գալիանեան ուսումնարանում ծառա-յող անձինքները շատերը վարձատրութեան համար չէին էլ աշ-խատիւ. ուրեմն նոցա աշխատանքը փողի վերածելը շատ դժուար է և եթէ վերածենք պէտք է մի փոքր աւելի հաշուենք վարձատրու-

ձգատ	81	
Հ Ա Շ Ո Ւ Ե Կ Շ Ւ Ռ		
ԹԻՖԼԻՍԻ ՍՈՒՐԲ ԳԱՅԻԱՆԵԱՆ ՀԱՅ ՈՐԻՈՐԴԱՅ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ		
1869-ին յունիսի 17-ից մինչև 1879-ին սեպտեմբերի 1-ն		
Ե Կ Ա Մ Պ Ո Ւ Տ		
Աշակերտուհիներին	31,812	50 4.
Բարերարական նուէրներ եղել են	2,485	50 4.
Աշխատութեամբ մեծ փիկին եղեալքին		
Յովհաննիսեանի տուած թատրոնական ներկայա-		
ցումներին	1,263	60 4.
Հայ դերասանական խմբի տուած ներկայա-		
ցումից	34	
Կարգադրութեամբ Կոնսիստորիայի Մոզնոյ		
Սուրբ Դէորդ եկեղեցուց	3,100	
Բանկում պահած գումարի տոկոս	1,346	79 4.
Վիճակախաղերին	2,885	40 »
Մէծ. օր. Գայիանէ Յովհաննիսեանի նու-		
րած զրբերի վաճառումից	15	
Պ. Լուսանկար Քուրքեանի նուիրած պատ-		
կերների վաճառումից	13	
Այլևայլ զրբերի վաճառումից	167	93 4.
Հանգուցեալ Էֆէնդեանի կտակակառարներին	232	80 »
Սողոմոն Վարդանեանը կտակեց	200	
Մի անյայտ պարոնին	89	15 4.
Պ. բժշկապետ Յովհաննիսեանից մի որդե-		
կրուհւոյ ուսման վարձ	63	
Պ. Սենեքերիմ Արծրունուց	36	
Միքայէլ Պատկանեանից	51	
Բարսեղ Շանշեանից	108	
Գաբրիէլ Տէր—Աստուածատրեանից	36	
Յովհաննէս Չիթախեանից երկու աշա-		
կերտուհւոյ ուսման վարձ և շորի փող	590	

Ծառայի	1,853	ա. 81 Կ.
Ջրի և փայտի	1,635	» 86 »
Մանր ծախք	1,303	» 53 »
Մի չքաւոր աշակերտուհւոյ շորի	6	» »
Պ. Յովհաննէս. ջիթախեանի երկու որդե- գրուհիների շորեղենաց	105	» 49 »
Թատրոնական ներկայացման ծախք	52	» 80 »
Տարեդարձի ծախք	48	» 70 »
Ուսումնարանի սեպհական շինութեան և նորոգութեան	8,448	» 94 Կ.
Այլևայլ իրեղենաց	238	» 25 »
Ս. Էջմիածնայ. ձեմարանի բացման և առթիւ ուղարկած շնորհաւորութիւն հեռագրի	3	» —
Նորին Օծութեան վեհափառ կաթողիկոսին ուղարկած զորդի ծախք	49	» 11 »
Նորին Բարձր Սրբազնութեան Մակարարք եպիսկոպոսին ուղարկած անդնագործ Հայաստանի քարտէզի ծախք	31	» 25 Կ.
Ս. Գայիանէ կուսի մեծադիր պատկերին և շրջանակին	125	» —
Թագաւոր կայսեր պատկերի և շրջանակի	15	» —
Հանգուցեալ Գաբրիէլ Թաւաքարեանի հոգե- հանգստեան ծախք	25	» 30 »
Հանգուցեալ ուսուցիչ Ա. Խուդեանի թաղման	10	» —
Ս. Սեպեղի	1,200	» —

Ընդամենը . 40,640 ա. 19 Կ.

Ս. Հանելով ծախքը մուտքից մնում է գանձարանում 11,037 ա. 98 Կ. :
Այս գումարից 1000 ա. Պրիկազի տոմսակ է 125 ա. ներքին փո-
խառութեան տոմսակ է 9500 ա. տուած է ուսումնարանի անուամբ
տեղւոյս առևտրական բանկը, իսկ մնացեալ 412 ա. 98 Կ. պահւում է
տեղւոյս փոխադարձ վարկի ընկերութեան գանձարանում ընթացիկ հա-
շուով :

Բացի այս գումարից ուսումնարանը ստանալու է մեծ Ս. Խո-
ջայանից 2000 ռ.

Սորանից երևում է, որ ուսումնարանը իւր տասնամեայ աշխատութեամբ տնտեսել է մօտ 13,000 ռ. որ կապում է նորա զրամագլխը: Նշանաւոր նուիրաբերութիւններ եղել են մի քանի, որոնց մի մասը վարչութիւնը գործ է ածել ուսումնարանի շէնութեան վերայ (մօտ 8000 ռ.):

Մահացուցակի մէջ ուսումնարանը յիշել է իւր հանգուցեալ աշխատաւորաց կենսազրութիւնը: Առաջին տեղն է բռնում Տիկին Եղիսաբեթ Յովհաննիսեանը, իբրեւ բարերար ուսումնարանի, յետոյ՝ Նիկողայոս Ալադաթեանը — խնամակալ, Միքայէլ Գուրուկեանը — հիմնադիրներից մէկը, Միքայէլ Շադինեան և Գաբրիէլ Թաւաքալեան — ուսուցիչներ:

Մի քանի խօսք էլ յաւելուած ի մասին:

Գրքի այս վերջին մասում երեք գրութիւնք կան. առաջինը առ. Նորին Վեհափառութիւն ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն, որով վարչութիւնը խնդրում է հաստատել ուղարկած կանոնադրութիւնը, որ տասնամեակի մէջ մտադրուած էր տպագրել, և հրաման հանդերձ օրհնութեամբ՝ տասնամեայ յօբելեանը կատարելու մասին:

Ի պատասխանի այս գրութեան Սինօթի կառավարչակոն մասն ստորագրութեամբ Սրբազան Նէրսէս Եպիսկոպոսի յայտնում է վարչութեանը, թէ «Վեհափառ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց ուրախութեամբ սրտի հաճեցաւ թոյլատրել վարչութեանդ կատարել զտասնամեայ տարեդարձ ուսումնարանիդ պատշաճաւոր հանդիսի», իսկ կանոնադրութեան մասին ասած է գրութեան մէջ, թէ «զայն յետ ակնարկելոյ Նորին Վեհափառութեան ունի տնօրինել զարժանն»: Այսքան միայն. իսկ օրհնութեան թուղթ չկայ տասնամեակի մէջ, այնինչ վարչութիւնը խնդրել էր «զօրհնութիւն երկնաձիր ի յաւերժ հաստատութիւն ուսումնարանի»:

Երրորդ թուղթն է առ Վրաստանի և Իմերէթի բարձր Սրբազան Առաջնորդ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսն, որով վարչութիւնը վկայելով ուսումնարանի ղլխաւոր կառավարիչ արժանապատիւ Յարութիւն աւագ քահանայ Սուղանաճեանի արդիւնաւոր ծառայութեան մասին, խնդրում է միջնորդել առ Վեհափառ Կաթողիկոսն «զի ըստ արդեանց իւրոց ի պաշտամանս երեւելի ընծայիւք վարձատրեցէ վնա ի փոխարէն վաստակոց իւրոց, վասն աւուր հանդիսի տարեդարձի ուսումնարանի, որով լիովին վարձատրեալ համարեմք մեք»:

Վարչութեան այս խնդիրը Սրբազան Առաջնորդը իւր գրութեան հետ ուղարկել է ըստ պատկանելոյն:

Թէ նորին վեհափառութեան օրհնութեան կողակը և թէ արժ. Յարութիւն աւագ քահանայի վարձատրութեան կարգադրութիւնը մէկը սպասումէինք ուսումնարանի տասնամեակի տօնախմբութեան օրը:

Տառնամեակը ամենայն շքեղութամբ կատարուեցաւ ի ներկայութեան խուռն բազմութեան ժողովրդեան ամեն դասակարգի. կարողացուեցան հաշիւներ, ստացուեցաւ Էքմիաճնայ Ճեմարանի ուսուցչաց խմբից մի փառաւոր շնորհաւորութեան հռապիր և այլն:

միտքով զմեզ քանզի անկողնի մեջ մեզ հարգանքով մերանելով
 Դատարանի վրա մեզ հարգանքով մեզ հարգանքով մերանելով
 չմեզ քանզի մեզ հարգանքով մեզ հարգանքով մերանելով
 մեզ հարգանքով մեզ հարգանքով մեզ հարգանքով մերանելով
 Դատարանի վրա մեզ հարգանքով մեզ հարգանքով մերանելով
 չմեզ քանզի մեզ հարգանքով մեզ հարգանքով մերանելով

Ջ Ի Ն Կ Ս Ի Ե Ր Ե Խ Ա Յ Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

ՆՈՐԱ ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԱՅԼ ԴԺԲԱՂԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

(վերջ *)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

Մ Ա Ս Ն Ջ Ո Ր Դ Ո Ր Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

ԻՆՉ ԲԵՐԻՆ ՆՈՐԱ ԳԼՈՒԹԸ ԿԼՈՒԲՆԵՐՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

ԳՈՐԾՈՂՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

Տ Ե Ղ Ա Փ Ո Ւ Ո Ւ Թ Ի Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

Մանուկ Ձինկսի եղբայրներն ու քոյրերը նորա հետ խօսել ան-
 դամ չէին ուզում: Տիկին Ձինկսը յայտնեց, թէ բողբոջին նման չէ
 իւր կորած սիրուն երեխին, իսկ նորա ամուսինը երդում էր, թէ այս
 խառնածինը իւրը չէ: Բաղդաւոր ամուսինները վերջին ժամանակնե-
 րում ամէն բանի մէջ խնայողութիւն էին անում, որպէս զի դադ-
 թելու համար բաւական գումար կարողանան յետ ձգել: Այս դի-
 տաւորութեան իրադրժեւուն նպաստում էր դրացի պաստօրը, որի ա-
 նունը պէտք էր ոսկի տաւերով դրոշմուէր այս գրքումը, եթէ սորան
 անմահութիւն լինէր վիճակուած: Դոխ և առատ կը լինի սորա հունձը,
 մինչ շատ ակտական անձանց հունձերը միայն փուշեր են լինելու:
 Ձինկսերը՝ նկատելով որ երեքտասներորդ որդին կապուած է իրանց
 զուլսը այնպիսի մի բուռն ուժով, ինչպէս անդլիական օրէնքն է՝

*) Տես «Փորձի» X և XI համարները:

փութացին ճանապարհ ընկնել: Վերջին զիշերը Ձինկսը մեր հերոսին զրկելով տարաւ նորան Բիրզկէջեան ծառուղիով: Նա չէր իմանում թէ ուր է գնում և ինչէ անում, բայց հաստատ վճռել էր որ, ինչ էլ որ լինի, պիտի ազատուի իւր բեռնից: Ճանապարհին նորան մի քանի մռայլ դէմքով մարդիկ պատահեցան, որոնք կիսամթնում նորա վրայ մոտիկ տալով և համոզուելով, որ նորանից ոչինչ յսվիշտակէ չի կարելի, վերստին ծածկուեցան մթնում:

Նա անց կացաւ հնաշէն տների մօտով, որոնց տեղ բարձրանում է այժմ արտաքին դործոց նախարարութեան ապարանքը, անց կացաւ թիկնապահ հեծելազօրաց զօրանոցի առջևի հրապարակով, ժողովրդականութիւն վայելող նախարարի տան մօտով, և կանգ առաւ Եօրկեան արձանի ստուերում: Այստեղ խիստ յարմար կը լինէր երեխին թողնել արձանի լայն սանդուղքի վերայ, բայց ոստիկանը կասկածելով իւր աղօտ լապտերի լոյսը ձգեց այն մարդու վերայ, որ երեխայն պրկում այսպէս ուշ ժամանակ ման էր դալիս, ուստի Ձինկսըն ստիպուեցաւ կրկին առաջ գնալ: Նա զաղտիզաղտ այնքան անց կացաւ Պէլ-մէլի երկարութեամբ մինչև որ տեսաւ, որ մի Զենտլմեն մտաւ լայն սանդուղքներով մի մեծ և հոյակապ տուն: Այս միջոցին երեխին դրեց սանդուղքի վերջին աստիճանի վերայ, հրամայեց նորան որ լաց չլինի, և վաղ տալով անցաւ դէպի Սենտ-Ջեմեան սկիւրը և Պիկադելի ու Գրօս-Վեներեան հրապարակով վերադարձաւ տուն: Այս բոլորից սկսած բոլորովին անհետանում է նա մեր պատմութեան շղթայից:

Բ.

ԿՆՈՒԲԻ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐ

Հաջիւ թէ հօր ստուերը ծածկուեցաւ խաւարի մէջ, երբ մանուկ Ձինկսը սկսեց բարձրաձայն բողոքել այս կերպ վարման դէմ: Համարեա նոյն բոլորին սանդուղքի վերի դուռը բացուեց և շինքի վերայ երևեցաւ մի վայելչահասակ մարդ: Հը, ի՞նչ է այդտեղ: Կարճեմ թէ երեխայ է լաց լինում սանդուղքի վերայ:

Եւստով երևեցաւ մի ուրիշ անձն ևս:—Ո՞վ է այստեղ երեխի հետ:

Ոչ ոք չպատասխանեց, այլ միայն փոքրիկ ջինկսը շարունակում զոռալ: Փառահեղ սպասաւորները իջան սանդուղքից, նայեցան անբաղդ երեխի վերայ՝ առանց ձեռք տալու նորան: Յետոյ ձգեցին իրանց հայեացքը մթութեան մէջ այն յուսով որ տեսնեն երեխին այստեղ բերող մօրը կամ մի ոստիկանի: Այս միջոցին շտապող քայլերի ձայներ լսուեցան փողոցի վերայ, և ահա մօտեցաւ սանդուղքին մի ջենտլմեն:

— Այս ի՞նչ է, հարցրեց նա բարեսրտութեամբ:

— Սա մի երեխայ է, սէր ջարլզ, որ սանդուղքի վերայ զրուուեցաւ, հաւանական է որ մի մարդ ձգել է նորան, որպէս զե պատուի հոգսից: Ոստիկանի ենք սպասում, որ հրամայենք նորան հեռացնել:

— Իսեղձ երեխայ, ասաց սէր ջարլզը՝ կռնալով և շարունակ մօտիկ տալով ջինկսի երեխի վերայ, — քեզ պէտքերի համար ոստիկաններն ու թեմական պաշտօնեաները օրինական խնամակարներն, իսկ բանտն ու վանքը՝ տունդ...: Կուր տարէք նորան, Ստրիկ:

Ծառաները մի բոպէ տարակուսեցան կատարել այս տարօրինակ հրամանը, սակայն սէր ջարլզ Ստերլինգը՝ նախկին մինիստր և կլուբի մասնաժողովի անդամը այն տեսակ մարդկերանցից չէր, որին կարելի լինէր չանսալ: Ուստի երեխայն տարուեցաւ կլուբի հոյակապ յարկերը և դրուեցաւ յախճապակեայ յատակի վերայ: Պայծառ դաղը լուսաւորում էր մարմարեայ սիւներն ու ոսկեպօծ ձեղունները: Թագուհի հու արձանը զարդարում էր սեղանատուն տանող խորշը, սենեկի միւս երկու անկիւններում կանգնած էին նոյնպիսի արձաններ՝ մինը պուրիտանեան մեծ զինուոր—կառավարչին՝ իւր ահազին զլսով, իսկ միւսը՝ ազատ վաճառականութեան պաշտպանին իւր սուր բայց քնքոյշ գծադրութեամբ: Պատերի վերայ կախուած էին այն անձանց պատկերները, որոնք ժողովուրդը վաղեմի ստրկութիւնից ազատելու համար ռաշխատել էին: Ի հարկէ, մանուկ ջինկսը չնկատեց այս բոլորը: Նա, թշուառ մանկիկը, շլացած այս փառահեղութիւնից, մնաց բերանաբաց ու ձեռքով սրբում էր աչքերը. իսկ սպասաւորներն, սէր ջարլզ Ստերլինգ և կլուբի միւս անդամները ընթերցարանից դուրս գալով, հետաքրքրութեամբ մօտիկ էին տալիս նորան: Բայց այս անսարանի իւրաքանչիւր կողմնակի հանդիսատեսը կարող էր մի տարօրինակ ընդդիմադատիկը նկատել այս երեխի և այնտեղի մէջ, ուր նա զտնւում էր այժմ. այն սկզբունքների, ի փառս որոց նուիրուած էր այս հոյակապ

յարկը, և այն զանգուածի այս հիւլէի մէջ, որի նկատմամբ միայն կարող էին խորհուրդ ունենալ այն սկզբունքները: Ի՞նչ ընդհանուր օգուտ բերին այն մեծ շարժումները, որոնք դրդուեցան այս տաճարը հիմնողների և այցելողների կողմից: Հարկաւոր է արդեօք մի բան աւերացնել նոցա կատարած բարիքին: Մինչդեռ քաղաքական գործունակ բարեփոխութիւններ եղան և շատ դասակարգերի օգուտ բերուեցաւ, — որ ի հարկէ չպէտք է չափազանց մեծացնել, — Ի՞նչ արին Զինկսի երեխի համար:

Այս հարցը շատ տարօրինակ կամ անտեղի չէ: Մանուկ Զինկսը մի անհատ է այն բաղադրեալ մեծութեան, որ կոչոււմ է Բրիտանական կայսրութիւն. այս իրողութիւնը ոչնչով չի կարելի ոչնչացնել: Արուած է նորա համար այն բոլորը, ինչ որ պէտք էր անել, կամ արուած է այն, ինչ որ պէտք էր անել կամ պէտք է այժմ նորոգել: Զշմարիտ որ արժէր այս մասին մտածել:

— Այդ ի՞նչ է, գոչեց հաստափոր ջննալմենը, ծերակոյտի անդամ ու նախարար, որ ելմտական ու մտաւորական խնդիրներում յայտնի էր իւր անտեսական հայեացքներով. — Ի՞նչ էք անում այս երեխի հետ: Ես երբէք այսպիսի անկարգութիւն չեմ տեսել կրում բում:

— Եթէ դուք յաճախ տեսած լինէիք այսպիսի անկարգութիւնների, աւելի կը մտածէիք նոցա մասին, ասաց սէր Զարլզ Ստերլինգը. — մենք նորան սանդուղքի վերայ գտանք: Երևում է, որ ձեզ էր հարցնում, Գլիբտօն:

Այս կատակը ընդհանուր ծիծաղ չարժեց:

— Բայց, ասաց մինը, եթէ նորան փող է հարկաւոր, նա այն անձի վերայ չընկաւ:

— Արդեօք սա հասարակաց շինութեան նոր սպասաւորներից չէ, դիտեց երրորդը, — Գլիբտօնը փոքրացնում է նոցա թիւը և կտրում ռոճիկները, այնպէս որ երեխայք շուտով կը սկսեն այսպիսի ատելիք երևալ:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն ես կարծում եմ, որ դուք, Գլիբտօն, minimumին հասաք, գոչեց սըր Զարլզը, — միթէ երկիրը հագուեստ չէ կտրող տալ:

— Է՛հ, ձեռք վեր առէք ինձանից. պատասխանեց նախարարը. մտքումը շատ զոհ լինելով, որ ուշադրութիւն դարձրին նորա պե-

տական գործունէութեան էական կէտի վերայ. — ասացէք, թէ ի՞նչ է նշանակում այս բոլորը: Որի՞ կատակն է այս:

— Ամենևին հանաք չէ, պատասխանեց Ստերլնզը, այլ լուրջ խնդիր, որ դուք և մենք բոլորս պէտք է լուծենք: Այս կորած կամ ձգուած երեսայն ամեն պատասխանից լաւ քարոզ կ'ասի մեզ: Նորան ձգեցին կուրբի սանդուղքի վերայ, թերևս դիտմամբ չարամիտ կատակով. այդ, ով գիտէ, մեզանից մէկի որդին լինի: Ի՞նչ է քո ազգանունը, ձագուկ:

Փոքրիկ Ջինկսը թոթովեց. — չգիտեմ:

— Հարցրէք, ունի՞ արդեօք որևէ անուն, ասաց լըջութեամբ ծերակոյտի նախկին անդամ Իրլանդացին:

Այս հարցին մանուկ Ջինկսը պարզ պատասխանեց. — ոչ:

— Առանց անունի, զոչեց զուարճաբանը. — դա ներկայացնում է մեզ վերկ կօլլինսի վէպը:

— Ամէնքը խնդացին բացի մեր հերոսից: Արտասուքը նորից պիտեց ողողել նորան:

— Ի՞նչ պէտք է անել սորա հետ:

— Ուղարկել որբանոցը:

— Գրօղի մօտն ուղարկել: (Ողիմպոսի վերայ էլ կարող են կոտորիտ խօսել:)

— Յանձնեցէք նորան բարապանին:

— Ո՛չ, շնորհակալ եմ շտապեց պատասխանել այս վերջինը:

Ամէնքը կամենում էին արդէն ցրուիլ, բայց սըր Չարլզ կանգնեցրեց նոցա:

— Մտիկ տուէք, ասաց նա, առնելով երեսայի ձեռքն ու մերկացնելով նորան. այս երեսային հագնէ թէ կարելի է մարդկային էակ անուանել: Մտիկ տուէք ինչպիսի նիհար ձեռքեր, սարթնած և խորշումացած երես ունի: Իսկ երակը համարեա թէ չի խփում: Շուտ, գինի տուէք: Մի քանի ժամ էլ, և ահա նա ինքը գրողի մօտ կը գնայ, համաձայն ձեր ազնիւ ցանկութեանը: Ի՞նչ պէտք է անենք նորան, Գլիբտօն: Ես կրկնում եմ, որ այս բանը մեծ խնդրի միայն մի երևոյթն է: Հարիւր հազարաւոր երեսայք լոյս են տեսնում, ինչպէս այս թշուառականը. և մտածեցէք միայն որ սա ապագայ սերունդն է:

Բոլոր ներկայ եղողները ապշեցան այն եռանդից, որով խօսեց սէր Չարլզը:

դառնան: Ոմանք էլ ասում էին թէ այդ հարցերը՝ չլինելով քաղաքական այլ ընկերական պէտք չէ որ քաղաքական շարժման առարկայ լինեն, և թէ ընկեցիկ մանկան կյուբի մէջ դաստիարակուելը ընդդէմէ ամենայն կանոնի, իրանց ասելով, ամենևին պէտք չէր ունենալ միպատկեր այն բանի, որի վերայ նոքա տեսականապէս էին մտածում: Սէր Զարլզը պատասխանեց այն վերջիններին, թէ եթէ պահեն երևիւնք կամ հալածեն նորան, այնու ամենայնիւ չեն կարող ոչնչացունել այն հարցերը, որոնք ծագելու են նորա զրուծիւնից:

— Դուք կարող էք յետաձգել այս հարցերի լուծումը, ասաց նա, այլ ոչնչացնել նոցա չէք կարող: Մենք մեր պարլամենտական նիստերում զբաղուում ենք կուսակցական կռիւներով, վերացական քննութիւններով, աբուաքին քաղաքականութեան վերաբերեալ ճառերով և քաղաքական մեքենայի կազմութեան վէճերով, այնինչ ժողովուրդեան վիճակը տարէցտարի վատթարանում և աւելի ու աւելի վտանգաւոր դառնում: Անհրաժեշտ է ի մի ձուլել ընկերական և քաղաքական խնդիրները, այն ժողովուրդը որին դուք նորանոր քաղաքական իրաւունքներ էք շնորհում, առանց առողջութեան և նիւթական միջոցների չի կարող օգուտ քաղել նոցանից:

— Բայց մեր ամբողջ օրէնսդրութիւնը այդ նպատակին է ուղղուած. գոչեց պարոն Զօշուա չէնը. — վերանորոգութիւնը, ազատ առևտուրը և հացի տրոց բարձումը մի թէ չաւելացրին ժողովուրդեան հարստութիւնը:

— Մասամբ, ՚ի հարկէ. սակայն ժողովուրդեան ամբողջ դասակարգեր կան դեռ, որոնց վերայ չեն փայլել նոցա բարերար ճառագայթները: Ազատ առևտուրը մշակներին չի կարող աշխատութիւն տալ, և ոչ էլ հացի ազատ մուտքը կարող է իւրաքանչիւր քաղաքացու պարէնը հոգալ:

— Այդ և ոչ մի օրէնսդրութիւն չի կարող անել, վերջապէս զործնական մարդ լինինք: Նս խոստովանում եմ, որ անելու դեռ շատ բան ունինք: Նս իմ ծրագիրը շատ անգամ առաջարկել եմ: Պէտք է նուազացնենք այն ահագին ծախսը, որ լինում է գօրքի ու նաւատորմի վերայ, փոքրացնենք զեսպանագիտական լոտեսների և պաշտօնականների սարսափելի բանակը, հրաժարուինք օտար կռիւներին մասնակցելուց, ապաւնք սուրբից այն առարկաները, որ գործ են ածում մշակները, օրէնքներ հրատարակենք անդրանկութեան իրաւանց դէմ, խրախու-

սենք հողերի բաժանելը և մէկ ձեռքից միւսը ազատ անցկենալը, վերջապէս մտցնելը զաղանի քուէարկութիւն և այնպիսով ազատենք վարձկաններին և մշակներին իրանց պարոնների և կալուածատէրերի բռնաւորութիւնից:

Այդ բոլոր հնարները թերևս լաւ են, պատասխանեց սէր Զարլը: Բայց դոցանից մի քանիսը այժմ անկարելի է իրագործել և նոքա բոլորը կատարելապէս չեն հասնում նպատակին, հարցը իսպառ չեն լուծում: Ինչի՞ չէք թափանցում մինչև ընկերական պահանջների խորերը: Դուք ոչինչ չէք խօսում ժողովրդական առողջութեան, առողջապահական օրէնսդրութեան, ժողովրդական կրթութեան, ամայի հողերի, զաղթականութեան... վերայ:

— Օ՛հ, ես այդ բոլորին ընդգէմ եմ:

Այո՛, ես մոռացել էի: Դուք գործարան ունիք, թէպէտ ես ամենից քիչ ձեզ վերայ էի կասկածում անձնասիրութեան մասին: Անհղանի պետական անձերից ամենից շատ դուք օգուտ տուիք ձեր քաղաքակիցներին, դուք ամենից շատ վնասուեցաք այս գործի համար, այդ պատճառով ես չեմ պախարակում ձեզ իբրև դասակարգի կուրուժիւնից բժբռնուած մարդու: Բայց այնու ամենայնիւ ես թաղում եմ, որ դուք այս խնդրի վերայ չէք նայել զուտ հայրենասիրական հայեցակէտից, այլ առևտրական շահերի նեղ տեսակէտից:

Բոլորովին անարդար է: Մեր ամենալաւ տնտեսագէտները դատապարտում են աշխատաւոր ձեռների մեր վաճառանոցներից հեռացնելու սխառմը: Գաղթականութիւնը առօրեայ միջոց է դժբաղդութեան դէպքում, և նորանից օգուտ քաղելում խիստ զգոյշ պէտք է լինել: Աշխատութիւն—այս է ամենահարուստ աղբիւրը...

— Բայց դորանից մեզանում թերևս չափազանց կայ: Դիցուք թէ դուք աւելի աշխատող ձեռներ ունիք, քան թէ կարող էք դործածել, և հետեւեալ պարսպ փնտցող մշակները մեռնում են քաղցածութիւնից, այն ժամանակ ի՞նչ կ'անէք նոցա:

— Դա ժամանակաւոր պատահմունք է, որին ես թակայ եմ բոլոր դասակարգերը:

— Այլ ոչ մի դասակարգ, ասաց սէր Զարլը, այնքան չի կրում այդ վնասը որքան գործաւոր դասը: Երկրորդ որ դա պատահար չէ, այլ մշտական երևոյթ: Դուք պատճառ էք բերում առևտրի ընդարձակութիւնը: Բայց մի՞թէ կարծում էք, որ մենք մեր ձեռագործների առաջնութիւնը կը պահենք, մինչ բոլոր տէրութիւնն

ները, նոր թէ հին, մրցում են մեզ հետ: Կարող է մի թէ մեր վաճառա-
կանութիւնը, խնդրում եմ ձեզ խղճով պատասխանէք ընդարձակութեւ մեր
բնակիչներին աւելնալու համեմատութեամբ: Աղաչում եմ ձեզ մօտիկ տալ
բանի վերայ ինչպէս վայել է մարդուն: Խոստովանէք, որ մեզանում
հարկեր հազար մարդ անգործ է, և հարկեր հազարաւորների աչքը
նոցա ձեռքումն է: մի թէ դուք կարծում էք, որ կարելի է այսպիսի
մեծ բազմութիւն երկու երկք տարի, վաճառականութեան ընդար-
ձակութեւ յոյսով, թողնել ամենադառն և ամենաթշուառ դրու-
թեան մէջ: Այն օրը թերեւս այլեւս անհնար լինի ազատել այդ
թշուառներին: Ինչքան էլ որ չաւելանայ առևտուրը՝ երբէք չէք
կարող տալ այդ թշուառներին այն, ինչ որ նոքա ունէին առաջ:
Բայց ես ապացուցանում եմ, որ չքաւորութիւնը զնալով տարածւում
է և դառնում մշտական երևոյթ, — ինչ աչքով պէտք է մենք
այս դասակարգերի ներկայացուցիչներս և միւսները մօտիկ տանք ա-
պագայի վերայ:

Այստեղ մտաւ խօսակցութեան մէջ մի ջենտլմեն, որ նշանաւոր
էր իւր պաշտօնով, և խիստ տնտեսագէտ, մտաւոր ու քաղաքագիտա-
կան բարձր զարգացման տէր:

— Սիրելի Ստերլինգ, ներեցէք ինձ ասել, որ դուք պարզապէս
զառանցում էք: Դուք ինքներդ թերեւս չէք զգում, բայց քարոզում
էք իսկապէս կոմիւնիզմ: Տնտեսական օրէնքների արդիւնքները կա-
րելի է նոյնպէս անսխալ նախագուշակել, ինչպէս որ նախագուշակ-
ւում է արեգական խաւարումը: Դուք չէք կարող որեւիցէ դասա-
կարգ ազատել պարբերական թշուառութիւնից և օրէնսդրութեան
միջոցով այնպէս կանոնաւորել խնդրի և առաջարկութեան օրէնքը,
որ ամենայն դեպատուի աղքատութիւնից: Դուք կամենում էք, որ
մեր մարմինն ու արիւնը դուրս հանէինք մեր երկրից միայն այն
պատճառով, որ այս բուլէին գործ չունինք ամենքի համար, իսկ մի
տարուց յետոյ՝ երբ առևտուրը կը կազդուրուի պատահական հա-
րուածից, այն ժամանակ կ'անկծէք ձեր անմտութիւնը:

— Ես շատ ուրախ կը լինեի այդ դէպքի վերայ, պատասխանեց
սէր ջարլզը, այլ աշխատող ձեռները այնքան բազմութիւն, որ
առևարի ոչ մի զարգացում, եթէ մեր բոլոր յոյսերիցն էլ գերա-
վանցի անգամ, այնու ամենայնիւ չի կարող ամենքին դործ տալ:
Իսկ տմարդութիւն է մեր ձաւորներին չքաւորութեան մէջ պահել
մինչև նոցա գործ ձարելը: Դուք մոռանում էք որ ուրիշ տնտեսական

օրէնքներ էլ կան բացի նոցանից: որոնք դուք յառաջ էք բերում: Մի քանի միլիոն պարապ արտոթայք, որ ժողովուրդեան են պատկանում, մնում են ամուշակ, չիայելով այն ամենապարզ տեսութեան, որ բնութիւն ինքն է ներշնչում, այսինքն թէ՛ աշխատութիւնը պէտք է ընդհարուի հողի հետ: Եւ այս իսկ պատճառով մեր արտաքին երկիրները լըւում են ժողովուրդով, մինչ հայրենիքում միլիոնաւոր թշուառներ զուր տեղ են խնդրում գործ ու հաց:

— Ի՜նչ թող գաղթեն: — Արդէն շատերը թողնում են հայրենիքը: Իսկ մեծամասնութիւնը կը հետևի բնական օրէնքներին, և ուր որ աշխատութեան պէտք կայ, այն տեղ կը դիմեն և աշխատաւորները:

— Դոքա բոլորը դատարկ վարդապետութիւններ են, իմ գիտնական բարեկամս, ասաց խօսակիցներից մինը, սեպհական հաշուով գաղթողները համարեա միշտ ամենարնգունակ, լուրջ և եռանդուն աշխատողներն են, ապա թէ ոչ նոքա միջոց չէին ունենալ դուրս գնալու հայրենիքից: Նոքա այն պատճառով են գնում, որ այնքան բազմաթիւ վատ գործաւորներ խօչընդոտն են լինում նոցա: Եւ ո՞ր են գնում դոքա ըստ մեծի մասին: Ո՛չ թէ մեր արտաքին երկիրները՝ նոցա արտագրիչ ոյժն ու զօրութիւնը մեծացնելու, այլ Միացեալ Նահանգներ, մի տերութիւն, որ ոչ միշտ մեզ հետ բարեկամ է, իսկ ներկայումս էլ թշնամի աղատ վաճառականութեան:

— Հերիք է, հերիք, ասաց նախարարը, թողնենք այդ խնդիրը: Այժմ նա բոլորովին անյարմար է, մինչև անգամ մտածել էլ չի կարելի պետութեան օգնութեան վերայ: Դարձեալ եմ ասում, դուք պարզապէս Գուրիէի հետևող էք, առաջարկում էք հանել վերին դասակարգերի գրպանից և վճարել ստորին դասակարգերի տեսակ տեսակ ծախսերը:

— Կարող էք, եթէ կամենում էք, կոչել ինձ կօմունիստ, ինչքան հաճոյ է ձեզ, — պատասխանեց սէր Զարլզ Ստերլինգ — ես երեւոյթներից չեմ վախենում: Կարելի է որ ես պաշտպանում եմ ժողովուրդեան մի այնպիսի կազմակերպութիւն, որ աւելի մերձ է ընկերավարութեան քան թէ ժամանակի ընդհանուր կազմակերպութեան: Միայն թէ ինձ համար պարզ է, որ ոչ մի հասարակութիւն առողջ դրութեան մէջ չի դառնում, ուր իւրաքանչիւր անհատ չի համարում իրան պաշտպան՝ ինչպէս իւր, նոյնպէս և հասարակաց շահերի, չի խոստովանում որ ինքը պարտաւոր է թէ բարոյական և թէ

քաղաքական հանգամանքներում օգնել ոչ միայն իւր իսկ անձնական այլ և դրացու բարօրութեան մեծանալուն: Մի՞թէ հասարակութիւնը չէ, որ իւր պաշտպանութեամբ միջոց է տալիս հարուստներին հարստանալու, հանձարներին և փառասէրներին՝ հասնելու իրանց ըղձին, վաճառականներին՝ շահելու, արիստոկրատներին՝ օգուտ քաղելու իրանց կալուածներէր: Այս արտօնութիւնների համար պէտք է վճարել շատ կամ քիչ, և ես կարծում եմ, որ դեռ ոչ մի ժամանակ արդարութեամբ չկարգադրուեցաւ հարկերի այն քանակութիւնը, որ պէտք էին վճարել ունեւոր դասակարգերը: Քրիստոնէութեան առաջին պոռոզն էր ընչեղ հասարակաց լինելը, և եթէ մարդկային եսականութիւնը չլինէր, գոնէ մենք կարող էինք սպասել որ երեւիպայական դարը կը հասնի մեր վերայ, երբ օրէնք զրուելու էր, թէ ով որ չէ աշխատում՝ նա և չպէտք է ուտէ, այլ միւսնոյն ժամանակ ամենայն մարդ զգալու էր հարկաւորութիւն հոգալու իւր աղքատ, թոյլ և սակաւ ընդունակ ընկերոջ վերայ: Ես յոյս չունիմ այս դարը տեսնելու, բայց կը յուսամ, որ մարդիկ աւելի ընդունակ կը դառնան և աւելի առատաձեռն կը վճարեն այն արտօնութիւնների համար, որոնք վայելում են իրանք: Այդ բանի համար նոցա խելացի քաղաքագիտութիւնն այս է. ինչքան որ ընդհանուր հասարակաց վիճակը լաւ է այնքան էլ իրանց համար է լաւ: Դուք ինձ ածականներով չէք վաւելցնիլ: Բայց բարեբաղդաբար այս հայեացքները անհրաժեշտ չեն գաղթականութեան խնդիրը պաշտպանելու համար:

— Տէր Աստուած: Եւ բոլորովին ցնորուեց, շտապով սենեակից դուրս գնալիս գոչեց նախարարը:

— Ստերլինգը, — ասաց նա իւր ընկերներից մէկին՝ Պէլ-Մէլի կողմից տուն վերադառնալիս — բարի և անկեղծ ազատամէր է: Այդ պատճառով էլ մեծ ազդեցութիւն ունի պալատում: Սակայն դիւրանք բոլորք է, և այդ իսկ պատճառով ոչ միշտ գործնական:

«Գործնական» ասելով նախարարը համարում էր ոչ թէ այն, ինչ որ կարելի էր լաւ և օգտաւէտ կերպով կատարունել, եթէ յանձն առնէին այդ բանն անելու բարի և ընդունակ մարդիկ, այլ այն ինչ որ իւր կուսակցութեան քաղաքականութեան նկատմամբ լաւ էր թուում: Առաջի տեսակ գործունէութեան համար անհրաժեշտ են ընդունակ, անկախ պետական անձինք, իսկ երկրորդի համար հարկաւոր են միայն կեղծ գործունեայներ, որոնք ճարպիկութեամբ օգուտ են քաղում հանգամանքներից:

Դ.

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐ

Ահա Զարգ Ստերիկը, միտք Զօշուա Գէլ և միւսները վերա-
տին առան խօսակցութեան թելը, որ նախարարի գնայովը ընդհա-
տուել էր, թէ ինչ պէտք էր անել Ջինկաի երկխոյն: Հասարակու-
թեան ընդհանուր պլանում ի՞նչ խորշեր պարապէին մնացել և
պատրաստ նորան ընդունելու: Քաղաքագէտներից շատերը համարում
էին որ ամենից լաւն է թողնել որ նա ինքը գտնի այս գաղտնիքը:
«Պահանջի և առաջարկութեան օրէնք» վերուն նախադասութիւնը
բերանից բերան ընթացաւ այնպէս, ինչպէս գործ է ածուում լրագիր-
ներում՝ անհաճոյ վէճերին վերջ տալու միակ նպատակով:

Բացի դորանից, այս քաղաքագէտ և պետական մարդկանց հա-
մար ամէն բանից աւելի թանկ էր ինքն ոչ իւրեանց անձնական շահը,
գոնէ անձնական կարծիքը: Եւ յիրաւի, ի՞նչ բան է մարդս աւելի
գնահատում քան իւր խելքի կամ երեակայութեան ծնունդը: Ինչպէս որ
բանաստեղծը իւր ոտանաւորները համարում է ճշմարիտ հանձարի
արդիւնք, այսպէս էլ քաղաքագէտը ամէն տեղ առաջ է տանում
իւր պետական սիստեմը առանց ուրիշների առաջարկութիւններին ու-
շադրութիւն դարձնելու, եթէ շատ էլ օգտաւէտ լինէին նոքա: Ահա
պետական՝ շատ անգամ անկողծ գործունէութեան այս եսական հի-
մունքն է որ արգելում է ժողովրդեան իւր համակրութիւնը յայտ-
նելու, սակայն այս եսական կիրքը դէպի խելքի ծնունդը չի կազմում
պախարակելի վաւասիրութիւն, թէպէտ հէնց նա է որ ժողովրդա-
կան շահերի կորստեան պատճառ է դառնում: Յափշտակուելով իւ-
րեանց երեակայած բաներով և ցոյց տալով դոցա ժողովրդեան՝ այս
պետական անձինքը յաճախ բոլորովին անուշադիր են թողնում այն
միջոցները, որ առաջարկում են ուրիշները, նոցանից ոչ պակաս ըն-
դունակ մարդիկ: Այսպէս օրինակի համար Զօշուա Գէլը, որին առ-
հասարակ այս նկատողութիւնները չեն վերաբերում, առաջարկեց ս.
Հեղինէ կղզու վերայ կալուածական հարցը վճռելու մի ծրագիր, և
հաւանականաբար շատ լաւ ծրագիր, թերեւս յեղափոխական, և ոչինչ
կարող չէր նորան համոզել, թէ մի օրէն այլ ծրագիր կարողանար
յաջողուիլ: Նա ցանկանում էր որ իւրաքանչիւր մարդ Ս. Հեղինէ

կղզու բրիտանական կայսրութեան այս խռովայոյզ մասի վերայ՝ լինէր կալուածատէր, և ես ենթադրում եմ, թէ նա հաւատացած էր, որ այս կղզու բնակիչները ոչ ոք ուրիշ կերպով երջանիկ չեն լուծէր, բայց եթէ կալուածատէր դառնալով՝ Սակայն եղան ուրիշ մարդիկ որոնք առաջարկեցին խնդիրը լուծելու շատ աւելի պարզապէս միջոցներ և անպարտաւորութիւններ թէ եթէ Ս. Հեղինէ կղզու բոլոր բնակիչները կալուածատէր լինին, այն ժամանակ այդ երկիրը ճշմարիտ դժուր կը դառնայ և աւելի դժուարութիւններ կը պատճառէ կառավարութեան: Եթէ բոլոր այս քաղաքագէտները իրանց անձնական կարծիքը չզոհեն յօգուտ գործին, այն ժամանակ ինչ կը դառնայ Ս. Հեղինէ կղզու վիճակը:

Այս բոլոր քաղաքագէտները դատում էին Ջինսի երեխի վիճակի մասին: Մէկը կարծում էր թէ խնդրի ամենայն բանով լուծումը այն կը լինէր, որ աղքատների մասին եղած օրէնքները փոխուէին և նոցա տեղը մի ուրիշ սիստեմ առաջարկուէր, միւսը Ջինսի երեխի անբաղդութեան արմատը գործաւորների ընկերութեանց մէջ տեսնելով երրորդը քարոզում էր ընդհանուր աշխատակից ընկերութիւնների կազմութիւն: Հորորդը յայտարարեց թէ տէրութիւնը շրջապատող ծովերում գտնուում է հարստութեան անսպառ անծանօթ աղբիւր, այսինքն ծովային խոճկորների, որոց այլևայլ մասերից կարելի է ստանալ կերակուր, կաշի, պատուական իւղ՝ աւելի լաւ քան թէ սերի կարողութիւն: Հինգերորդը ցանկանում էր որ օրէնքով արգելուի շտապ դական պէրերին արտաքսելու իւրեանց կալուածների վարձակալներին, և մշակուած դաշտերը մարգագետին և պարտէզ դարձնէին եղջերուների համար: Վեցերորդը ցոյց տուեց, որ տէրութեան մէջ շատ ամալի հողեր են գտնուում, որոնք կարող են միլիոնաւոր քաղցածների կշտացնել: Մէկ խօսքով, պարլամենտի վճիռները պէտք էին երկինքը, երկիրն ու ջուրը կերպարանափոխել յօգուտ Ջինսի երեխի և Անգլիայի ժողովրդեան: Մէկ ջարդը անհամբերականջ էր դնում բոլոր այս խօսակցութիւններին և վերջապէս ասաց.

Խոր զննելով մեր ներկայ բոլոր ձեռնարկութիւնների և ձեռնարկների էութիւնը՝ տեսնում եմ որ մենք (վոքը ինչ կոպտ խօսելով) կամենում ենք ազնուացնել մարդկային սեւը. բայց ուղիղ ճանապարհներով չենք ղլմում դէպի այս նպատակը: Հէնց առաջին քայլին պատահում ենք ներկայ սերնդի աղանղեալ մասին, և առաջին մեր խնդիրն է կամ արդէն լինել ժողովրդեան այս աղանղեալ

մասի՝ ամենուն համ տակ նորան տուողջ հասակ: Ըստ երևոյթին ոչ
ոք ուղիղ մտիկ չտուեց այս խնդրի լուծման վերայ: Ճշմարիտ է, նորա
լուծման դժուարութիւնները ահագին են: Ամենադժբաղը, կեղտոտ
անդինացի տղայն պատսպարուած է անյաղթելի սկզբունքների պատ-
նէշով, անհատական ազատութեամբ և «Habeas corpus»ով: Դուք
թոյլ էք տալիս նորա հօրը, մօրը, կամ մի որեւէ ուրիշի, որ ձեզան-
հից իւր վերայ է առնում նորա հոգատարութիւնը — զեռ մատաղ
հասակումը նորան ուզած ձեւը տալու: Եթէ անժամանակ խեղացնեն,
զուք նորան կ'փակէք անկեղանոցում: Եթէ զոդ դարձնեն՝ կը ձգէք
բանտ, որ եւրութեանը շատ թանկ է նստում: Եթէ անգուպ կրքերը
նորան մարդասպանութեան տանեն՝ քաշ կը տաք, եթէ որ նորա
ցանցանքը որեւէ պատճառով չդարձնէ իւր վերայ ներքին դործոց
նախարարի բարի ուշադրութիւնը: Եթէ անձնասպանութիւն անի՝
քննութիւն կը բաց անէք, որ նոյնպէս ձեզ թանկ կը նստի: Եւ ա-
մենայն դէպքում, ինչպէս որ մեռնի, կը տաք նորան զերեզման և կը
թաղէք: Սակայն ես ձեզ կ'ապացուցանեմ, որ այս մարդկային էակը,
որի հետ աւելի վատ էք վարում քան թէ շան հետ, ոչ մի ժա-
մանակ գաղափար չէ ունեցել, թէ ինչ է ճշմարտութիւն, ազնու-
թիւն, մինչև անգամ պարզ մարդասիրութիւն, և թէ՛ ոչ մի ժա-
մանակ միջոց չունեցաւ որեւէ լաւ բանի սովորելու: Ուրեմն ի՞նչ ի-
րաւունք ունիք հալածելու նորան, ինչպէս վայրի գազանի, որսալ,
զանել, շղթայել, կախել, 'ի դործ դնելով զանազան խորամանկու-
թիւններ, որ ահագին զուամբներ կ'արժենան, մինչ զուք ոչինչ չա-
րիք սորվեցնելու նորան քաղաքացու բոլոր պարտականութիւնները:

— Կացէք, կացէք, սէր Չարլզ, զուք շատ էք տաքանում:
Մենք անհամար հաստատութիւններ ունինք երեխանց դաստիարա-
կելու համար...

— Այո, ուր նոցա ոտքը երբէք չի մտնում:

— Կարելի է, բայց զուք իմանում էք, որ այդ հաստատու-
թիւնները կան: Մենք ունինք արհեստի դպրոցներ, վարքը ուղղող
հաստատութիւններ, որբանոցներ, հիւանդանոցներ, Պիբօգի շէնքերը,
աղքատաց օրէնքներ: Ամենքը աշխատում են բարւոյն, չբաւարների
վեճակը: Առողջապահական վարչութիւնը թափանցում է մինչև նոցա
բնակարանների խորերը և յարմարեցում բնակութեան համար:

— Շատ, հեղնօրէն դիտեց սէր Չարլզը:

— Գործարանատան օրէնքները խնամում և դաստիարակում են
դործարանատան երեխաներին:

— Տասից մէկին: Եւ համարձակում էք պնդել, թէ այդ օրէնքները կերակրում են նոցա, հաղցնում, ուսուցանում և մարդավայել զբաղմունք տալիս:

— Ի հարկէ, ոչ, դա անտեղի բան կը լինէր:

— Այդ դեռ մի խնդիր է, պատասխանեց սէր Չարլզը, սակայն ես չեմ ասում որ դա հնարաւոր է ներկայումս, այլ ապագայ սերնդի վիճակը բարւոքելու համար մեզ անհրաժեշտ հարկ է վատ բնակարանների, խորին տգիտութեան, անառողջ օդի և կերակրի փոխարէն տալ լաւ դաստիարակութիւն, բնական լաւ պայմաններով կեցութիւն. հոգւոյ և մարմնոյ համար առողջարար սնունդ և բարձր քաղաքակրթութիւն: Անշուշտ ինձ ցնորուած կը համարէիք, եթէ ես առաջարկէի կտաւաբուծեան հիմնել ամէն տեղ երգելու սրահներ և մարմնամարդարաններ, բայց սակայն դուք, օրինակի համար, պարոն Ֆիսիւր, հաւանութիւն կը տայիք ամէն տեղ բաղանիքներ և լուացարաններ հիմնելու:

— Բայց ո՞վ կը վճարի այդ բոլորի համար. յանդգնութեամբ հարցրեց պարոն Ֆիսիւրը:

— Տէրութիւնը, այսինքն հասարակութիւնը, որոց ուղղակի շահերը այստեղ շօշափուած են: Կրկնում եմ, որ միլիոնաւոր երեխայք պահանջում են, որ նրանց ազատենք բռնութիւնից, տգիտութիւնից և յանցանքից, որոնց օրէնքը պաշտպանում է:

— Այդ սարսափելի է. բայց դուք ձեր ոտը վտանգաւոր հողի վերայ էք դնում: Քաղաքացու ազատութիւնը...

— Բաւական է, հէնց այդ էի սպասում: Այդ բարձրահնչիւն բառով կարելի է ծածկել ամէն տեսակ չարաչար կիրառութիւն կամ բռնութիւն: Զիշտ այսպէս են զործածւում և միւս բարձրահնչիւն բառերը. «քաղաքական տնտեսութիւն», «կոմմիւնիզմ», «սոսիալիզմ»: Բայց այնու ամենայնիւ, այս խօսքերին բոլորովին համապատասխան շատ միջոցներ համակրութիւն են գտնում նոյն իսկ անձանց մօտ, որոնք ընդդէմ են նոցա: Տէրութեան վերջին յանձնաժողովներից մէկի տեղեկագրումը տեսնում եմ, որ նորա անդամներից մինը նոյնպէս երեւակայական աշխարհներ ստեղծող է, ինչպէս ես: Նա պարզ ասում է, որ օրէնքը պէտք է իւրաքանչիւր երեխին ազատէ խիստ վարուողութիւնից, տգիտութիւնից, չափազանց աշխատութիւնից և բաւականաչափ ուսում տալու նպատէ: Հաւանական է որ ոմանք համարում են նորան կոմմիւնիստ. սակայն ես՝ քաղաքական տնտեսու-

Թեան հիմնական սկզբունքների նկատմամբ՝ նորան բողոքովն իրաւունք եմ տալիս: Եւ թէ ինչո՞ւ: Որովհետեւ երեխի վերաբերութիւնը դէպի տէրութիւն շատ աւելի ընդարձակ, տեղողական և ծանրահիշուէ, քան դէպի իւր ծնողքը: Եթէ նորան հալածութիւն ու պատժում են այն պատճառով, որ նա վատ քաղաքացի է, ուրեմն տէրութիւնը պարտաւոր է նորան դարձնել լաւ քաղաքացի:

— Ուրեմն, ձեր ասելով, կառավարութիւնը պէտք է մայր և դայեակ դառնայ, զոչեց լօրդ Նամբին:— Դուք իմանում էք, որ ես ցանկանում եմ, որչափ կարելի է, սահմանափակել սառքին դասերում երեխանց ծնունդը: Ձեր առաջարկութիւնները շատ հեռու են գնում իմ արմատական գաղափարներից: Տէրութիւնը պէտք է երբեմն ծնողների և երեխանց մէջ մտնի, օրինակ, դաստիարակութեան և խիստ վարուողութեան դէպքերում: Բայց, եթէ ես ձեր ասածները ուղիղ ըմբռնեցի, դուք առաջարկում էք օրէնքի միջոցով բարւոքել և բարձրացնել մշակ դասակարգը:

— Ի հարկէ ես ցանկանում եմ ազնուացնել նոցա բնաւորութիւնը, վարքը, սովորութիւնները, ճաշակը, և ջնջել նոցանից այն անձարութեան յուսահատ զգացմունքը, որ նրանց չի թոյլ տալիս ոտի կանգնել:

— Այնքն էլ այդ միւլենոյն բանն են ցանկանում, բայց մենք այդ նպատակին պէտք է հասնենք անհատական և մասնաւոր զօրծունէութեան ձանապարհով, և ոչ օրէնսդրական միջոցներով: Ի՞նչ հնար էք առաջարկում:

— Ի՞նչ: Ես, եթէ ուզում էք, կը ներկայացնեմ ձեզ մի ամբողջ ցանկ: Միլենոսաւոր մարդիկ գաղթեցրէք, որպէս զի նուազի հակառակորդութիւնը, որ ստիպում է նորանց համարեա ձրի աշխատելու, բոլոր հիւանդներին, ծերերին և աշխատելու անկարողներին դրէք անկեղանոցներում, բայց որոնք կառավարուելիս լինին մարդասէր մարդկանց և ոչ աւազակների ձեռքով. արդիւնք այդպիսիներին ամուսնանալու և տարածելու հիւանդոտ ու թոյլ սերունդը. պարտաւորիչ օրէնքներ հրատարակեցէք մշակների բնակարանները բարւոքելու համար, և, եթէ պէտք է, փող փոխ տուէք այդ բանը զրուխ բերելու. ընդարձակէք և լաւ յարմարեցրէք առողջապահական օրէնքները. բաց արէք ամէն տեղ, թագաւորական առատաձեռնութեամբ ձրի ընթերցարաններ և իրական, ժողովրդական թատրոններ. փոխանակ հազարներ ծախս անելու ծրիակների, զուարճացուցիչ զօրսանների վերայ, ամբողջ ժողովրդեան հնար տուէք

օգուտ քաղելու գեղարուեստական վայելչութիւնից: Հարուստները ունին իրանց համար սեպհական թանգարաններ, գրադարաններ, կլուբներ, աղքատների համար էլ ստեղծէք այդ բաները. հիմնեցէք ծննդկանների համար առժամանակեայ ապաստարաններ, աւելացրէք բաղնիքների և հասարակաց լուացարանների թիւը, այնպէս որ ոչ ոք չկարողանայ արդարացուցիչ պատճառ գտնել իւր անմաքրութեանը. կառուցէք վարժարաններ աղքատ երեխանց համար, և արատաւորների համար բարձր ուղղող հաստատութիւններ. բարձրադաս դպրոցներ բաղէք լաւ աշակերտների համար և թոշակներ նշանակէք համալսարաններում: մասնագիտական ուսումնարաններ կառուցէք. ձրի ուսուցէք բոլոր արհեստներն ու երկրագործութիւնը. ուսուցէք նոցա բարոյականութիւն, ուսուցէք գիտութիւններ, ուսուցէք արուեստներ, մարդկանց հետ վարուիլ և դբալիլ սորվեցրէք նոցա, ինչպէս որ վայել է մարդուն և ոչ գազանին: Մեր երկրի պէս մի հարուստ երկրում այս բոլորն էլ կարելի է գլուխ բերել, թէպէտև դժուարութեամբ: Քանի որ այս բոլորի նպատակը ապագայ սերունդի բարօրութիւնն է, ոչ մի բանաւոր պատճառ չկայ՝ ծախսերի մի մասը նոցա վերայ անելու. այս տեսակ ազգային պարտք աւելի հեշտ է թողնել ապագայ սերունդին, քան թէ մի որեւէ անտեղի պատերազմի համար արած փոխառութիւնը:

Փորձառու մարդը չի դարմանալ, եթէ ասենք, որ սէր Չարլզի ճառի վերջը սենեակում արդէն համարեալ ոչ ոք չէր մնացել, և ղենկնդիրներից մի քանիսը՝ կատակ անելով ցրուելիս՝ համարում էին թէ ճառախօսը քանի՞ բաժակ կոնեակախառն զեւթերեան ջուր խմեց: Նա անյքան յառաջ անցաւ նոյն իսկ արմատական վերանորոգչից, որ այլ ևս յոյս չկար մի կամ երկու դարում հասնել նորան. ուստի իմաստուն քաղաքագէտները վճռեցին, որ իրանք էն շատ առաջացած:

Ե.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐՄՈՒՆՔԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ ՍՈՍԻԱԼԱԿԱՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ

Մեր հերոսը սէր Չարլզ Ստերլինգի պաշտպանութեան և պէրերի, պարլամենտի անդամների և կլուբի ուրիշ այցելուների գգուանաց շնորհիւ կլուբում մի քանի ժամանակ լաւ օրեր ունեցաւ: Մի

քանի ջննտվածներ, որոնց գլխաւոր զբաղմունքը բորսայն էր, խորշեցան երեխայից և մինչև անգամ ծիծաղում էին նոցա վերայ որոնք ուշք էին դարձնում մանկանը, սակայն այդպիսի մարդկանց համար ամենայն խնդիր փողով է լուծւում, և երից ու մտից հաւասարակշռութեան վերայ պտոյտ գալիս: Ես հաւատացած եմ, որ նոցանից շատերը Յուդա Խակարիովտացուն միայն այն բանի համար են մեղադրում, որ նա շատ աժան գնով համաձայնեցաւ իւր հռչակաւոր պուշտրի մէջ: Նոքա անտեղի էին համարում կլուբի մէջ սնուցանել Ձինկսի երեխային ինչան խոստովանութեան այն խնդիրների կարեւորութեան, որոնք ծագեցան նորա վիճակի պատճառով: Նոցա համար շատ աւելի կարեւոր էր Կոստանդնուպոլսոյ և Գահիրէի երկու անմիտների վէճը վերջացնել և տաճկական կամ եգիպտական արժեթղթերի գիները բարձրացնել: Ես նոցա չեմ մեղադրում: Ամենայն ոք պէտք է ամէն բանի վերայ իւր իսկ աչքով մտիկ տայ:

Բայց հետաքրքրական էր տեսնել թէ ինչպէս մանուկ Ձինկսի բաղդը տատանւում էր կլուբում: Երբեմն ծերերը փայփայում նորան, նախարարը ժպտում նորա երեսին, և պարոն Զօշուա Գէլը կարեկցական հայեացք ձգում նորա վերայ. երբեմն էլ ամէնքը մոռանում էին նորան և ամիսներով մնում էր սպասաւորների յուսով, մինչև որ վերջապէս լրագրներում այսպիսի մի դժբաղդ դէպքի վերայ գրուած մի յօդուած նորից դարձնում էր նորա վերայ կլուբի ընդհանուր ուշադրութիւնը: Բարապան պարոն Ստիրկը ոտիկանութեան օգնութեամբ խմացաւ երեխայի աղգանունը, բայց նորա ծնողքը արդէն Կանադայի ճանապարհի վերայ էին.

Դէմուդէմ գտնուող Ֆօդեան կլուբի անդամները՝ լսելով այդ հետաքրքրաշարժ ընկեցիկ մանկան մասին՝ որ իւրեանց հակառակորդների խնամատարութեան ներքոյ էր լինում, շատ քաղցրութեամբ թոյլտուութիւն խնդրեցին մտիկ տալու նորա վերայ, և նա երբեմն երբեմն այցելում էր նոցա: Չափազանց քաղցրութեամբ էին վարւում նորա հետ և խիստ դսրովում նորա կեցութիւնը: Այս կուսակցութեան գլխաւորները խորհում էին թէ ինչպէս նորան խնդիրանց հակառակորդների ձեռքից: Նոցանից ոմանք կարծում էին. թէ երեխայի հետ խոհեմաբար վարուելով կարելի կը լինէր ժողովրդակաշնութիւն ստանալ, իսկ միւսները վտանգաւոր էին համարում մի այսպիսի կասկածելի բանի մէջ խառնուիլը: Ետեւաբար Ֆօդեանք երբեմն փայփայում էին մանուկ Ձինկսին, բայց յայտնի չէին ասում

իւրեանց կարծիքը ոչ 'ի նպատտ և ոչ ընդդէմ: Այսպէս շատ տարիներ անցան և մեր հերոսը բաւական մեծացաւ և չափահաս դառաւ: Նորան կերակրում, հագցնում, կարեկցութիւն էին ցոյց տալիս, բայց ոչ ոք չէր մտածում նորան դաստիարակել: Նրբեմն նա իրան յիշէր էր տալիս խիստ անախորժ եղանակով: Գողանում էր կլուբի արծաթեղէնը և գործածում անպատշաճ բանի վերայ. ծեր և հիւանդ մեծատուններին անցնելիս դիմամբ ոտք էր դնում որ զայր ընկնեն, պարլամենտի երիտասարդ անդամներին ռելի ցոյց տալիս, այնպէս որ վերջապէս ամէնքն էլ խոստովանեցան, որ նա անհանգիստ և փնասակար տարր է կլուբում, և մի քանի օրից նորան անպատճառ դուրս անելու էին կլուբից, եթէ չէր պատահել մի առանձին հանգամանք:

Յօգեանքն այս բանը խմացան թէ չէ՝ միջոցներ ձեռք ստան Ջինկսին իրանց կողմը հրապուրելու: Նոցա լրագիրները սկսեցին հրուշակել արմատականների պախարակելի հակակրութիւնը դէպի դժբաղդ ընկեցիկը, իսկ նոցա գործակատարները հրաւիրելով նորան հիւրասիրումէին քաղցրաւնեաց կրպակներում, և մի երկու անգամ էլ խորամանկութեամբ իւրեանց երեսփոխանների հետ զաւառական քաղաքներն ուղարկեցին, իբրեւ միջոց քուէներ ձեռք բերելու:

Հակառակորդների այս վարմունքը խիստ վնասեց արմատականներին, և Ջինկսի որդին նորից դրուեցաւ այն դիրքի մէջ, որ ունէր առաջ կլուբում: Պետական լրագիրները սկսեցին երկարօրէն խօսել, թէ ազատ կուսակցութիւնը ինչքան հոգ տարաւ երեխին և թէ ինչպէս աւելորդ էր ժողովրդական որեւէ շարժում յօգուտ նորա. այլև ցոյց տուին նոքա, թէ նա պէտք է բաղդատոր կեանք ունենայ առանց որեւէ մասնաւոր օրէնսդրական միջոցի՝ 'ի շնորհս այն զարմանալի բարեփոխութիւնների, որ եղան տէրութեան սահմանադրութեան մէջ:

Այն Զարլզ Ստերլինգը նորից տաք կերպով կպաւ երեխի հարցին: Այդ բոլոր միջոցին վեհանձնաբար օգնեց իւր կուսակցութեան այն բոլոր խնդիրներում, որոնք գրաւել էին այն ժամանակ հասարակութեան և պարլամենտի ուշադրութիւնը:

Առաջին տեղը բռնում էր Տիմբուկտուի հարցը: Թափառական ցեղի մի առաջնորդ գերի պահեց մի անգլիացի ճանապարհորդի, որ բաւական խելք չէր ունեցել չենթարկուելու վտանդի կամ զգոյշ լինելու նորանից: Անգլիացում հասարակաց կարծիքը, չզիտեմ ինչի,

Համարեց, թէ ազգի պատիւը շօշափուած է, և նախորդ Ծօգեան կառավարութիւնը անապատի միջով զօրք ուղարկեց շէյխին պատժելու: Երբէք չէիք կարող հաւատալ թէ ինչ արժեց այս արշաւանքը, եթէ ծախսերի մանրամասն հաշիւը հրատարակուած չլինէր: Տասն միլիոն ստերլինգ թաղուեցան անապատում, այն ինչ այդ գուժարի տասներորդ մասը բաւական էր հայրենիքումը հարիւր հազար քաղաքացու ազատելու քաղցածութիւնից, իսկ հարիւրերորդ մասը բաւական կը լինէր շղթայի թշուառ գերու ոտից հանելու համար:

Բացի զորանից, Ս. Հեղինէ կղզու խնդիրը միշտ գբադեցնում էր պարլամենտը: Ս. Հեղինէ կղզին բրիտանական կայսրութեան մի մասն է. և իւրաքանչիւր հայրենասէր այն կարծիքի է, որ տէրութիւնը առանց նորան անկատար էր լինելու. այս բանի մէջ նոքա, 'ի հարկէ, իրաւունք ունէին, որովհետեւ՝ եթէ Ս. Հեղինէն խլէին՝ բրիտանական կայսրութիւնը կը փոքրանար: Ժողովուրդեան մեծ մասը բնիկներն են. այս կենդանի, վառվռուն ցեղը խելօք և պերճախօս է, բայց զուրկ է սրտի ներքին արժանաւորութիւններից և ինքնագոյութեան յատկութիւնից: Նախ քան նախախնամութիւնը հաճեցաւ նոցան թշնամիներ շնորհել, նոքա իրանց մէջ կուռում էին և իրարու սպանում: Մեր անհանգիստ նախնիք ոտք դրին կղզու վերայ, և լինելով ուժեղ մարդիկ՝ բնիկներին խոտի պէս հնձեցին ու երկրին տրեցին: Ասկայն տեղացիք այնու ամենայնիւ պատասպարուեցան մի քանի անկիւններում և անձնատուր չեղան յաղթողներին: Այս վերջինները տակն ու վրայ անելով աշխարհը, նոցա վեց դիւաւորների տիրապետութիւնը գրաւելով՝ գեալին իրանց մէջ բաժնեցին: Կրանց բոլոր իշխանութիւնը ցոյց տալու համար կանգնեցրին անցեալի աւերակների վերայ մի հոյակապ եկեղեցի և հրամայեցին բնիկներին նորա մէջ աղօթելու Աստծուն: Բնիկները սկզբում զգուսնքով էին մտիկ անում այդ եկեղեցու վերայ և ընդդիմանում՝ ինչպէս սատանէք իրանց հին ծէսերի համար. բայց կամաց կամաց նոքա բոլորն էլ ընդունեցին իրանց թշնամու կրօնքը: Ասկայն յետոյ յաղթողների խելքին փչեց փոխել իրանց հաւատը, ուստի հրամայեցին բնիկներին միւլնոյնը անել: Գրաւեցին հոյակապ եկեղեցին ու նորա կից եղող գերեզմանոցը, կողոպուտը գլխաւոր սինկլորների վերայ բաժանելով, նոր և բոլորովին ուրիշ ճաշակի շէնք բարձրացրին, որի մէջ բնիկները չէին կամենում աղօթել, մանաւանդ որ իւրեանց հոգեորականները գեհեմի հուր էին սպառնում նոցա, եթէ նոր կրօնքը ընդունելու չլինէին: Այս խառնակութեան

զլխաւոր դրդիչներէից մինն էլ այն հանգամանքն էր, որ յիշեալ հոգեւորականները ստորագրուած էին մի պառաւ կնոջ վերին իշխանութեան, և այդ կինը բնակում էր մի հեռաւոր տեղ, համբաւուած էր իւր սեռակիցներէ ըծականդրութեամբ, և խորին մտեմուծիւն ունէր իւր տարփածուններէից մի քանիսի հետ, որոնք իրանց մեղանչական խորհուրդները ծածկում էին իրանց տարփանքի ներքեւ: Յաղթողներէից նշանաւոր սինլքորները մեռան, որոց յաջորդեցին իրանց ոխերիմ որդիները: Այսպէս անց կացան դար դարի ետեւից: Բնիկներն աճում ու բողոքում էին, մեռնում քաղցածութիւնից և զինդակահար անում իւրեանց հողատէրերին հէնց երբ պատեհ միջոց էին ունենում, որովհետեւ սոքա ընդհանրապէս իրանց սեպհական գաւառումն էին բնակում, իսկ կալուածները գործակատարների ձեռքով կառավարում: Իշխանութիւնը ստիպուած էր անդադար դօրք ուղարկել այնտեղ, զինուորուած ոստիկանութիւն պահել, ապստամբներին սպանել, խռովայողներին ձերբակալել և քսորել: Յերնանդօ — Պօ, կամ ամբողջ գիւղեր՝ զրկել քաղաքացիութեան սովորական իրաւունքներից: Յետոյ գետնախնձորի հիւանդութիւն տեղի ունեցաւ և այդ պատճառով ժողովրդեան համարեա կէսը թողնելով կղզին անց կացաւ ծովի միւս կողմը, ուր շարունակեց ափը նոցա, որոնք կղզին դժբաղդաբար ժառանգութիւն էին ստացել իւրեանց նախորդներից: Չանձրալի կըլնէր պատմել բոլոր այն անպատեհ բաները, որոնք տեղի ունեցան երկու կողմից ևս. կառավարութիւնը երբեմն երբեմն դատապարտելի յիմարութիւն և անխոհեմութիւն էր անում, իսկ բնիկները՝ հողեորականաց դրդման և նորեկ գաղթականների անվերջ դաւադրութեանց շնորհով երբեք կատարեալ խաղաղ չմնացին: Բոլոր այդ երկրում կոտորած և աղմուկ յարուցանելու նպատակով կազմուեցան զաղտնի ընկերութիւններ: Արուբի «դեղին» կոչուած անդամները երդուեցան ամէն կերպ պաշտպանել իւրեանց նախորդներէ կրօնական յաղթութիւնների յիշատակը և ամէն հնարներով նեղել հողեորականաց կուսակցութեան: Նոցա ամենամեծ զուարճութիւնն էր եղջերէ փող փչելով, դրօշակ ծածանեցնելով և ձեռքերին նարինջ բռնած ման գալ փողոցներում: Բնիկները զգում էին նարնջից և այդ պատճառով ամէն յարմար առթից՝ օդուտ էին քաղում նարնջասէրների զխները ջախջախելու: Իսկ այս վերջիններն էլ, ի հարկէ, սպանում էին բնիկներին: Այսպէս ահա ամբողջ կղզին գտնուում էր անվերջ խռովութեան մէջ: Երկրի ընդհանուր վիճակը

այնու ամենայնիւ քիչ քիչ լաւացաւ, դաստակերտները սկսեցին բար-
ւորուիլ, իսկ արհեստասէր ընկերութիւնը հիմնեց մի գործարան հընդ-
կական ընկոյզի մանրաթելերից տապալաններ հիւսելու, որից մեծ ար-
դիւնք էր լինում: Անցեալը յիշատակը կարող էր շուտով անհետա-
նալ, բայց հոգեւորականները յօգուտ այդ պառաւ կնոջ նորից բոր-
բոքեցին հանգած կրակը, իսկ անպիական կուսակցութեանց նենգու-
թիւնները չթողին որ քաղաքական կրքերը հանդարդուէին: Մանա-
ւանդ որ վերջին ժամանակներում երկու կողմի յիմարութիւնները
այնպէս հաստատուն կերպով կազմակերպուած էին, որ չէր կարելի
յուսալ, թէ շուտով վերջ կը լինի այդ կռուին, որից արդէն ա-
մէնքը ձանձրացել էին: Վերջապէս ամէնքի սրտում ծնուեց խաղա-
ղութեան փափաք, ուստի բնիկների անդորրութեան համար առա-
ջարկեցին պարլամենտին, որ թոյլ տայ հին եկեղեցու թիւը, շիրիմ-
ներից մի քանիսը փոխադրի և գերեզմանոցի մեծ մասը կտրի: Մի
քանիսը առաջարկեցին նոյնպէս բաժանել բոլոր դաստակերտները բնիկ-
ների վերայ, բայց դժուարութիւնը այժմեան տէրերին վարձատրելու
մէջն էր: Այս խնդիրները շատ վիճաբանութիւնների պատճառ դար-
ձան, որոնցից և կախուած էր կառավարութեան բաղըը, և դոցա
լուծելուց առաջ մանուկ Զինկսը չէր կարող յուսալ, որ պարլա-
մենտը ուշադրութիւն կը դարձնի նորա վերայ:

Պարլամենտական նիստերի բոլոր ժամանակը անց էր կենում
ուրիշ շատ մանր խնդիրներով. բայց, վերջապէս, թշուառ և ան-
պատասպար երեսանց արագապէս բազմանալը սարսափեցրեց ժողովու-
րեան, ուստի սէր Չարլզ Մտերլինգը կարծեց թէ ժամանակ է առա-
ջարկութիւն անելու պարլամենտում յօգուտ Զինկսի երեխի և նորա
նմանների:

2.

ՍԻՐՈՂՆԵՐԻ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐՁՐ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

Մինչ սէր Չարլզը աշխատում էր կառավարութեան յորդորել,
որ իրան «ժամանակ տայ» մանուկ Զինկսի խնդիրը լուծելու համար,

իսկ քաղաքում ընկերութիւններ կազմուեցան երեխայի վեճակը կարգադրելու համար, մի անտարբեր պէր՝ առանց ոչոքի կանխաւ իմաց տալու՝ յանկարծ առաջարկեց, որ այս խնդիրը լորդերի պալատումը քննուի: Արովհետեւ նա երբեք չէր տեսել երեխին. և ոչինչ էլ չէր իմանում նորա մասին, կամ խիստ քիչ բան, վասնորոյ բոլորովին աւելորդ կը լինի յառաջ բերել նորա պերճախօս ճառը, որով խնդրում էր, որ արխատ'րանները գլխին Ձինկաի երեխի վերայ, և առաջարկեց տէրաթեան հաշտութիւն ուղարկել նորան հակառակակողներին մօտ: Կայսրութեան պատահական ստացուածներէի նախարարը խելացի, ճարպիկ, փորձաւոր մարդ էր, Մակիափելու ժիր աշակերտներէց մինը, ընդունաւ պարզամտեան անդամների բազմութիւնը իւր ձեռքի մէջ խաղացնելու և բնաւ իրանից դուրս չենող, բայց ծանր մտածել չգիտէր և շատ հեշտութեամբ էր ենթարկուած իւր մերձակորդների ազդեցութեանը: Այս վերջինները վերոյիշեալ նստում նորա գլուխը շարժեցին ունայն ընդդիմախօսութիւններով. բայց այս յայտնի ոճերի պերճախօսական և բոլորովին տարօրինակ բացատրութիւնը և կծու հեղուկութիւնները, որոնցով նա շօշափում էր այդ առաջարկութեան թոյլ կէտերը, արդարեւ կարող էին զրգուել անտարբեր կրտսիկոսին և վշտացնել այնպիսի մի մարդու սիրտը, որ ցատում էր իւր մերձակորդների թշուառութեանց վերայ: Եթէ այս նախարարը երկար պարելու լինէր, այն ժամանակ կը ստիպուէր միևնոյն վրաս՝ հնարքով ընդունել և պաշտպանել այն իսկ քաղաքականութիւնը, որի դէմ գոռում էր նա այժմ:

Հմուտ անտես լորդ Մուկիեջը պարզապէս յայտնեց, թէ պարզամտում երբեք այսպիսի անհիմն առաջարկութիւն չէ լսել: Մանուկ Ձինկային տէրութեան հաշտով զաղթականների երկիրը ուղարկելով՝ մենք միևնոյն ժամանակ հարուստներին կողոպտած և աշխատութեան ոյժը պակսեցրած կը լինէինք: Այդ բանն անելու ոչինչ հարկ էլ չկայ: Մանուկ Ձինկաը քաղցած մեռնելու չէ Անգլիայի սէս մի երկրում: Նա (լորդ Մուկիեջը) երբեք չէ լսել, որ իւր հայրենիքում որեւէ երեխայ քաղցածութիւնից մեռած լինի: Առհասարակ այդ երկրում չէ տիրապետել այնպիսի մի ընդհանուր ազգատութիւն, ինչպէս հաւատացնում էր ազնիւ լորդը: Աւետուրը, ի հարկէ, մերթ կանգնում է, և այդ միջոցում ազգասները երբեմն նեղութեան մէջ են ընկնում, բայց արեւտուրը առաձգական է և մինչև անգամ, եթէ խոստովանենք որ աժժ և ստութեան պա-

հանջը թող է, հեռու չէ այն ժամանակը, որ առևտուրը նորից ոտքի կանգնի: (Հաւանութիւն:) Այն ժամանակ մանուկ Ձինկսը և նորա նմանները չեն կամենալ երկից հեռանալ: Աղքատների վիճակի մասին խօսողները ամէնքն էլ սովորաբար չափազանցում են և նա (Եօրդ Մունիբէջը) չի հաւատում նոցա խօսքերին: Նա, ընդհակառակն, համոզուած է, որ երկիրը՝ թէպէտ դրամական առօրեայ ճակտորդութիւններով ճնշուած՝ բոլորովին առողջ կեցութեան մէջ է: (Ամէք, լսէք:) Անտեղի կը լինէր ուրիշ կերպ մտածել, որովհետեւ առևտրական վարչութեան տարեկան հաշիւները ցոյց են տալիս որ մենք օրրստօրէ հարստանում ենք: (Հաւանութիւն:) Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ մանուկ Ձինկան էլ պէտք է հարստանայ միւսների հետ: Զէր լինի սա ամենալաւ պատասխան ազնիւ Եօրդի լալկան բացազանչութիւններին: (Հաւանութիւն և ծիծաղ:) Թէ երկրի բնակիչները նորա հարստութեան մասն են կազմում: դա քաղաքական տնտեսութեան տարրական սկզբունք է: Ըստ Եօրդ Մունիբէջի կարծեաց, աշխատութեան թանգ վճարը նշան է, որ դործաւորները այդ երկրում խիստ քիչ են և ոչ խիստ շատ: Այս բոլոր պատճառների համար նա այս առաջարկութեանը հակառակ ձայն է տալիս: (Հաւանութիւն:)

Երկու կամ երեք Եօրդեր կրկնեցին միևնոյն սահուն և սովորական խօսքի դարձուածները՝ միշտ հեռու փախչելով իրողութիւններիցը և լուծելուց այն խնդիրը՝ թէ աշխատութեան թանգութիւնը արդեօք հետեանք չէ՞ ապրուստի թանգութեանը, ինչպէս և այն աւելի ևս կարևոր խնդիրը՝ թէ զաղթականութեան աճումը ոչնչով կապուած չէ՞ արդեօք մայրաքաղաքի յառաջադիմութեանը: Ազնիւ Եօրդ բոլորովին յանպատրաստից ասպարէզ ելնելով չկարողացաւ իւր ոտխնների ոյժին դէմ դնել, ուստի իւր առաջարկութիւնը յետ առաւ:

Վիճաբանութիւնները այսպիսով աւարտեցան, հետևաբար Եօրդերն շատ ուրախացան, որ այն խիստ անախորժ հարցը այսպէս դիւրութեամբ լուծեցին: Նախարարական լրագիրները միւս օրը յայտարարեցին, թէ այս վիճաբանութիւնները ապացուցին, որ մանուկ Ձինկան գաղթեցնելու խնդիրը բոլորովին անտեղի է եղել:

Հմուտ տնտեսագէտ Եօրդ Մունիբէջը, ասում էին այն լրագիրները, ապացուցեց, որ կառավարութեանը ամենևին կարիք չկայ խառնուելու մանուկ Ձինկայ կամ այլ երեխաների և հասակաւորների գործին: Թագաւորութեան յիսուածական Ստացուածքների նախա-

րարի պարզ և որոշ ճառը ցոյց տուեց, որ կառավարութեանը անհնարին է մասնակցիլ զաղթականութեան մեծ ծրագրին, և թէ բոլորովին հակառակ է քաղաքագիտութեանը աշխատել փոխել ազատ գաղթականութեան արդի օրէնքները»:

Սորանից յետոյ՝ մեծ գաղթականութեան կոռուակիցները, ի հարկէ, լռեցին:

Կառավարութիւնը մերժեց սէր Չարլզ Ստերլինգի առաջարկութիւնը մանուկ Զինկսի խնդիրը լուծելու մասին, և նա ինքն, ըրդերի պաշտօնւմ տեղի ունեցած վեճաբանութիւնից յետոյ, ոչ մի կերպով հնարաւոր չհամարեց 'ոյն խնդիրը ներքին պաշտօն փոխադրելու: Այս միջոցին Զինկսի երեխայն դարձեալ ինքն իւր բաղդին մի նոր շրջան տուեց: Չանձրանալի եղաւ նորան անշարժ և միակերպ կեանք վարել կլուբում, և զգալով իւր պաշտպանների սառն անտարբերութիւնը՝ առանց հրամանի վեր առաւ, կլուբի սպասաւորներից մէկի զգեստը, վեր կալաւ մի քանի արծաթեայ զդաշներ և պատառաքողներ և անհետացաւ: Բարօնետները և կլուբի միւս անդամները արդեօք զգուշացան ժողովրդեան կառուակի տեղիք տալու, թէ ուրախացան իւրեանց սանիցն ապստաւելու համար, այդ ես չգիտեմ, բայց այս դէպքից յետոյ, նոքա ոչինչ ճիգն չթափեցին նորան գտնելու:

ՄԱՍՆ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԻՆՉ ԲԵՐԵՑ ԻՄԲ ԳԼՈՒԽԸ ԶԻՆԿԱՍԻ ԵՐԵՆԱՅՆ

Կատարելապէս կազմուած ձին սամէն տեղ 20-ից մինչև 200 ոսկի՝ կ'արժենայ. այս է նորա գին աշխարհի համար. Կատարելապէս կազմուած մարդը ոչ միայն ոչինչ չարժէ աշխարհի համար, այլ աշխարհը մինչև անգամ յանձնակառնէր նորան մի դումար տալ՝ եթէ նա խօսք տար երթալու ու կախ տալու իրան:

Կարտ 1

ՎԵՐՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

Մեր հերոսը մօտ տասնևհինգ տարեկան էր երբ փախաւ կոտորից և ընկաւ կեանքի յորձանքի մէջ: Նա իւր աւարը շուտով փող կ'արձրէր, իսկ փողը մտնէր: Պարսաւորուած էր այնուհետև անթուա որոնել՝ որ քաղցած չմեռնի. ուստի շատ յուսահատական հնարների ձեռք զարկէր: Ուր որ գլուխ չկոխէր, ամէն տեղ մարդկանցով լեք երեցաւ նորան աշխարհը: Վնար այն անձանց մօտ, որոնք լրագիրներով աղայք էին որոնում դէս ու դէն ուղարկելու, արդէն մի տասնեակ կանխել էր նորան. սորուէր մի օգտակար արհեստ՝ հազարաւոր գործաւորներ պատրաստ էին ոչ միայն աժանագոյն վարձ պահանջել. քան թէ նա, այլ և փախցնել նորան ինչպէս ինքնակոչ հիւրի: Գողերն անգամ, որոնց խմբի մէջ մտնել էր կամենում, խոժոռ դէմքով էին մօտիկ տալիս նորա երեսին, որովհետև նոցա արհեստումն էլ չափազանց շատ ոստիսութիւն կ'ար: Աս նկարագրելու չեմ նորա ազնիւ և անազնիւ ջանքերը, նորա խարերայութիւններն ու բանտարկութիւններն և այլ պատիժները. այս կեանքի վերայ լիովն տեղեկութիւն ստանալու համար՝ բաւական է աչքէ անցունել Լօնդօնի ստիկանութեան տարեկան հաշուեցուցակը:

Զեմ յիշում թէ Զինկաի երեսի կոտորից փախչելուց քանի տարի յետոյ էր, որ ես միանգամ մութ դիշերուայ մէջ ինչմօնդից վերադառնում էի Վօքսհալի կամրջով: Հանդարտ քայլերով զնում և ականջ էի դնում կամրջի կամարների ներքև ճգնաշուք ջրին, մօտիկ տալիս դեռի հարթ ու մաւր մակերևոյթին, որի վերայ արտափայ-

Լուսնին աստղերի ճառագայթները, և զգում էի մի ծանր զգացմունք այն դժբաղդ և սոսկալի կեանքի, որ ծածկում էին ինձ շրջապատող մուսկն ու հանդարտութիւնը: Յանկարծ իմ առջև երևեցաւ մարդկային մի կերպարանք և հանդարտ ու լռելեայն անց կացաւ կողքիցս: Դա բոլորովին նման էր մի վախ մարդու ուրուականի, առանց պիտարկի. և ահա, թուեց ինձ, թէ ես մարդկային կերպարանք եմ տեսնում, բայց ուրուականը մի բուռն անյայտացաւ մուսկի մէջ: Զուրը ճշդիաց: Սաստափով մտիկ արի դեռի սե ու ողորկ մակերեսով լիբայ և նկատեցի սպիտակ ու փրփրացող շրջաններ, որոնք մի ակնթարթից յետոյ յաւիտեան անհետացան:

Ես չիմացայ թէ այդ ով էր, որ անհետացաւ մուսկ յորձանքների մէջ, բայց եթէ ինձ ասելու լինէին՝ թէ դա Ջինլսի երեխայն է, ես, հաւանական է, որ մտածէի. «հասարակութիւնը օրէնքի և մարդասիրութեան սուրբ անուսուով արգելելով հօրը իւր որդուն այն ժամանակ ձգել զետ, երբ նա դուռ ոչ կեանք և ոչ մահն էր զգում, այժմ իւր իսկ ձեռքով զլորեց նորան անյաղ յորձանքի մէջ»:

Պարոն փիլիսոփաներ, մարդասէրներ, քաղաքագէտներ, պատականներ և բողոքականներ, նախարարներ և աստիճանաւորներ, դուք լինէ՞ք բերիք Ջինլսի երեխի գլխին: Մինչ դատեցիք, վիճեցիք, վերացական մաքեր յուզեցիք, օրէնքներ գրեցիք, ներգործեցիք ու կարգադրեցիք, ուր, ողորմած Աստուած, ուր կորաւ Ջինլսի երեխայն:

ՊԱՐՈՒՆ ԺԱՊԱՐԱՆԻՉ ԵՐԵՄԻԱՅԵ

Գ Ե Ր Զ